

היסודות האמוניים בתפיסתו המדינית

של ד"ר יעקב הרצוג

יצחק ליאור ואזנה - נצרים

תשע"ז

בס"ד

**מהם היסודות האמוניים-יהודיים שבבסיס תפיסתו המדינית
של ד"ר יעקב הרצוג? האם הם השפיעו על עשייתו המדינית? ואם כן,
כיצד?**

**יצחק ליאור ואזנה-נצרים
ת.ז. 022818165**

**עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר "מוסמך אוניברסיטה" במחלקה**

**אוניברסיטת אריאל בשומרון
הפקולטה למדעי החברה והרוח
המחלקה למורשת ישראל**

אדר תשע"ה

מרץ 2015

מסירה סופית -

אב תשע"ה. יולי 2015

**מהם היסודות האמוניים-יהודיים שבבסיס תפיסתו המדינית
של ד"ר יעקב הרצוג? האם הם השפיעו על עשייתו המדינית? ואם כן,
כיצד?**

**יצחק ליאור ואזנה-נצרים
ת.ז. 022818165
בהנחייתו של פרופסור ראובן אנוך**

**עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר "מוסמך אוניברסיטה" במחלקה**

**אוניברסיטת אריאל בשומרון
הפקולטה למדעי החברה והרוח
המחלקה למורשת ישראל**

אדר תשע"ה

מרץ 2015

מסירה סופית -

אב תשע"ה. יולי 2015

**What are the Jewish and spiritual elements underlying
Dr. Yaakov Hertzog's national perception?
Did these elements influence his national work? If so ,
How?**

**Yitshak Lior Wazana-Netzarim
02215862**

**Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master in Jewish Heritage
Ariel University of Samaria**

**Faculty of Social Science and Humanities
Department of Jewish Heritage**

March 2015

**What are the Jewish and spiritual elements underlying
Dr. Yaakov Hertzog's national perception?
Did these elements influence his national work? If so ,
How?**

**Yitshak Lior Wazana-Netzarim
02215862**

**This work was carried out under the supervision of
Prof. Reuven Enoch**

**Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master in Jewish Heritage
Ariel University of Samaria**

**Faculty of Social Science and Humanities
Department of Jewish Heritage**

March 2015

תוכן העניינים

א - ג	תקציר
1	1. מבוא
1	1. א. השערת המחקר
1	1. א. 1. שיטת המחקר
2	1. א. 2. מתודולוגיה
2	1. ב. מקומה של המסגרת הלאומית ביהדות
3 - 2	1. ב. 1. התוכן הייחודי של המסגרת הלאומית
3	1. ב. 2. התוכן הרוחני כמחולל אומה
4	1. ב. 3. הלאומיות היהודית בעידן המודרני
5 - 4	1. ב. 4. התייחסות רבנית ליסודות המדיניים
6 - 5	1. ב. 5. דברי חוקרים בנושא
7 - 6	1. ג. ייחודו של יעקב הרצוג
7	תמונה
8	2. פרק ראשון: הרב ד"ר יעקב הרצוג - קורות חייו ופעילותו
9 - 8	2. א. ילדות ונעורים
10 - 9	2. א. 1. עליה לארץ, התפתחות תורנית
10	2. א. 2. פעילות דיפלומטית לצד הרב הראשי
12 - 10	2. א. 3. פעילות פוליטית ומודיעינית לפני קום המדינה
12	2. ב. מניעי הבחירה בעיסוק המדיני
14 - 12	2. ב. 1. שנים ראשונות בשירות המדינה
16 - 15	2. ב. 2. מבצע סיני
17 - 16	2. ב. 3. שירות בארה"ב
18 - 17	2. ב. 4. קשר עם הקהילות היהודיות
20 - 18	2. ב. 5. השירות בקנדה והוויכוח עם טוינבי
21 - 20	2. ב. 6. השיבה ארצה
24 - 21	2. ב. 7. רבנות בריטניה- המינוי וההתפטרות
25 - 24	2. ג. משרד ראש הממשלה
28 - 25	2. ג. 1. תקופת ההמתנה ומלחמת ששת הימים.
29	2. ג. 2. הועידה הכלכלית בשנת העשרים למדינה
29	2. ג. 3. שלהי כהונת אשכול
30	2. ג. 4. פטירת לוי אשכול וממשלת גולדה
31	2. ג. 5. פטירה, הספד והנצחה
33 - 32	2. ד. הגותו של יעקב הרצוג
34 - 33	נספחים לפרק ראשון

35	3. פרק שני: בטחון מוחלט בהצלחת המפעל הציוני – "חורבן שלישי לא יהיה"
36 - 35	3. א. קביעת הרב הרצוג והשפעתה על בנו
36	3. ב. מקורות חז"ל
37	3. ב. 1. חירות, ריבונות
38 - 37	3. ב. 2. בנין ירושלים ובית המקדש
40 - 38	3. ב. 3. הגדרת תקופתנו כגאולה
41 - 40	3. ג. עמדת המסתייגים מקבלת דברי הרב הרצוג כפשוטם
42 - 41	3. ג. 1. עמדת המקבלים דברי הרב הרצוג כפשוטם
42	3. ג. 2. משמעות הקביעה בדבר ודאות הגאולה
44 - 43	3. ד. עמדת יעקב הרצוג ומשקלה של תפישה זו בעיניו
47 - 44	3. ד. 1. השפעת אמונת וודאות הגאולה על ראייתו המדינית של יעקב הרצוג
48	4. פרק שלישי: "עם לבדד ישכון"
50 - 48	4. א. "עם לבדד ישכון" בשיח הפוליטי-סקירה.
51 - 50	4. ב. משמעויות "עם לבדד ישכון" במסורת הדורות-סקירה.
51	4. ב. 1. הבדידות כתכונה מהותית
52 - 51	4. ב. 2. מקור הבדידות ותכליתה
54 - 52	4. ב. 3. תחומי ביטוי של תכונת הבדידות
54	4. ב. 4. הבדלים בין תקופות שונות
56 - 55	4. ג. הבדידות הישראלית בהגותו של יעקב הרצוג.
59 - 57	4. ג. 1. ביטויי הבדידות בהגות יעקב הרצוג
63 - 59	4. ג. 2. בדידות ואוניברסליות
67 - 63	4. ג. 3. בדידות ורציפות
69 - 67	4. ג. 4. תפישת הבדידות כבסיס לטיעונים בפולמוס המדיני
71 - 69	4. ג. 5. טענת הזכות על ארץ ישראל
72	5. פרק רביעי: האמונה היהודית מול הפטליזם הערבי
72	5. א. כוחו של הפטליזם
73 - 72	5. א. 1. התנגשות מעשית
74 - 73	5. א. 2. התנגשות תרבותית ומוסרית
75 - 74	5. א. 2. השפעת הפטליזם
76	6. פרק חמישי: פעילות מדינית – יעקב הרצוג והמאבק על מעמד ירושלים
78 - 77	6. א. ירושלים בתפישתו של הרצוג
78	6. א. 1. מעגלי ההשפעה הרוחניים של איחוד ירושלים
79 - 78	6. א. 2. מעגל ההשפעה הראשון-העם היהודי
80 - 79	6. א. 3. ההשפעה על עמי ערב
81 - 80	6. א. 3. ההשפעה על העולם הנוצרי

83 - 81	6. ב. בעיית מעמדה של ירושלים בזירה הבינלאומית
84	6. ב.1. יעקב הרצוג במאבק על מעמד ירושלים אחרי הקמת המדינה
86 - 84	6. ב.2. פרשנות הרצוג למהלכי הוותיקן
86	6. ב.3. עמדותיו של הרצוג בדיונים על דרכי המאבק
87	6. ב.4. הדגשת הזיקה לכותל המערבי
88 - 87	6. ב.5. הצעת הרצוג למענה לביקורת הבינלאומית
90 - 88	6. ב.6. "מקל וגזר"
92 - 90	6. ב.7. מדיניות הנתק מהוותיקן
92	6. ב.8. פעילות הרצוג במסגרת המאבק על ירושלים
94 - 92	6. ב.9. ההסברה ומרכיביה
97 - 94	6. ב.10. הזירה הפוליטית - הפרד ומשול
98 - 97	6. ב.11. רכישת קרקעות בירושלים
101 - 99	6. ב.12. מלחמת ששת הימים ואחריה – חידוש פעילות הרצוג בירושלים
101	6. ב.13. סיום
102	נספח לפרק 5
107 – 103	7. סיכום
112 - 108	ביבליוגרפיה
	תקציר באנגלית

תקציר

בעבודה זו בקשתי לבחון מהם היסודות האמוניים-יהודיים שבבסיס תפיסתו המדינית של הרב ד"ר יעקב הרצוג, ולבדוק האם הם השפיעו על פעילותו המדינית. יעקב הרצוג שימש בשירות המדינה בתפקידי מדינאות, דיפלומטיה ומינהל, במהלך עשרים וארבע שנותיה הראשונות, עד לפטירתו. הוא הוכיח כשרון ומיומנות וזכה להערכה רבה. נודע כאיש רוח תורני, תלמיד חכם ואיש אשכולות. מתוך עיון בדבריו ומעקב אחר פעולותיו, ניסיתי לזהות עקרונות יסוד של משנה מדינית היונקת מעולם האמונה וההגות היהודית.

בראשית הדברים הצגתי בקצרה את יסודות הזיקה האימננטית שבין האמונה היהודית והמושג המדיני. זיקה זו מתחילה בנבואתו הראשונה של אברהם, מתבססת במעמד הר סיני – "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות, י"ט ו), נמשכת בחתירה רצופת המהמורות להתבססות בארץ-ישראל, ומגיעה לפסגת מימושה במלכות דוד ושלמה, המשמשת גם מופת לדורות וחידושה עומד במרכז חזון אחרית הימים של הנביאים.

המושג המדיני בישראל מתייחד בשלושה מאפיינים מרכזיים:

1. החזון הרוחני קדם ליצירת המסגרת הלאומית ומהווה בו מרכיב עיקרי.

2. קיים קשר הדוק בין המצב המוסרי של העם למצבו המדיני.

3. החזון מכיל תיקון אוניברסלי ולא רק לאומי.

החורבן והגלות כמעט השכיחו מהעם את המושג המדיני. העיסוק בו בהיקף לאומי התחדש רק עם פעילותה של התנועה הציונית וכינון המדינה, אבל אז היה מנותק, בדרך-כלל, ממסורת האמונה היהודית. יעקב הרצוג ראה בכך טעות יסודית בהבנת מהותו של העם היהודי, המביאה ממילא לטעויות מדיניות והסברתיות. לדידו המסורת איננה רק משא של זכרונות, אלא ביטוי נאמן ומגדיר של זהות העם וייחודו.

יעקב הרצוג היה בנו של הרב הראשי לישראל, הרב יצחק הרצוג, והעיד כי דמותו ואמונתו השפיעו עליו במיוחד. הוא נולד באירלנד ועלה ארצה בגיל 17. בארץ שקד על לימוד התורה במוסדות תורה מובילים, וצמח להיות תלמיד חכם. היה קשור לחשובים בראשי הישיבות, פרסם חיבור תורני רחב היקף והוסמך לרבנות. גם בהמשך דרכו למד עם רבנים חשובים, ופעל רבות לחיזוק והקמה של מוסדות תורה. נודע כבעל חסד ובעל ענווה.

לפני קום המדינה סייע יעקב הרצוג לאביו במהלך מסעותיו לאירופה בשלהי השואה ואחריה, ועסק בתיווך בין הוועד הלאומי למחתרות ה'פורשים'. הוא ביצע עבור 'ההגנה' פעילות מודיעינית בקרב הקצונה הבריטית הבכירה. עם קום המדינה מונה למנהל מחלקה במשרד הדתות ובהמשך עבר למשרד החוץ. היה ממובילי המאבק המדיני על מעמד ירושלים, ופעל בתחום רכישת קרקעות. התמחה ביחסי ישראל והנצרות, על זרמיה השונים. נטל חלק מרכזי במערכה המדינית שאחרי מבצע סיני, שימש כציר ישראל בווינגטון וכשגריר בקנדה. ניהל וויכוח פומבי עם ההיסטוריון הנודע ארנולד טוינבי, שהתבטא בגנות מדינת ישראל והעם היהודי. הוויכוח זכה להדים רחבים, הדברים פורסמו בכתב ואף נכנסו לתכנית הלימודים בישראל. בהמשך מונה לסמנכ"ל משרד החוץ, ומאוחר יותר נבחר לכהונת הרב הראשי לבריטניה, אך המינוי לא יצא לפועל עקב מחלתו. ב-1966 מונה ע"י לוי אשכול לתפקיד מנכ"ל

משרד רה"מ. בשליחותו ניהל שיחות חשאיות עם חוסיין מלך ירדן. לקראת מלחמת ששת-הימים היה שותף בהתייעצויות ובמהלכים המדיניים. מיד אחרי המלחמה נטל חלק בהסדרת היחסים עם המימסד הנוצרי, בפיתוח ירושלים העתיקה וחידוש את המגעים עם חוסיין. דגל בהתיישבות ברחבי השטחים שנכבשו. יזם והוביל וועידה כלכלית בינלאומית בירושלים והיה ממובילי ההסברה הישראלית. המשיך בתפקידו גם בתקופת כהונתה של גולדה מאיר והיה שותף להתמודדות עם תכניות השלום של ארה"ב ושל האו"ם. בחודש אדר תשל"ב, מרס 1972, מת לאחר מחלה.

בעבודתי הצבעתי על שלוש תפישות יסוד, שחוזרות על עצמן בדברי הרצוג בהקשרים שונים, ומהוות תשתית לתפישתו המדינית :

1. ודאות הגאולה – הזכיר בהזדמנויות שונות את אמרתו של אביו, כי מסורת בידינו שחורבן שלישי לא יהיה. סקרתי מקורות חז"ל, מפרשים וחוקרים בני זמננו סביב מסורת זו. ניתחתי את דברי הרב הרצוג בהקשר זה, והצבעתי על ביטויי הדבר בדבריו של יעקב הרצוג.

2. עם לבדד ישכון, רציפות – פסוק זה צוטט על-ידי הרצוג אינספור פעמים. הוא ראה בו גילום של אופי העם היהודי ותולדותיו. בדידות זו נובעת מייחודו של העם ובאה לביטוי בתחומים רבים. סקרתי מקורות חז"ל ומפרשים על היבטיו של הפסוק והדגמתי את יישומם בדבריו של הרצוג ובגישתו המדינית. הוא גרס כי אין להפריד בין היסוד הרוחני לניתוח הריאלי. טען שרציפות הדורות בעם היהודי שונה מהותית מכל עם אחר, ומציינת דומיננטיות רוחנית שמעבר להשפעת הזמן החולף. אי-לכך טען שאין לדון על זכות העם היהודי על ארץ-ישראל ע"פ הפרמטרים המקובלים בעמים אחרים.

3. מאבק האמונה היהודית מול הפטליזם הערבי – ביסוד המאבק המדיני, זיהה הרצוג מאבק רוחני עמוק. הוא טען שהפטליזם הערבי אינו מקבל אפשרות של שינוי במרחב ואינו משלים עם חידוש הנוכחות היהודית באזור, בשל בטחונו שזוהי תופעה חולפת וכי המציאות אינה בת שינוי מהותי. האמונה היהודית, לעומת זאת, מחוללת שינוי כזה מתוקף חתירתה העמוקה לתיקון עולם, הכרוכה בעמדתה המוסרית ורוחניותה הנצחית. לדעת הרצוג, הניצחון במלחמת ששת-הימים יצר התחלה של שינוי תודעתי ורוחני בקרב הערבים, אשר בסופו של תהליך ארוך יביא להשלמתם עם נוכחות ישראל ועל-ידי כך יפתח פתח לשלום. הוא הצביע על השפעות גומלין בין ההתרחשויות המדיניות לבין תהליכים רוחניים.

סקרתי את מעורבותו ועמדותיו של הרצוג בעת המאבק המדיני העיקש על מעמדה של ירושלים, כנגד כוונות הבינאום בשנותיה הראשונות של המדינה. באמצעות עיון בדברי הרצוג ובמסמכי ארכיון, עקבתי אחר עמדותיו העקרוניות והערכיות בנוגע למהותה של ירושלים ומקומה בחיי העם היהודי, ואחרי האופן שבו ביטא זאת במהלכיו המדיניים.

מדברים של הרצוג עצמו, מעדויות אחרים עליו ולאור הרקע שממנו בא ובו התחנך, עולה בבירור דמותו של איש רוח מובהק, משכיל ורחב אופקים בעל כשרון דיפלומטי רב,

המושרש היטב בעולם המסורת היהודית ומכוון אורחותיו על-פיה. מושגיה מעצבים את השקפתו על ההיסטוריה הלאומית והעולמית. מכח אמונה עמוקה זו התמסר לפעילות ציבורית ולאומית באופן מלא. אין זה מפתיע שיסודות אלה השפיעו גם על ראייתו המדינית. דרכו של יעקב הרצוג מהווה מודל לחיבור ההווה היהודי עם מקורותיו המכוננים. זהו חיבור מפרה, המעניק משמעות לקיום היהודי ומטרותיו. ערכו רב בהיותו מגשר ומאחד בין מימדי העומק של העבר היהודי לבין תקוות ההתחדשות מכוחו בימינו. עם מטען רוחני ואידאולוגי זה עמד בחזית ההתמודדות בזירה הבינלאומית, והוא שעיצב את טיעונו ואת התנהלותו מול אומות העולם.

1. מבוא

עבודה זו עוסקת בזיקה שבין העולם האמוני של היהדות, לבין ניהול מדיניות החוץ במציאות המודרנית. הנחת היסוד היא כי עולם התורה וההגות היהודית עוסק בכל תחומי החיים האישיים והציבוריים, ועל כן יש מקום לברר כיצד אמיתות היסוד שלו באות לביטוי גם בתחום חשוב זה, אשר העיסוק בו התחדש בדורות האחרונים אחרי נתק של דורות רבים.

הסוגיה הינה רחבה ומסועפת ולא נוכל להקיף את כל היבטיה. במסגרת זו אעסוק בהגותו של הרב ד"ר יעקב הרצוג ז"ל, מן המדינאים הבולטים בעשורים הראשונים לקיום מדינת ישראל, שהיה גם איש תורה ואיש רוח בולט, ובהשפעתה על מהלכיו.

"חיינו ומותו נראים לי שמצוינים באותה תכונה הרואית של אדם הנותן כל אשר לו ובו לעניין הכובש אותו כולו. עניין זה היתה לו היהדות בכל צביונה – הדתי והחילוני, שבעבר ושבהווה, האישי והמדיני – ועל הכל, כשם שהוגשמה במדינת ישראל, שהיתה בעינינו (כבעיני רבים בתוכנו) רוח היהדות בגילומה ההיסטורי הריאלי ביותר, למענה הקריב את חייו."¹

1. א. השערת המחקר

השערת המחקר שלי היא כי עמדותיו ופעולותיו המדיניות של יעקב הרצוג הושפעו מהרקע התורני והאמוני שלו, וכי יש בהגותו גישה שיטתית להבנת הסוגיות המדיניות שמעסיקות את מדינת ישראל, אותה פיתח מתוך השקפת עולם תורנית מוצקה. גישה זו השפיעה על תפקודו במהלכים שהיה שותף להם, והיתה מרכיב חשוב בדעות שגיבש ובמדיניות שדגל בה.

השערה זו מתבססת על שלושה נתונים עיקריים:

1. זיהוי מקורות היניקה של הרצוג – העיקרי שבהם הוא התורה שלמד מאביו, אך גם מרבנים גדולים אחרים שעמם עמד בקשר הדוק, והקשר התמידי שלו לעולמה של התורה וההגות היהודית.
 2. הצהרותיו בהזדמנויות שונות כי בתפישת היהדות אין מקום להפריד בין הרוחני התיאורטי לבין ההנהגה המעשית.
 3. ביקורתו על הגישה המדינית וההיסטוריוסופית של מובילי התנועה הציונית, שלדעתו לא הבינו את מהות העם היהודי ואת ההבדל בינו לבין העמים שאותם הוא מתמודד.
- בפרק זה אסקור כמה תובנות בדבר הזיקה האימננטית שבין אמונת היהדות לעיסוק המדיני.

1. א. 1. שיטת המחקר

עיון מדוקדק בכתביו ונאומיו של יעקב הרצוג, זיהוי מוטיבים מרכזיים. בחינה ביוגרפית של התפתחותו.

עיון בספרים ופרסומים על התקופה, איתור זירות פעילות וזיקה למוטיבים המרכזיים. עיון בחומר ארכיוני במטרה לגלות פריטים שטרם התפרסמו ברבים. קיום ראיונות עם אנשים שהכירוהו.

¹ ברלין, י', לזכרו.

1. א. 2. מתודולוגיה

סקירת מקורות מסורתיים-תורניים לנושא, ובחינת השתקפותם בדברי הרצוג. מעקב אחר התפתחות הדיון של הרצוג במוטיבים המרכזיים והתייחסות למסקנותיו. השוואת פרטי דיון ומסקנות עם עמדות של הוגים ומדינאים אחרים.

1. ב. מקומה של המסגרת הלאומית ביהדות²

המושג המדיני-לאומי קיים בתשתית היהדות, ומלווה אותה עד לחזון אחרית הימים. מושג זה הינו חלק בלתי נפרד מאופייה הקולקטיבי של תורת ישראל, אשר נתונה לעם ולא ליחידים נושאי בשורה או חווי חוויות מיסטיות.

עוד לפני הופעתו של אברהם אבינו, מתאר המקרא את האנושות כמורכבת מלאומים וממלכות ומסיים: "אלה משפחות בני נח לתולדתם בגוייהם, ומאלה נפרדו הגויים בארץ אחר המבול" (בראשית י', ל"ב). הסברת הדבר בהמשך הדורות הציגה חלוקה זו כדבר טבעי, חלק ממעשה הבריאה, כפי שמסכם זאת הרב שלמה גורן: "המשטר המדיני אינו יצירה מלאכותית של רצון האדם, הפרט או הכלל, חותמו טבוע בסדרי בראשית והכרח קיומו גזור בחוקי האלקים ובתורתו, בטבע העולם ובחברה האנושית, וימיו כימי האדם על הארץ."³

מושג זה תופס מקום מרכזי כבר בנבואתו הראשונה של אברהם, המהווה חזון והוראת כיוון למימוש תוכן רוחני בחיים לאומיים בארץ מוגדרת, שזיקתה לאנושות מתקיימת במישור של היחסים שבין העמים: "ויאמר ה' אל אברהם, לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך. ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה. ואברכה מברכך ומקללך אאר, ונברכו בך כל משפחות האדמה" (בראשית י"ב, א' – ג'). בהמשך הדורות, בעת חשיפת הזהות הלאומית לקראת מעמד הר סיני, מוצב הייעוד הממלכתי "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות י"ט, ו), ייעוד של חיים לאומיים-ממלכתיים ולא עולם של חוויות דתיות אישיות. גם חלק גדול ממצוות התורה כרוך בקיומה של מסגרת ממלכתית, או עוסק בדרכים ליצירתה – מינוי מלך, שופטים ושוטרים, כיבוש הארץ ויישובה, דיני מלחמות וניהולן. מעת הכניסה לארץ עוסק המקרא בחתירה המתמדת לכינון חיים לאומיים-ממלכתיים, בתהליך מורכב ועמוק בעל עליות ומורדות רבים. נקודת השיא של מימוש החיים הלאומיים הינה ימי מלכות דוד ושלמה, המתאפיינת בחיים ממלכתיים איתנים סביב תוכן לאומי אופייני ומאחד, ונחשבת לתקופת השיא של חיי העם. גם חזון אחרית הימים המופיע בדברי הנביאים, מתאפיין בחידוש חיי העם במסגרת של מלכות: "ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכלם, ובמשפטי ילכו וחקתי ישמרו ועשו אותם. וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב אשר ישבו בה אבותיכם וישבו עליה המה ובניהם ובני בניהם עד עולם ודוד עבדי נשיא להם לעולם." (יחזקאל ל"ז, כד – כה).

1. ב. 1. התוכן הייחודי של המסגרת הלאומית

במקורות שהזכרנו ובדומיהם ניכר שאין המסגרת הלאומית מהווה מטרה לעצמה, אלא נושאת תוכן רוחני ומוסרי. תוכן זה מחייב את העם אך משמעותו אוניברסלית: "וה' אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עשה. ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום ונברכו בו כל גויי הארץ. כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו"

² למותר לציין, המקורות שצינתי הינם מדגם מייצג בלבד. יש מקום להרחבה ופירוט, אך לא במסגרת עבודה זו.
³ גורן, הרב ש', משנת, עמ' 76.

(בראשית י"ח, י"ז – י"ט). הקדושה היא תוכנו של הייעוד הלאומי-ממלכתי שנמסר לקראת מתן תורה - "ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות י"ט, ו'), ושיאו של מעמד הר-סיני בחשיפת התוכן הרוחני הנשגב – עשרת הדברות המהוות בסיס לתורה כולה. לאורך המקרא כולו מודגש שההצלחה הלאומית תלויה בנאמנות לייעוד הרוחני ובלעדיו צפויה ירידה ואף חורבן.

תוכן זה מתבטא באמונה בה', קיום מצוותיו, רדיפת צדק ומשפט, תיקון עולם, והוא מלווה את העם היהודי מראשית חזונו, כניסוחו של הרב א"י הכהן קוק: "בראשית מטעו של העם הזה, אשר ידע לקרוא בשם הרעיון הא-להי הברור והטהור בעת השלטון הכביר של האליליות בטומאתה-פראותה, נתגלתה השאיפה להקים צבור אנושי גדול אשר "ישמור את דרך ד' לעשות צדקה ומשפט". זוהי השאיפה, שבאה מכח ההכרה הברורה והעזה והתביעה המוסרית הכוללת והרמה, להוציא את האנושיות מתחת סבל נורא של צרות רוחניות וחמריות ולהביאנה לחיי חופש מלאי הוד ועדן באור האידיאה הא-להית, ולהצליח בזה את כל האדם כלו.⁴ בהמשך הדברים הוא כותב שכדי לחולל מהלך רחב של קידום התרבות האנושית ברוח זו, צריכה שאיפה זו להיות תשתית לחיים רב-ממדיים המאפיינים חברה לאומית, על כל מורכבותה ורבדיה: "למען דעת, שלא רק יחידים חכמים מצוינים, חסידים ונזירים ואנשי קדש, חיים באור האידיאה הא-להית, כי גם עמים שלמים, מתוקנים ומשוכללים בכל תיקוני התרבות והישוב המדיני. עמים שלמים, הכוללים בתוכם את כל השדרות האנושיות השונות, מן רום האינטליגנציה האמנותית, הפרושית, המשכלת והקדושה, עד המערכות הרחבות, הסוציאליות, הפוליטיות והאקונומיות, ועד הפרולטריון לכל פלגותיו, אפילו היותר נמוך ומגושם."⁵

1. ב. 2. התוכן הרוחני כמחולל אומה

תוכן וייעוד זה הם המייצרים את המסגרת הלאומית ולא להיפך. "העמים הקדומים לא הציבו למדינה כל מטרה מוסרית. מתוך המגמה הראשונה, נקודת מוצא בהתהוות המדינה, להתגונן בפני התנפלות חוץ, התפתח לאט לאט השלטון המדיני לכח גס, כובש ומשעבד, נטול בחינה רוחנית ומשימה מוסרית."⁶ אברהם מצטווה לצאת לדרך כיחיד נושא בשורה ותפקיד, ולא כנותן מענה לצורך קיומי של קבוצה לאומית " ... הוא [הרעיון המדיני] ניתן לנו מראש כאידיאה וכחזון, ושימש כגורם יוצר ומדרבן להתגבשות השותפות המדינית... ההתפתחות של הרעיון המדיני, היתה איפוא אצלנו בכיוון הפוך מאשר אצל אריסטו. אצלנו ההתפתחות המדינית היתה הדרגתית מלמטה למעלה, ואצלנו מלמעלה למטה. מקודם ניתנה לנו אידיאות השותפות המדינית, ואחר-כך הגשמו אותה הלכה למעשה."⁷ מכיוון שיצירת האומה הישראלית לא התרחשה על בסיס טריטוריאלי הרי שהעדרו של בסיס זה בעיניים של חורבן וגלות, אינו מבטל את מציאות האומה והיא ממשיכה להתקיים קיום חריג הנשען על התוכן הרוחני הקמאי שלה.

היוצא מכל האמור – בבסיס הלאומיות היהודית מצוי תוכן רוחני המתבטא בערכים נשגבים ומיועד להתממש במערכת לאומית-ממלכתית. תוכן זה אינו תוספת חיצונית ללאומיות היהודית, אלא הוא הגורם היוצר ומקיים אותה.

⁴ קוק, הראי"ה, אורות. עמ' קד.

⁵ שם.

⁶ פדרבוש, עמ' 13.

⁷ גורן, הרב ש', פילוסופיה. עמ' 20.

1. ב. 3. הלאומיות היהודית בעידן המודרני

שנות הגלות אמנם לא הביאו לטמיעת העם היהודי, אך החזון המדיני נדחק מפני עול בעיות הקיום והפך עם הזמן לחזון כמעט אוטופי, רחוק מסדר היום של בני העם. היו גם כאלה שנטו לאידיאליזציה של מצב זה וטענו לנתק שמלכתחילה בין הרוחניות היהודית לעולם המדיני. הזרמים המרכזיים ביהדות לא ראו זאת כך, אך גם אצלם הפך הדבר ל"הלכתא למשיחא." (בבלי, יומא, י"ג עמ' א'). לפיכך עם חזרת העם היהודי לזירה המדינית ע"י התנועה הציונית, לא היתה בידו מסורת עצמאית רציפה של התמודדות עם המשימה. מכיוון שרוב מובילי המהלך לא ראו עצמם מחויבים למסורת התורנית, טבעי היה שיאמצו את מושגי הלאום, המדינאות והדיפלומטיה של המסורות האירופיות. לא נערך בירור יסודי די הצורך להגדרה והבנה של מושגים אלה ממקורותיה הפנימיים של היהדות.

1. ב. 4. התייחסות רבנית ליסודות המדיניים

כבר בשנת תרע"ג, 1913, על סף מלחמת העולם הראשונה, פרסם הרב צבי יהודה הכהן קוק⁸ מאמר מקיף, ובו עמד על משמעות הפעילות המדינית לאור עולם הערכים הפנימי של העם. יש בדבריו יסודות שמופיעים מאוחר יותר בהגותו של הרצוג. לא מצאתי ראיות למידת ההשפעה הישירה של הרצ"ה קוק עליו, אך יש בידי עדויות על פגישות בארבע עיניים שהתקיימו ביניהם⁹, על הערכה שהביע הרב באזני תלמידיו כלפי הרצוג, ועל מעורבותו בהקמת בניין ישיבת מרכז הרב שבראשה עמד הרצ"ה¹⁰. לדברי הרצ"ה קוק במאמר הנ"ל, התסיסה המדינית והקשיים הנילווים אליה הם הזדמנות "להאיר ולבאר עתה את ערכי הפוליטיקה שלנו." (ההדגשה במקור. י"ו)¹¹ כי דווקא מתוך הלחצים והבעיות מתגלה דמותו הערכית של העם, ונחשפים מאפייניו הפנימיים. מבט כזה יראה בשיבת ציון מהלך היסטורי של שיבה לעצמיות ולמילוי הייעוד הרוחני של העם, ולא רק בקשת מקלט בטוח.¹² הוא קובע כי למושג הלאומיות בישראל תוכן שונה ממושג הלאומיות המודרני: "כל עיקרו של מושג הלאומיות כמו שהוא שגור ומצוי עתה בשוקנו, הלא כמו חדש וזר הוא בתוכנו... שם מושאל" – הלאומיות הישראלית מתייחדת במימד האוניברסלי שלה ובזיקתה אל הנצח. אפיונים אלה משפיעים ערכיה ועל דרכה - "אין לנו לאומיות שוביניסטית (=שוביניסטית. י"ו) גרידא כשאר אומות העולם; לאומיותנו הלא היא תמיד גם קוסמופוליטית... אינה מיוסדת על ענייני חיי שעה... כי האידיאלים העולמיים הנצחיים, האינסופיים, הא-להיים אשר הובעו בראשית מטעו של עמנו ובאביב ממלכתו, גנוזים הם בה ומקימים אותה."¹³ – את כל אלה הוא משייך לראשית התהוותה של האומה ולחזון המכונן אותה. לאומיות כזו הינה בת קיום וייעוד גם אחרי שהלאומיות במובן המודרני האירופי תעבור מן העולם.¹⁴ מכיוון שזה טיבה של הלאומיות היהודית, ברור שעל כל מדינאי להביא זאת בחשבון שיקוליו ולכלכל צעדיו הטקטיים בהתאם, ולא כהעתקה מעמים אחרים. יעקב הרצוג העיד כי הושפע מאד מאביו הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרב הראשי לישראל. הרב הרצוג עסק רבות בהכנת תשתית תורנית למדינת ישראל, מבחינה הלכתית, מבחינה משפטית

⁸ הוא היה אז בן 22 בלבד.

⁹ רקובר נ', זכרתי. עמ' 144. רקובר נ', ראיון. פריד י'.

¹⁰ פריד י'.

¹¹ קוק, הרצ"ה, לנתיבות, עמ' י"ב.

¹² שם, עמ' י"ד.

¹³ שם, עמ' ט"ז.

¹⁴ יצוין כי מאמר זה נכתב לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כשמושגי הלאומיות המודרנית מושלים בכיפה ונחשבים לפסגת ההצלחה האנושית.

ומבחינה רוחנית – רעיונית. הוא חיבר הצעת חוקה לישראל ע"פ ההלכה ותמך בתרגום מושגים הלכתיים לשפת המשפט המודרני.¹⁵ הרב הרצוג ציפה והאמין שהמשפט העברי יתקבל כמשפט המדינה, והתאכזב כשלא קרה כך.¹⁶ למרות זאת הוא ראה ערך רב בהקמת המדינה וחיווה דעתו על מקומה בעולם המושגים היהודי: "אנחנו, הרבנות הראשית לישראל, ראינו במדינה את ראשית צמיחת גאולת ישראל, לאמור האתחלתא דגאולה, ... אנו תמכנו בכל לב ונפש במדינה קודם שנבראה, ועמה אנחנו לאחר שנבראה. אנו לא עשינו שום חישובים פוליטיים משלנו. האמונה הנטועה בלבנו עמוק עמוק כי אחרי השואה הגיע זמן הגאולה להתקרב, ומסירותנו "מעומקא דליבא" לעם ישראל ולאֶרֶץ ישראל, הן-הן שיצרו, והן הן שעיצבו את עמדתנו."¹⁷ את פלא תקומת האומה ראה כתולדה של ייחודה בין העמים "והפלא ההיסטורי (כך במקור. ככתיב המקובל אצל רבים בזמן ההוא. י"ו) הזה, איך התרחש בניגוד לחוקי ההיסטוריה על ידי כך שהיא מתחילת יצירתה לא היתה עם ככל העמים. כי אם "עם לה' א-להיך". עם הקשור בנצח, אחוז בחזון הנצח, מיועד לתפקיד נצח, לתעודה נצחית!"¹⁸

מאוחר יותר התרחבו מעגלי העוסקים בבירורים הלכתיים. הרב א"י ולדינברג חיבר את ספר 'הלכות מדינה',¹⁹ והחלו נסיונות לקבוע קווים עקרוניים לנושא, נסיונות אלו מפוזרים בתוך קבצי מאמרים בנושאי תורה ומדינה אשר מתפרסמים מעת לעת עד היום. ראוי להזכיר כאן את נסיונו של הרב חיים דוד הלוי הרב הראשי לתל-אביב-יפו לגבש קווים כלליים למדיניות חוץ ישראלית ע"פ התורה בספרו המוקדם 'בין ישראל לעמים', ומאוחר יותר מפוזר בין ספריו הרבים,²⁰ וכן את מפעלו הרחב של הרב שאול ישראלי, ראש ישיבת מרכז הרב וחבר בית הדין הרבני הגדול, שחיבר וערך ספרים וכתבי עת חשובים בסוגיות יהדות ומדינה לאורך עשרות שנים.²¹ עוד ראוי להזכיר את החיבור המקיף 'משטר ומדינה בישראל על-פי התורה' אשר מסכם דיונים של עשרות שנים ומרכז מקורות רבים העוסקים בכל התחומים שמעסיקים מדינה מודרנית, עם התייחסות מפורטת למקומה של מדיניות החוץ.²²

1. ב. 5. דברי חוקרים בנושא

יוסף דן מתייחס למשמעות הרוחנית-דתית של מדינת ישראל וטוען כי רובו הגדול של הציבור הישראלי, רואה במדינת ישראל מכשיר חילוני - פוליטי נטול משמעות דתית ובהתאם לכך קובע את דרך התנהלותה.²³ אולם בעיני הנצרות והאסלאם נתפס קיומה של מדינת ישראל בימינו בראש ובראשונה כתופעה תיאולוגית. הדתות הללו רואות עצמן כיושרות של העם היהודי ודתו, ועל כן אינן יכולות להשלים עם תחיתו וריבונותו המחודשת, דבר המשפיע על מדיניותו של מדינות הנתונות להשפעתן. גורם נוסף לראיית מדינת ישראל באופן זה, הינו הזהות שקיימת ביהדות בין דת לבין לאום "הישראלי נתפש בעיני זרים כאזרח המדינה היהודית היחידה בעולם, ואף אם יכריזו שבע פעמים ביום

¹⁵ הרצוג, הרב י"א, תחוקה. חלקים א - ג.

¹⁶ " ... כמעט שלא היה יכול לעלות על דעת שום יהודי שהמדינה היהודית תעזוב מקור מים חיים, את תורתנו הקדושה, לחצוב לה בורות בורות נשברים, לסגל לה חוקים ומשפטים של עם אחר ... וכשאנו מסתכלים בעניין זה מן הבחינה העליונה של תורה מן השמיים וקדושת ישראל הלא רעדה תאחזני. כל בר בי רב יודע כמה הרעישו אבות העולם החל מהתנאים ועד לאחרוני הפוסקים על ההתדיינות בערכאות של גויים. ומה גדול החילול כשמדינת ישראל מסגלת לה ספר חוק ומשפט משל גויים!" הרצוג, הרב א"י, הלכה, עמ' י"ב – י"ג.

¹⁷ הרצוג, הרב י"א, תחוקה. חלק א', עמ' 22

¹⁸ שם, חלק ג', עמ' 214.

¹⁹ ולדינברג, הרב א"י, הלכות.

²⁰ על היבטים במשנתו המדינית ראה זהר, צ'. יהדות של חיים.

²¹ ובעיקר: ישראלי, הרב ש', עמוד הימיני.

²² בר-אילן, הרב נ', משטר. כרך ד', עמ' 1402 – 1422.

²³ דן, י'. מדינת ישראל. עמ' 71 – 72.

שהוא חילוני אדוק ואין לו קשר של ממש לדת ישראל, עדיין הוא נחשב חלק ממדינה שהיא יהודית גם מבחינה דתית.²⁴ מכיוון שרוב העולם רואה בריבונות הישראלית ובקיבוץ הגלויות תופעה תיאולוגית, הדבר מביא אותו לתגובות שהן במהותן דתיות. עמדתו של הישראלי בדבר חילוניות מדינתו אינה משנה עובדה זו "בעיני הציבור במדינות הנוצריות והמוסלמיות מדינת ישראל מעולם לא הייתה ולעולם גם לא תהיה מדינה "רגילה". היא הייתה מדינתם של היהודים וכך תישאר, ללא כל אפשרות להפריד בין הווייתם הדתית לחווייתם הלאומית של אנשים מוזרים אלה."²⁵ התעלמות מנתון זה לוקה באי-הבנת המציאות ומביאה לטעויות בשיקול הדעת.

דניאל אלעזר טוען בכתביו לקיומה של מסורת מדינית יהודית ומנסה לנסח ולגדירה. המרכיב המרכזי שלה, לפי דבריו, הינו מושג הברית הכוללת מחוייבות ושותפות. היא שייכת לרובד שבין העם לא-להיו ומתוך כך גם למישור שבין אדם לחברו. על-פיה ניתן להסביר ולאפיין מדיניות יהודית בשורה רחבה של תחומים – תודעת אחדות, ערבות, משטר, תרבות פוליטית, חסד. רעיון הברית עמד למבחן לאורך כל הדורות במצבים משתנים והוא שאפשר את קיום העם היהודי. הדבר התבטא במעמדים הגדולים והמכוננים ממעמד הר סיני ועד לימי עזרא ונחמיה, ובהמשך הדורות – אחריות קהילתית, תמיכה, סיוע והקרבה. לדבריו זהו גם יסוד מכוון באפשרות קיומה של מדינת ישראל.²⁶

יורם חזוני דן בהשפעה אוניברסלית של עקרונות מדיניים שמקורם ביהדות. הוא טוען כי במקרא ובמורשת חז"ל יש עקרונות מדיניים וציבוריים רבים ועשירים, אשר הרשימו גם הוגים ומדינאים מקרב עמים אחרים, שהבולטים בהם הם סלדן, הובס ולוק. הללו העמיקו בכתבים היהודיים ודלו מהם המלצות וכלים מדיניים. התערבות הוותיקן הביאה לכך שהנושא לא נכלל בתכניות לימוד ומחקר בגרמניה, ומשם חלחל לשאר האקדמיות בעולם והביא ליצירת רושם שאין ליהדות מה לומר בנושא, עד שגם יהודים החלו להאמין בכך. הוא קורא לעיון מחודש ומקורי אשר ישפיע על קביעת מדיניות באור זה.²⁷

דרור אידר רואה בניתוק ממקורות האמונה היהודית התכחושות עצמית המהווה מקור לכשלים חברתיים ומדיניים רבים. הוא טוען כי זוהי תופעה דומיננטית בתרבות ובפוליטיקה הישראלית, וכי היא מונעת בין היתר ממוטיבים של שנאה עצמית, המופנית אל כל מה שמייצג שייכות למסורת ולדת היהודית. בכלל זה קבוצות אוכלוסייה, השקפות עולם ועמדות פוליטיות. תוצאת הניכור הזה היא ערעור יסודות הקיום הערכיים של הקולקטיב היהודי. בדרך זו הוא מסביר מהלכים פוליטיים, המתפרשים על-ידו כסוג של פגיעה עצמית חמורה. לפי דעתו, שיבה למושגים הרוחניים של המסורת היהודית ועיצוב תרבות ומדיניות הצומחות מתוכן, הינה חזרה לבסיס הטבעי של הקיום הלאומי ומרפא לחליים שהצמיח הניתוק מהם.²⁸

1. ג. ייחודו של יעקב הרצוג

"ייחודו, בין השאר, היה בשילוב הלא שגרתי שבין ידע בתחומים הבינלאומיים לבין מחויבות עמוקה לעולם ההגות היהודית, ידע בתולדות ישראל ובשבילי ההלכה, מורשת בית אביו, הרב י"א הלוי הרצוג המנוח."²⁹

²⁴ שם, עמ' 85.

²⁵ שם, עמ' 86.

²⁶ אלעזר, ד', הברית כיסוד.

²⁷ חזוני, י'. היהדות והמדינה המודרנית. עמ' 43 – 47.

²⁸ אידר, ד', אם כל ההתנתקויות. עמ' 54, 62 – 65.

²⁹ ישראלי, ח', מבוא לבר-זהר, מ', צפנת, עמ' 9.

יעקב הרצוג מתייחד בכך שהוא לא עסק רק בבירור התיאורטי של הדברים, וגם לא בתגובות של מתבונן מן החוץ, אלא פעל לאורך שנים בלב ליבה של העשייה המדינית מתוך שייכות עמוקה לרציפות ההיסטורית של העם היהודי, ללימוד התורה ולתפישה האמונית. הוא לא השאיר אחריו כתבים ערוכים, וכדי לעמוד על עקרונותיו יש לעיין היטב במאמריו ובהרצאותיו וכן בתיעוד ההתרחשויות שהיה שותף להן. מרבית דבריו שנשמרו לא מופיעים ככתבי הגות אלא כהרצאות מדיניות והערכות מצב אשר בתוכן בולט המרכיב הרעיוני-הרוחני הרלוונטי. מתוך ההרצאה האקטואלית יש לדלות את העיקרון התיאורטי, לבררו ולהגדירו. לפי הערכתו, בירור נאות של דרכו והשקפותיו, ייתן תרומה בעלת ערך לפיתוח מדיניות החוץ הישראלית מול אתגריה הגדולים. הוא יסייע לגשר על הפער הקיים בין המטען ההיסטורי הגדול והעמוק של העם היהודי, לבין דרך התנהלותו בהווה. פער זה גורם לראייה חלקית של המציאות היהודית הרב-מימדית, וממילא יש שמהלכים הנגזרים מכך, לוקים בטעויות וחוטאים לאמת הערכית וההיסטורית.

הרב ד"ר יעקב הרצוג ז"ל

2. פרק ראשון: הרב ד"ר יעקב הרצוג - קורות חייו ופעילותו

2. א. ילדות ונעורים

יעקב דוד הרצוג נולד בדבלין בחודש כסלו תרפ"ב, דצמבר 1921,³⁰ לאביו הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג אשר כיהן באותה עת כרב הראשי ליהודי אירלנד, ולאמו שרה. היה אח צעיר לחיים, לימים אלוף בצה"ל, שגריר ישראל באו"ם ונשיאה השישי של מדינת ישראל. הן מצד אביו והן מצד אימו, היה יעקב הרצוג נצר למשפחות רבנים ידועות.³¹ רקע משפחתי זה ניכר בחינוכו ובגיבוש אישיותו והשקפותיו, ובשלבים מסוימים אף בסלילת דרכו בחיים.³² הוא קיבל תורה מפי אביו ומפי רב שנשכר במיוחד לשם כך.³³

למרות היותו בן של רב חשוב ומשפחה תורנית-ליטאית מושרשת, למד יעקב הרצוג בבית ספר כללי שרק 20% מתלמידיו היו יהודים.³⁴ התבלט בכישרונו הלימודיים ונטה ללימודים הומניים. חבריו העידו כי הצטיין בספורט והיה פעיל בתנועת נוער.³⁵ דרך ביקורי רבנים ומנהיגים מרחבי העולם היהודי שהתארחו בבית הוריו, נחשף לנושאים שעל סדר היום הלאומי, ובאמצעות ביקורי מנהיגים מקומיים למד על ענייניה המדיניים של אירלנד.³⁶ כבר בגיל צעיר גילה התמצאות והבנה יוצאי דופן בעניינים מדיניים³⁷ והעיד על עצמו שלמד את כל המפלגות הקיימות.³⁸ הוא הצהיר כי שאיפתו לכשיגדל היא להיות דיפלומט.³⁹ בנעוריו כתב מאמרים והגיגים בנושא מדיניות, העם היהודי, חברה וכלכלה. הוא גילה אהדה לרעיונות הסוציאלי-דמוקרטים.⁴⁰ בהיותו כבן 14 התכתב עם קלמנט אטלי, שהיה אז ראש האופוזיציה בבריטניה ולימים ראש ממשלתה בעת הקמת מדינת ישראל, ואף יזם פגישה עמו.⁴¹ הרצוג העיד על עצמו כי מילדות נמשך לשני עולמות - העולם התורני-למדני והעולם המדיני,⁴² שילוב שאכן אפיין את חייו הבוגרים. עם התמנות אביו לכהונת הרב הראשי לישראל,⁴³ עלתה המשפחה ארצה ויעקב נשאר בגפו. הוא התגורר אצל משפחות ידידים וקרובים בדבלין ובלונדון,⁴⁴ השלים לימודי תיכון והתחיל בלימודים אקדמיים באוניברסיטת לונדון, לצד לימודים בישיבת 'עץ חיים' שם.⁴⁵

³⁰ באתר ההנצחה של משרד החוץ כתוב כי תאריך הלידה הינו י' בכסלו תרפ"ב, 11.12.1921, ואילו אביחי מציין תאריך שונה כ' בכסלו תרפ"ב, 21.1.1921. אביחי, א', עמ' 12.

³¹ סבו מצד אביו, הרב יואל הרצוג, כיהן כרב בערים לומז'ה, לידס ופריז. סבו מצד אמו, הרב שמואל יצחק הילמן, כיהן כרבה של גלוגו, כראב"ד בלונדון וייסד את ישיבת 'אהל תורה' בשכונת רחביה בירושלים. חיבר סדרת ספרים מקיפה בשם 'אור ישר' העוסקת במכלול מקורות התורה שבכתב ושבע"פ. על תלמידי הישיבה שהקים נימנו כמה מגדולי הפוסקים בדור שאחר כך: הרב ש"ז אויערבך זצ"ל, הר"ש אלישיב זצ"ל ויבדל"א הר"ש ווזנר.

³² הרבנית שרה הרצוג, ראיון, מעריב 28.2.1958. בר-זהר מ', צפנת. עמ' 52 – 53.

³³ היה זה הרב יוסף אונטרמן, אחיו של הרב יהודה אונטרמן זצ"ל שלימים החליף את הרב הרצוג בתפקיד הרב הראשי לישראל. אביחי, א', שם.

³⁴ שם.

³⁵ שם, עמ' 12 – 13.

³⁶ שם. על המבקרים בבית נמנה גם המנהיג האירי דה-וולירה, לימים ראש ממשלה ונשיא. להשפעת הרב הרצוג עליו ראה אליאש, ש', הרב והמדינאי.

³⁷ עדות חיים הרצוג, אביחי, א', עמ' 13.

³⁸ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 48.

³⁹ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 16.

⁴⁰ בר-זהר, שם, עמ' 48 – 50.

⁴¹ שם.

⁴² שם.

⁴³ הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל כיהן בתפקיד הרב הראשי לארץ ישראל ומדינת ישראל בשנים תרצ"ז – תשי"ט, 1937 – 1959.

⁴⁴ אביחי, א', עמ' 13.

2. א. 1. עליה לארץ, התפתחות תורנית

בשנת 1939 עלה יעקב הרצוג ארצה והצטרף אל משפחתו. עלייתו ארצה היתה עבורו הגשמת חלום ומילאה אותו שמחה ורוממות.⁴⁶ בירושלים התמסר ללימוד תורה בישיבת 'חברון' ובמכון הארי פישל,⁴⁷ ממוסדות התורה המרכזיים בתקופה. קיימת עדות כי למד בחברותא עם הרב ברוך רקובר שגר בשכנות למשפחת הרצוג,⁴⁸ לימים היה לאב בית דין ידוע ומחבר חיבור מקיף על ביאור הגר"א לשולחן ערוך. ייתכן שלימודם המשותף היה בתקופה זו.

במסגרת מכון הרי פישל פרסם יעקב הרצוג תרגום לאנגלית המשולב בפרשנות של שלש מסכתות משנה מסדר זרעים עם פירוש ר' עובדיה מברטנורא. התרגום זכה לשבחים ופורסם בשלש מהדורות.⁴⁹ בהקדמתו לספר ביטא את תפישתו על אודות התורה שבעל-פה, מהותה והשפעתה. הוא מגדיר אותה כגילום הנצחיות של עם ישראל ותורתו, וכמאפשרת את החיבור החיוני של מעמד הר סיני לכל הדורות. הוא עומד בדבריו על בסיסה המוסרי ועל שני מאפייניה העיקריים - אמונה דתית והגיון משפטי. הוא כותב כי התנאי היסודי שקובע את מרכיבי אופייה והשפעתם הינו קבלתה כצו א-להי בלתי מעורער.⁵⁰ בדברים ניכרים עמקות מחשבתית וכשרון ניסוח והסברה, יחד עם אמונה עמוקה וראייה היסטורית רחבת היקף. נראה כי בשנים אלה כבר עוצבה בקרבו התפישה שליוותה אותו לאורך כל שנותיו, בדבר המימד הרוחני המכונן של הקיום היהודי, המאפשר את קיומה של רציפות פנימית בין הדורות.

התכנית להמשיך את מפעל תרגום המשנה נקטעה בשל הצטרפותו לפעילות מודיעינית במסגרת 'ההגנה',⁵¹ אולם זיקתו לעולם התורה והתפתחותו לא נפסקה, והוא המשיך ללמוד וללמד תורה ותלמוד. יסודות השקפתו שעוצבו בבית המדרש, הנחו אותו בכל דרכיו והוא הביאם למחוזות המדיניים, מבחינה זו היה יחיד בדורו.

לאורך השנים הוא עמד בקשר קרוב רצוף עם ראשי ישיבות ועם רבנים. פרט זה לא זכה להבלטה מספקת אצל כותבי תולדותיו. בין הרבנים שעמם היה קשור ברמות שונות של היכרות - הרב איסר זלמן מלצר שהסמיכו לרבנות, בעל שו"ת 'שרידי אש' הרב יחיאל יעקב ויינברג,⁵² ראש ישיבת חברון הרב יחזקאל סרנה,⁵³ ראש ישיבת מרכז-הרב הרב צבי יהודה הכהן קוק,⁵⁴ הרב אריה לוי, שנבחר על ידו להיות סנדק ברית המלה של בנו,⁵⁵ הדיין הרב ברוך רקובר,⁵⁶ הרב בצלאל זיוולטי, לימים רבה של ירושלים,⁵⁷ הרב פרופ' חיים סולובייצ'יק שעמו למד⁵⁸ ואחרים.

⁴⁵ בר-זהר, מ, צפנת, עמ' 52 – 53.

⁴⁶ שם, עמ' 53.

⁴⁷ הצפה, 18.5.1957.

⁴⁸ פריד, י'.

⁴⁹ הוצ' הארי פישל ירושלים, 1945. ניו יורק, 1947. לונדון 1980. מהדורת המשנה כוללת הפניות לספרות חז"ל ולספרות ההלכה, דקדוקי נוסח מכתבי יד ועריכה מדוקדקת שנעשתה ע"י צוות רבנים ממכון הארי פישל.

⁵⁰ הרצוג י', משנה. מתורגם ומצוטט אצל אביחי א', עמ' 14-15.

⁵¹ אביחי א', עמ' 14.

⁵² תיעוד מוקלט. ויינגורט, א'.

⁵³ ויינגורט, א'.

⁵⁴ רקובר, זכרתי. פריד, י'.

⁵⁵ הרב ויינגורט סיפר כי הרצוג הפעיל את מיומנותו הדיפלומטית, כדי שאיש מהרבנים ומראשי המדינה שהגיעו לאירוע לא ייפגע מכך שלא הוא יתכבד בסנדקאות. ויינגורט, א'.

⁵⁶ פריד, י'.

⁵⁷ מפי הרב בן-ציון שפירא כ"ג באדר א' תשע"ד, 23.2.2014. וראה דדון, י', אמרי, עמ' רצ"ד.

⁵⁸ הרצוג, ש'.

בימי שישי נהגו להתכנס בבית הרב הראשי רבים מחשובי הרבנים והלמדנים בירושלים, למפגש שבועי של לימוד ועיון חריף בסוגיות תלמודיות והלכתיות. אחד המשתתפים העיד כי יעקב הרצוג השתתף במפגשים אלה בקביעות, ולפני הלימוד או בסופו היה פותח בנעימה חסידית לפסוק "זדים הליצוני עד מאוד, מתורתך לא נטיתי." (תהילים קי"ט, נ"א) והאחרים היו מצטרפים.⁵⁹

2. א. 2. פעילות דיפלומטית לצד הרב הראשי

במהלך מלחמת העולם השנייה השקיע הרב הרצוג מאמצים כבירים בכל רחבי העולם להצלת יהודי אירופה. יעקב סייע לאביו במגעים עם נציגי הכנסייה הקתולית ובניסיונות להיפגש עם האפיפיור ולבקש את עזרתו. הוא נלווה אליו במסע לתורכיה בשנת 1943 והיה שותף פעיל במגעים עם הגורמים השונים כיועץ, מזכיר וכותב נאומים גם יחד. יצחק בן-צבי כתב כי בשנים 1944 – 1946 פעל הרצוג תחת הדרכתו בכשרון רב בתחום המגעים עם ארגונים כנסייתיים לשם הצלת יהודים.⁶⁰ אחרי המלחמה נלווה הרצוג אל אביו במסעות ההצלה שערך ברחבי אירופה החרבה. במסעות אלה ביקש הרב הראשי להגיע אל ניצולים ופליטים כדי לחזק את רוחם ולסייע בשיקומם. הוא בא בדברים עם מנהיגים נוצרים ואף נפגש עם האפיפיור כדי להביא לחילוץ ילדים יהודים שהוסתרו במנזרים ומוסדות נוצרים במהלך השואה. הוא נפגש עם מנהיגי כוחות הברית ומדינות אירופיות כדי להאיץ תהליכי הצלה ושיקום. במסעות אלה שימש יעקב בנו כמנהל סדר יומו, מתאם המגעים והנסיעות וכיועץ צמוד. המהלכים הללו חשפו את כישוריו הדיפלומטיים ויכולתו הארגונית והעניקו לו נסיון מדיני רב חשיבות.⁶¹ את גולת הכותרת של המסעות ראה בהוצאתם של אלף יתומים ממוסדות נוצריים והשבתם לחיק עמם, ובהשגת אלפי אשרות כניסה לצרפת עבור יהודים פולנים.⁶² אביו העלה על נס את פעילותו,⁶³ והוא זכה להוקרה גם בקבלת פנים שנערכה לו ע"י צעירי הציונות הדתית, דבר המצביע על ראשיתה של הכרה ציבורית.⁶⁴

2. א. 3. פעילות פוליטית ומודיענית לפני קום המדינה

בשלהי מלחמת העולם השנייה ובשנים שאחריה, שימש הרצוג כמקשר בין הרבנות הראשית לארגוני המחתרות והיה שותף למגעים בין המחתרות ולנסיונות להפגת המתיחות ביניהן.⁶⁵ בדף מקוצר של קורות חייו תיאר את עיסוקו: "1946 – 1948 איש-קשר בין נשיא הוועד הלאומי לבין האצ"ל."⁶⁶ הרצוג נלווה אל אביו בביקוריו אצל אנשי המחתרת שהוגלו לאפריקה,⁶⁷ ונהנה מאמון חברי כל המחתרות על אף היותו מזוהה כאיש 'ההגנה'.⁶⁸ הן מנחם בגין והן גולדה מאיר סיפרו על ההערכה הרבה שזכה לה בשני הצדדים.⁶⁹ יצחק בן-צבי שיבח את אומץ ליבו

⁵⁹ נמסר לי ע"י הרב איתאל אמיתי, בנו של המשתתף.

⁶⁰ מכתב נשיא המדינה, יצחק בן צבי, ליועץ המשפטי ז' בתמוז תשי"ד, 8.7.1954. א"מ, 0517/80.

⁶¹ אביחי, א', עמ' 18 – 20. בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 56 – 62.

⁶² אביחי, א', עמ' 20. ציטוט מכתב יעקב הרצוג.

⁶³ 'הצופה', 11.10.1946.

⁶⁴ 'הצופה', 3.10.1946.

⁶⁵ אביחי, א', עמ' 16.

⁶⁶ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 67.

⁶⁷ שם, עמ' 65.

⁶⁸ עדות חיים לנדאו, שם, עמ' 66.

⁶⁹ שם עמ' 66 – 67.

בפעילות זו,⁷⁰ ומשה שרת התבטא כי בזכותו נמנעה מלחמת אחים⁷¹. יש מי שמבקר את זהירותו היתרה מלסייע לאנשי המחתרות⁷², אולם אנשי האצ"ל עצמם זכרוהו לטובה כמי שהביא את דברם אל אביו הרב וכמי שתיווך בנאמנות בינם לבין ההגנה⁷³. חיים לנדאו, מראשי אצ"ל, אומר כי ידע על תפקידו המיוחד במניעת מלחמת אחים בין המחתרות, בעיקר בירושלים⁷⁴. הרצוג המשיך בפעילות התיווך גם אחרי קום המדינה, כאשר פרשיות ברנדוט ואלטלנה הציתו מחדש את העימות בין הפלגים.⁷⁵

במסגרת פעילותו בשירות המודיעין של ההגנה, התנדב לנסוע לקהיר ולרגל בקרב אנשי מימשל וצבא בריטים⁷⁶. על טיבה של שליחות זו העיד מפעילו בוריס גוריאל: "בין השאר שלחנו אותו למצרים בשליחות מסוכנת במחצית הקיץ 1947 כדי לקשור קשרים שונים בקהיר בקשר עם השלמת ההכנות של ארגון ההגנה באותה תקופה."⁷⁷ בהמשך היה הרצוג לאיש הקשר של הש"י עם הפקידות הבריטית הבכירה ביותר וכינויו המחתרתי היה 'הרנו'⁷⁸. הוא התיידד במיוחד עם פקיד בשם שרינגהם, שישב בירושלים והיה בעל תפקיד בכיר במימשל המנדט. בפגישותיהם הרבות דלה ממנו מידע על כוונות הבריטים, הערכותיהם והלכי הרוח בקרב אנשי הקצונה. הרצוג גילה כשרון רב בשאיבת המידע ומסר דו"חות מפורטים ויסודיים אשר נקראו בכבוד ראש ע"י הדרגים הבכירים ביותר.⁷⁹ בין היתר הוא דיווח על המועד המדויק של יציאת הבריטים מירושלים, דבר שאפשר לכוחות הישראליים למחר ולהשתלט על רבים מהבניינים והעמדות השולטות.⁸⁰ פעילות זו הוכרה לו כשירות צבאי,⁸¹ לפי אישור ראש אמ"ן אל"מ בנימין ג'בלי, אשר המליץ גם להעניק להרצוג את אות הקוממיות ולתת לו דרגת קצונה בשל שירותו בתחום המודיעיני בתקופת המצור על ירושלים.⁸²

כבר אז נודע הרצוג כבעל קשרים ונגישות למוקדי הפיקוד והשליטה. ערב הקמת המדינה היה הרב מאיר בר-אילן מודאג מאד לנוכח הידיעות שהגיעו מגוש-עציון והחליט לגשת למפקדה בירושלים ולבקש שיורו ללוחמים להיכנע לנוכח העדר הסיכויים וסכנת הטבח. בשל העוצר שהוטל על ירושלים הוא היה מנוע מלעשות זאת וביקש את עזרתו של יעקב הרצוג בהשגת היתר. יחד הם הלכו למפקדה אך הנסיונות ליצור קשר עם הגוש לא צלחו. למחרת, כידוע, נפל גוש עציון.⁸³

⁷⁰ "בשנים 1945 - 1948 מלא מר הרצוג תפקיד רב חשיבות בקיום מגע בין חלקים שונים של הישוב במסגרת המאבק לעצמאות. פעולה זו קיים מתוך מסירות ואומץ לב למען קיים אחדות ישראל בשנים הגורליות ההן". מכתב נשיא המדינה, יצחק בן צבי, ליועץ המשפטי ז' בתמוז תשי"ד, 8.7.1954. א"מ, 0517/80.

⁷¹ אביחי, א', עמ' 17.

⁷² סגל, ח', עמ' 121.

⁷³ אביחי, א', עמ' 15-17.

⁷⁴ שם.

⁷⁵ בר-זהר, מ', עמ' 67.

⁷⁶ אביחי, א', עמ' 21.

⁷⁷ מכתב בוריס גוריאל למועצה המשפטית מיום 25.7.1954. א"מ, 517/80. גוריאל טען כי לשליחות זו היתה השפעה דרמטית, בר-זהר מעיר כי לא ידוע מהי השפעה זו וכי אין לה אישור ממקור אחר. בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 75.

⁷⁸ גלבר, א', מודיעין, עמ' 71.

⁷⁹ בר-זהר, מ', צפנת. עמ' 76.

⁸⁰ אביחי, א', עמ' 21.

⁸¹ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 87.

⁸² מכתב ג'בלי למפקד יחידת מילואים אמ"ן מיום י"ד באייר תשי"ד, 20.5.54. א"מ, 0517/80.

⁸³ מונטריי, הקלטה.

גם במהלך תקופה סוערת זו, בעיצומה של פעילות הריגול, בד בבד עם מעורבותו בגישור בין המחתרות ובפעילויות רגישות נוספות, התמיד הרצוג בלימוד התורה ברמה גבוהה והיה שותף לקבוצה מצומצמת שלמדה בקביעות עם זקן ראשי הישיבות הרב איסר זלמן מלצר. הרב מלצר ביטא את הערכתו הרבה לכישוריו הלימודיים ולשקידתו בתורה, בכתב סמיכה לרבנות שהעניק לו ביי"ג בניסן תש"ח (22.4.1948)⁸⁴. למשך תקופה מסויימת צירפו לשמו את התואר 'רב',⁸⁵ והוא אף נהג להשתמש בו בעת חתימת מכתביו וכדו'.⁸⁶

2. ב. מניעי הבחירה בעיסוק המדיני

מעבר לנטייתו האישית לתחום הלימוד התורני ולתחום המדיני, ראה הרצוג בזיקה שביניהם עניין אמוני עקרוני ועל-כן השילוב ביניהם היה בעיניו טבעי ומתבקש, בפרט בתקופת שהעם היהודי מחדש את חייו המדיניים: "ודומני ש(ב)מדינת ישראל, מלכות ישראל השלישית שהתחדשה בימינו, שני התחומים הללו משתלבים בה בהחלט".⁸⁷ לדעתו זוהי התפישה היהודית האוטנטית, אשר שואפת להחיל ערכי רוח וקדושה גם בחיי המעשה. לדבריו, שיבת ציון מבטאת זאת היטב בהיותה התרחשות ריאלית שהכח המניע אותה הינו חזון רוחני נצחי "אינני גורס את ההפרדה בין תחום חילוני לבין רוחני... אינני חושב שיש לכך מקום ביהדות... אינני מסוגל לתפוס ולהבין את משמעות שיבת ציון... ללא תפיסה רוחנית".⁸⁸ בשל כך, אמר, אין הוא מצטער על בחירתו לעסוק במדינאות.

ניכר מדבריו כי את הבסיס הערכי לבחירתו הוא רואה בעולם האמונה היהודית. עמיתו ובר-פלוגתא שלו לעיתים קרובות, אבא אבן, אשר עבד לצדו ובמקביל אליו שנים רבות והיה גם קרוב משפחתו, התרשם כי לא בנקל יצא יעקב מאהלה של תורה אל המאבק מדיני ורק הסכנות שנשקפו ליישוב ותחושת הדחיפות, הביאוהו לעשות כן.⁸⁹ מכל האמור, ניתן לסכם ולומר שהחלטתו לעסוק במדינאות היתה שילוב של נטיית לב וכישרון טבעי עם אמונה, אידיאולוגיה ותחושת שליחות.

2. ב. 1. שנים ראשונות בשירות המדינה

התפקידים הראשונים שנקרא הרצוג למלא בשירות המדינה עם הקמתה, מבטאים היטב את שני הצדדים הבולטים באישיותו, המדיני-מעשי והרוחני-דתי, כששניהם מאוחדים בתודעה לאומית עמוקה ובמבט היסטורי רחב. שר הדתות הטיל עליו להיות ממונה על הקשר עם הכתות הנוצריות ובהמשך גם על נושא ירושלים.⁹⁰ תפקידים אלה חייבו קשר הדוק עם משרד החוץ, כשרון דיפלומטי ועמקות דתית והיסטורית. מכח כישוריו וידיעותיו ומתוקף ההערכה שרחשו לו, הוזמן דרך קבע לכל דיוני הסגל הבכיר של משרד החוץ בראשות השר ולעצותיו ניתן

⁸⁴ א"מ, 0517/80.

⁸⁵ דוגמאות: סיכום ישיבה בעניין עמדת הכנסיות לגבי ירושלים, כ"ו באדר תש"ט, 27.3.1949. א"מ, א - 7854/4. פרוטוקול התייעצות בעניין ירושלים, 6.1.1950. א"מ, א - 7854/4. ארגוב להרצוג, מאמר בנושא גיוס בנות לצה"ל, כ"ט באדר ב' תשי"א, 6.4.1951. א"מ, 40661/8.

⁸⁶ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 87.

⁸⁷ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 16.

⁸⁸ שם.

⁸⁹ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 87.

⁹⁰ אביחי, א', עמ' 24.

משקל רב⁹¹. בסיון תשי"א, יוני 1951⁹² הוא צורף באופן פורמלי לסגל משרד החוץ כיועץ לענייני ירושלים, במקביל לתפקידו במשרד הדתות⁹³.

במסגרת תפקידו ניצב בחזית המערכה מול המתקפה לבינאום ירושלים, שהתנהלה באו"ם בעידוד פעיל של הוותיקן. הדרך המדינית שאפיינה אותו בשנים הבאות, באה לביטוי גם כאן. בטיעונו שילב הרצוג טיעונים אמוניים ורעיוניים עם דיפלומטיה מעשית. רוב מכיריו שרואיינו אחרי מותו העידו כי "בגישתו חברו יחד הנמקות פילוסופיות ותיאולוגיות עם דיפלומטיה מעשית"⁹⁴. גולדה מאיר טענה כי היה אולי היחיד בשירות החוץ "שדאג להשכיל את בני השיחה שלו מי אנחנו, במגעיו עם גדולי עולם; הוא ראה זאת כטיעון מדיני ויסודי. שזה לא איזה דבר... ככל הגויים... יש דבר מיוחד בעם היהודי, עצם אורך תולדותיו, עצם קשריו עם הארץ הזאת. דומה כי מותר אולי לומר שהוא הפך את התנ"ך לתעודה מדינית כמעט ועליה ביסס הרבה מאד מטיעונו"⁹⁵. הוא נשלח לוותיקן לטיפול בנושא, והיה חבר בצוות מצומצם שהוקם במשרד החוץ לשם כך. הוא פרסם חוברת הסברה בנושא שזכתה להערכה⁹⁶. שיחותיו עם ראשי הנצרות היו מלוות בפולמוס רוחני וטיעונים דתיים, ובמקרים מסויימים נקט טון תקיף וחרוף, שזכה גם להערכת הממונים עליו⁹⁷.

נאמן להשקפתו, שילב את הפעילות המדינית עם המימד הרוחני וגם עם פעילות מעשית וקניינית ענפה בירושלים. טדי קולק טען כי "הוא היה אולי גואל הקרקעות הגדול ביותר שירושלים הכירה"⁹⁸. לאחר משא ומתן חשאי ומורכב עם כתות נוצריות שונות, הביא לרכישת שטחים נרחבים שהוחזקו על ידן בירושלים המערבית. בכך גם יצר חיץ של אינטרסים בין הכנסיות, והביא להתנגדותן לדרישת הוותיקן להפקיע את ריבונות ישראל מירושלים. על פעילותו למען ירושלים ארחיב להלן בפרק מיוחד.

בתקופה זו נשא הרצוג לאשה את פנינה שחור⁹⁹ ובמהלך השנים נולדו להם שלושה ילדים – שירה, אליעזרה ויצחק. הוא הקפיד על קשר קבוע ומסור להוריו, ואף זומן ע"י אביו, הרב הראשי, לפגישות עם אישים נכבדים שהגיעו אליו¹⁰⁰. לאורך כל התקופה המשיך הרצוג בלימוד קבוע של תורה ותלמוד, והעביר שיעור גמרא ברדיו במסגרת 'קול ציון לגולה'¹⁰¹. בשנים אלה, ככל הנראה, למד בחברותא עם הדיין הצעיר הרב בצלאל זילטי, לימים רבה הראשי של ירושלים¹⁰². במקביל הוא למד משפטים באוניברסיטה העברית. עקב תפקידו המדיניים פנו הנשיא יצחק בן צבי¹⁰³, שר החוץ שרת¹⁰⁴, שבתאי רוזן¹⁰⁵, ובוריס גוריאל¹⁰⁶ למועצה המשפטית בבקשה לקצר את

⁹¹ שם. ראיון חי יחיל.

⁹² הודעת מנכ"ל משרד החוץ מיום י"ז בסיון תשי"א, 21.6.1951. א"מ, א- 7854/4.

⁹³ אביחי, א', עמ' 24.

⁹⁴ שם, עמ' 22.

⁹⁵ שם.

⁹⁶ שם.

⁹⁷ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 102.

⁹⁸ אביחי, א', עמ' 23.

⁹⁹ י"ח בשבט תשי"ב, 14.2.1952. שם, עמ' 24.

¹⁰⁰ שם, עמ' 25.

¹⁰¹ 'הצפה' 18.9.1957.

¹⁰² שיחת הרב בן-ציון שפירא כ"ג באדר א' תשע"ד, 23.2.2014. וראה דדון, י', אמרי, עמ' רצ"ד.

¹⁰³ מכתב בן-צבי למועצה המשפטית, ז' בתמוז תשי"ד, 8.7.1954. א"מ 0517/80.

¹⁰⁴ מכתב שרת למועצה המשפטית, י"ז בתמוז תשי"ד, 18.7.1954. א"מ, פ – 40661/8.

¹⁰⁵ מכתב רוזן למועצה המשפטית, י"ט בתמוז תשי"ד, 20.7.1954. א"מ, פ – 40661/8.

תקופת התמחותו לאור ניסיונו ופעילותו הציבורית לפני קום המדינה ולאחריה. היו שתהו כיצד הצליח לשלב בין העיסוקים הרבים הללו ולהצטיין בכולם.¹⁰⁷

בשנת 1954 מינה משה שרת את יעקב הרצוג לראש מחלקת ארה"ב במשרד החוץ. מינוי בכיר זה לאדם שלא צמח בשירות החוץ, מצביע על הערכה רבה. שנה אחר-כך סרב שרת להיענות לבקשת השגריר בארה"ב, אבא אבן, למנות את הרצוג לציר בשגרירות, בטענה ש"בלעדיו לא יוכל משרד החוץ לעמוד בחזית האמריקנית אפילו יום אחד".¹⁰⁸ במסגרת תפקידו נדרש הרצוג להתמודד עם מציאות מדינית של בידוד בינלאומי קשה; מדינות ערב ובראשן מצרים הלכו והתקרבו לברה"מ, ומעצמות המערב ובראשן ארה"ב ניסו למנוע זאת באמצעות צינון תמיכתן בישראל. ארה"ב דרשה מישראל לבצע ויתורים טריטוריאליים רחבים¹⁰⁹, להימנע מפעילות צבאית ואף להפסיק מאמצייה להעלאת יהודים ארצה.¹¹⁰ במסגרת הלחצים היא סירבה למכור לישראל נשק מגן שיביא לאיזון כוחות באיזור, לנוכח עיסקת הנשק המצרית-צ'כית. היא אף פעלה למנוע סיוע לישראל מצד בריטניה וצרפת.¹¹¹ הרצוג נדרש להוביל מבצע הסברה נרחב בקרב דעת הקהל האמריקנית כדי להתמודד עם הסכנות שמדיניות המימשל יוצרת לישראל. הוא נמנה גם על הצוותים המצומצמים שניהלו את הדיונים עם נציגי ארה"ב שנשלחו לדון על סידורי מים וגישושים לקראת הסדר שלום.¹¹²

הרצוג זכה לאמון רב, הן מצד שרת והן מצד בן גוריון. כבר בעת שירותו במשרד החוץ הוא היה שותף סוד ושליח נאמן של שניהם במישורים שונים, גם במקרים שהיתה סתירה בין שתי הנאמנויות.¹¹³ ביוני 1956 הביא בן גוריון לפיטורי שרת מן הממשלה ומינה תחתיו את גולדה מאיר. מהלך זה, שגרם לזעזוע בזירה המפלגתית, טלטל גם את משרד החוץ ועובדיו. יעקב הרצוג התבלט אז בעמדתו המוסרית והממלכתית. על אף היותו חדש יחסית בצוות משרד החוץ, הוא היה זה שפנה ישירות אל בן גוריון ודרש הסבר להחלפת שרת.¹¹⁴ מחד – הוא העלה אפשרות להתפטרות קבוצתית של בכירים במשרד החוץ יחד עם שרת.¹¹⁵ מאידך – הוא היה הראשון ליזום פגישה עם גולדה מאיר שבה הבטיח לה, יחד עם אחד מעמיתיו, שיתוף פעולה ומתן גיבוי מלא מצד עובדי המשרד. גולדה מאיר העידה כי מפגש זה עודד אותה במצב שנוצר והקל על כניסתה לתפקיד.¹¹⁶

הודות לכישוריו ולאמון שעורר, מונה הרצוג להיות המקשר בין ראש הממשלה למשרד החוץ, ולייצג את המדינה במגעים עם מדינות זרות.¹¹⁷ בנסיבות אלה נודע לו תפקיד חשוב בעת מבצע סיני.

¹⁰⁶ מכתב גוריאל למועצה המשפטית, ז' בתמוז תשי"ד, 8.7.1954. א"מ 0517/80.

¹⁰⁷ בר-זהר, מ', עמ' 109.

¹⁰⁸ מברק מיום 9.10.1955. אביחי, א', עמ' 25.

¹⁰⁹ כולל עקירת יישובים בנגב ואף אפשרות לעקור את אילת. שלום, ז', מסמך בריטי.

¹¹⁰ בראון, מ', שערי עזה, עמ' 108.

¹¹¹ שם, עמ' 168 ואילך.

¹¹² אביחי, א', עמ' 25 – 27.

¹¹³ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 119 – 121.

¹¹⁴ אביחי, שם, עמ' 27.

¹¹⁵ בר-זהר, שם, עמ' 121.

¹¹⁶ ראיון, אביחי, שם. יש טוענים שגולדה נטרה טינה ומצאה דרכים להתנקם בהם בהמשך. מדיזיני, מ', גולדה,

עמ' 283.

¹¹⁷ שם.

2. ב. 2. מבצע סיני

מבצע סיני והמערכה המדינית שאחריו, היוו פרק מכונן בעיצוב מעמדה של ישראל במזרח התיכון ויחסיה עם מעצמות המערב ובראשן ארה"ב. על מרכזיות התקופה וחשיבותה בעיני יעקב הרצוג, ניתן ללמוד מהכוונה שהביע באחרית ימיו לכתוב ספר דווקא על מאבק מדיני זה.¹¹⁸ בראיון שהעניק כעבור שנים, הוא קבע כי מערכה זו הציפה לראשונה באופן חריף את הזיקה בין המתיחות במזרח התיכון לבין סכנת תבערה בינלאומית, ו"סימלה את כניסת ארה"ב כגורם המערבי הראשי במזרח התיכון".¹¹⁹ בעקבותיה היא העמיקה גם את מעורבותה למניעת חתרנות של נאצר במדינות אחרות. לדעתו, מערכה זו ביססה את מעמד ישראל בזירה הבינלאומית, והעניקה הכרה בזכותה להגנה עצמית ובצדקת תביעתה למניעת מצור מצד שכניה.¹²⁰

הרצוג קיבל את הידיעה על הכוונה לפתוח במבצע סיני, סמוך מאוד לפריצתו.¹²¹ הוא הוצב מיידית בחזית המדינית וההסברתית של ישראל, כיד ימינו של בן גוריון בימי המלחמה וחודשים שאחריה.¹²² תפקידו קיבל משנה חשיבות בשל מחלת השפעת החריפה שתקפה את בן גוריון והגבילה את תפקודו ואת הגישה אליו.

עוד בטרם החל המבצע כבר הופעלו לחצים אמריקנים כבדים על ישראל. עם פרוץ הקרבות גברו הלחצים והפכו לאיומים חמורים. הרצוג ניצב בצומת הלחצים וההחלטות ונהנה מאמון רב מאוד מצידו של ראש הממשלה. השדרים הנזעמים והמאיימים שהגיעו מארה"ב, מברה"מ ומהאוי"ם עברו דרכו וממנו הגיעו לרה"מ בשילוב הערות והצעות לתגובה ולהתנהלות. בן גוריון התייחס לטיטוטות שהגיש לו בכובד ראש ובדרך כלל נטה לקבלן.¹²³ עם קבלת החלטת האוי"ם הקוראת לישראל לסגת מכל השטחים שכבשה והחלטת בן גוריון להיענות לה, גברו הלחצים מצד שרים בממשלה ומצד אבא אבן, השגריר בארה"ב ובאוי"ם, לקבל את דרישת ארה"ב והאוי"ם ולזרז את הנסיגה. הרצוג הדף את הלחצים הללו וניהל בקור רוח מו"מ מתמשך ומתוח, במטרה להפיק מהמצב את המיטב ולא להיחפז לסגת ללא הישג כלשהו.¹²⁴ המטרה המועדפת היתה להגיע להסכם שלום ולא לחזור להסכם הפרדת כוחות, המבטיח למעשה חוסר יציבות.¹²⁵ לחילופין, היה רצון להבטיח לכל הפחות את חופש השיט במיצרי טירן ואת השארת שארם א-שייח ורצועת עזה בידי ישראל.¹²⁶ הרצוג ביצע בכשרון את מדיניות ההשהיה שהתווה בן גוריון,¹²⁷ ומשך את זמן מתן התשובות ואת תהליך הנסיגה ככל שיכל. במקביל ניהל מערכה הסברתית בקרב גורמים אמריקנים ובינלאומיים. הלחצים היו כבדים, ארה"ב החלה בנקיטת סנקציות כלכליות והיה חשש מפני הקפאת נכסים ישראליים שם. משלחת ישראל לאוי"ם דחקה להיכנע ללחצים, אולם הרצוג טען כי המאמץ ההסברתי מתחיל לשאת פירות והוא יביא בסופו של דבר לתוצאות הרצויות. במברקים

¹¹⁸ ישראל, ח', מבוא לבר-זהר, מ', צפנת, עמ' 9.

¹¹⁹ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 233.

¹²⁰ שם, עמ' 239.

¹²¹ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 11.

¹²² "אבקשך לטפל בשבועות הקרובים בכל העניינים העשויים להתעורר בעצרת או"מ סביב פרשת סיני ובמיוחד כאלה הדורשים התייעצות שוטפת עם רה"מ." מכתב מנכ"ל משרד החוץ להרצוג, ח' בכסלו תשי"ז, 12.11.1956.

¹²³ א"מ, 0517/80. וראה בר-זהר, שם, עמ' 125.

¹²⁴ ראיון יצחק נבון. אביחי, א', עמ' 28.

¹²⁵ שם, עמ' 28 – 29.

¹²⁶ בריצ'ר. שם, עמ' 30.

¹²⁷ בראון, מ', שערי עזה, עמ' 325.

שם, עמ' 326.

ובתכתובות מפורטות הבהיר לאבא אבן את מדיניות הממשלה וקרא לו לעמוד בלחצים הבינלאומיים.¹²⁸

על אף קבלת התכתיב הבינלאומי לסגת מכל השטח שנכבש, ראה הרצוג במבצע סיני נקודת מפנה במעמדה של ישראל בעולם וביחס ארה"ב אליה. לדעתו ישראל הוכיחה כי היא גורם בעל כח צבאי ומדיני שתקע יתד של קבע באזור. לכן, על אף האילוץ להיכנע ללחץ האמריקני והבינ"ל, גדלה יוקרתה והנכונות להתחשב ברצונותיה. לקח נוסף היה היעדר האפשרות להסתמך על ערבויות בינלאומיות. כדרכו, הוא ראה פרק זה בהקשר ההסטורי הכולל, וכביטוי מייצג של מהות העם היהודי, כפי שהרבה להסביר בהזדמנויות רבות: "היום כלפני 3000 שנה, ישראל עם לבדד ישכון".¹²⁹

פעילותו של הרצוג בפרשה זו זכתה להערכה והוקרה. בהקדשה אישית שכתב לו כינהו בן גוריון 'צפנת פענח',¹³⁰ ובמכתב ששלח לאביו חלק לו דברי שבח יוצאי דופן החושפים את מרכזיות תפקידו באותם ימים: "עלי להודות שאחד מעובדי משרד החוץ- מהמובחרים, הנבונים, החרוצים והנאמנים שבהם, היה לי לעזר רב וקשה לי להביע כל מה שאני חייב לו על עזרתו בחדשי מבחן אלה. שם העובד הזה – יעקב הרצוג, ואני יכול להגיד עליו בלי מליצה והגזמה: אשרי יולדתו".¹³¹

2. ב. 3. שירות בארה"ב

בראיון עיתונאי תאר הרצוג את תודעת השליחות הנדרשת מדיפלומט ישראלי לפי השקפתו. בבסיס הדברים ניצבת ההכרה בייחודיות הגוף שאותו הוא מייצג – מדינת העם היהודי. להבנתו של הרצוג, הכרה זו וזיהוי הדיפלומט הישראלי כמייצגה, נקלטים ע"י הגויים יותר משהיהודים חשים בכך. מתוך כך, על הדיפלומט לראות את עבודתו כהמשך רציף של הדיאלוג המיוחד בין ישראל לעמים שנמשך כבר אלפי שנים, ואת הבעיות העכשוויות כנגזרות מדיאלוג זה. הרצוג קובע באופן נחרץ כי ראיה רוחנית-היסטורית זו הינה בסיס הכרחי לעבודה המדינית, ובלעדיה לא ניתן להסביר את עמדת ישראל: "דיפלומט שאינו חדור בתחושת הייחוד הזו, שאינו יכול לראות בחיי היום יום את המשכה הרצוף של ההיסטוריה היהודית בכל הדורות - דיפלומט כזה לא יוכל להסביר גם את ענייני היום-יום של המדינה".¹³² דברים אלו משקפים את תפישתו לגבי המדיניות הישראלית בכללה, ואת ביקורתו על מנהיגי התנועה הציונית שטיפחו את שאיפת הנורמליות והצניעו את מרכיב הייחודיות, שהוא המאפיין המהותי של האומה הישראלית.¹³³

בחודש ספטמבר 1957 החל הרצוג בתפקידו כציר שגרירות ישראל בווינגטון. לתפקיד זה נודעה אז חשיבות מיוחדת, משום שהשגריר אבא אבן כיהן בו זמנית גם כשגריר באו"ם ולא כל עתותיו היו נתונות לענייני השגרירות. הרצוג נכנס לתפקיד כאיש אמונו של בן גוריון ונהנה מגיבוי המלא. היתה זו תקופה מורכבת ורגישה במערכת היחסים עם ארה"ב. עדיין לא שככו הדי המתיחות מימי מבצע סיני, אך כבר החלו להתרקם הבנות שנגזרו מהמצב החדש והיו אמורות לשמש בסיס לבניית מערכת יחסים. היה צורך לשקם את היחסים אך גם לפתחם

¹²⁸ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 129 - 135.

¹²⁹ שם, עמ' 143 - 144. הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 233.

¹³⁰ אביחי, א', עמ' 30.

¹³¹ מכתב בן גוריון לרב הרצוג, ח' באדר ב' תשי"ז, 11.3.1957. א"מ, 0517/80.

¹³² 'דיוקנה של הדיפלומטיה הישראלית'. דבר 5.5.1965. (אביחי, א', עמ' 41, הערה 53, שגה בהצגת התאריך).

¹³³ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 58 - 59.

ולקדמם. מיד עם הגעתו לווינגטון החל בפעילות נמרצת ליצירת קשרים עם בכירי מימשל וגורמי השפעה.¹³⁴ הוא תואר כבעל עמדות יציבות המנומקות ברהיטות ובאינטליגנטיות. יש שאמרו כי היה הבולט והמוכשר בדיפלומטים שפגשו, וצינו את דבקותו במסורת ואת הרוחניות שהיה ספוג בה ובאה לידי ביטוי בולט בדבריו, צינו את נחרצות דעותיו, ויחד עם זאת את סובלנותו ופתיחותו.¹³⁵

הרצוג פעל במרץ וביצירתיות להשגת תמיכה כלכלית וצבאית, שעד אז נמנעה ארה"ב מלתת אותה לישראל. הוא ניהל מהלכים מתואמים וממוקדים במטרה להשפיע על דמויות מרכזיות ולקרן לעניינה של ישראל.¹³⁶ הוא ידע להבליט שאיפות, אינטרסים וערכים משותפים,¹³⁷ באופן שיקדם אווירת שותפות במגעים בין המדינות.¹³⁸ במהלך מורכב הצליח להביא לפגישה רשמית למחצה בין אייזנהאואר לבן גוריון, ולעקוף התחמקות אמריקנית רבת שנים ממפגש כזה. באותו ביקור הפגיש הרצוג את בן גוריון עם בכירי הפוליטיקאים האמריקנים, מהם שעתידים להתמנות לנשיאים.¹³⁹ מאמציו העקביים והשיטתיים, עזרו בסופו של דבר להביא לפריצת דרך, וארה"ב החלה למכור כמויות קטנות של נשק לישראל אשר הלכו וגדלו עם השנים.¹⁴⁰ באוגוסט 1959 הביאה פעילותו הדיפלומטית להסכם עם ממשלת ארה"ב, שלפיו הועמדה לראשונה לרשות המחקר הגרעיני בישראל כמות ניכרת של אורניום מועשר בשיעור של תשעים אחוזים.¹⁴¹ לצד היותו איש ביצוע נמרץ ומעשי, פיתח הרצוג ראייה רחבה ועמוקה של הסוגיות המדיניות והכין סקירות מקיפות ויסודיות על כך. בן גוריון החשיב מאד את הערכותיו המדיניות, וביקש ממנו לערוך לו השתלמויות פרטיות בנות מספר מפגשים בנושאים כמו 'אמריקה וישראל', 'אמריקה וישראל בעמים' ו'אמריקה וישראל במזרח התיכון'.¹⁴²

2. ב. 4. קשר עם הקהילות היהודיות

הרצוג ראה ביצירת קשר עם קהילות יהודיות את אחת ממשימותיו העיקריות. הוא חרד לזהותן היהודית של הקהילות ולהמשך תפקידן בשרשרת הרציפות היהודית,¹⁴³ וראה במדינת ישראל, המהווה פרק מרכזי בהתפתחות הרציפות היהודית, אחראית לסייע להן.¹⁴⁴ הוא טען בנחרצות כי הדרך לעשות זאת היא חיזוק שמירת היהדות: "אני אומר תמיד, שכל המושגים של "ציוני", "אנטי-ציוני"... אבד סברם ובטל סיכויים... מה שיש לו ערך הוא רק זה: איך אפשר לחזק את אותו מיעוט המקיים את היהדות".¹⁴⁵ לכן סבר שעל השליחים הישראליים להיות בעלי מטען

¹³⁴ אביחי, שם, עמ' 31.

¹³⁵ שם, עמ' 36 - 37.

¹³⁶ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 162 - 163.

¹³⁷ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 115.

¹³⁸ אביחי, א', עמ' 32.

¹³⁹ בר-זהר, שם.

¹⁴⁰ אביחי, א', עמ' 33.

¹⁴¹ תדהר, ד', אנציקלופדיה, כרך י"א, עמ' 3798.

¹⁴² בר-זהר, מ', בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1364.

¹⁴³ אביחי, א', עמ' 33.

¹⁴⁴ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 122.

¹⁴⁵ שם, עמ' 134.

יהודי-מסורתי וטען שבלעדי זה הם יתקשו לייצר תחושת קרבה ואחדות עם יהודי הגולה.¹⁴⁶ באומץ וביושר הוא לא נרתע מלשבח את האדמו"ר מסאטמר בהקשר זה, וציין שעל אף המחלוקת החריפה עימו והנזקים שדרכו מסבה, יש להוקיר את מפעלו החינוכי "מבחינת נצח היהדות הוא עושה משהו גדול – אם יש לו כח להחזיק 5000 ילדים בבית-ספר אחד בניו-יורק. הלוואי ויראו אחרים כח דומה; אני איני רואה זאת לצערי."¹⁴⁷ את הארגונים הציוניים, לעומת זאת, הוא ביקר בחריפות: "הציונות היום היא כלי ריק. הארגונים היהודיים מקיימים את היהודים, אבל הם מקיימים אותם קיום מוגבל ביותר... הנצח היהודי, נצח היהדות, נעלם מן הארגונים הללו."¹⁴⁸ מתגלה כאן עמדה ציונית מורכבת. במקומות רבים התבטא הרצוג בשבח הציונות וכינה את מדינת ישראל "מלכות ישראל השלישית" בשל היותה ממשיכת הרציפות היהודית המתמדת. אולם במקום שיש ניתוק מודע מהתוכן המכונן והנצחי שלה, מאבדת הציונות את כח החיים שלה ועומדת בפני סכנת קמילה.

בדבריו בפני יהודי חו"ל נזהר הרצוג מלבוא אליהם בתביעות מחייבות לעלות ארצה, והתמקד בתיאור הקשר המתבקש בינם לבין מדינת ישראל שהיא מרכז היהדות ובהשוואתו לקשר בין גולת בבל ליהדות ארץ ישראל.¹⁴⁹ בדבריו לפני שליחים ממדינת ישראל, נימק את זהירותו בכך שביטויים חריפים ופוגעניים אינם תורמים מאומה לקידום המטרה. בפורומים אלה התבטא בצורה יותר מפורשת על התביעה הקיימת כלפי כל יהודי לקשור את גורלו בארץ ישראל, ועל סכנת הכליה מחמת התבוללות שמאיימת על יהדות המערב, אך הבהיר שהשיח עם יהודי הגולה צריך להיעשות מתוך הכרה בהבדלי התרבות והמנטליות שישנם, ולא כשיח של חרשים.¹⁵⁰

2. ב. 5. השירות בקנדה והוויכוח עם טוינבי

בשנת 1959 סיים אבא אבן את כהונתו כשגריר בארה"ב ותחתיו מונה אברהם הרמן. בן גוריון ואחרים ראו את הרצוג כמתאים ביותר לתפקיד, אך קיבלו את הכרעתה של שרת החוץ. יש שפירשו את דחייתו כאקט של נקמנות פוליטית מצידה של שרת החוץ גולדה מאיר, על התנגדותו הראשונית למינויה לשרת החוץ.¹⁵¹

במרס 1960¹⁵² מונה הרצוג לשגריר ישראל בקנדה. גם במדינה זו פיתח מערכת קשרים רחבה עם פקידי ממשל ובעלי תפקידים ובפרט עם ראש ממשלת קנדה דיפנבייקר, וכן עם גופים חשאיים. בשל נסיונו ומומחיותו בתחום המדיניות הבינלאומית, הוא הוסיף להשתתף בהתייעצויות ובדיונים שמעבר לתחום הספציפי של קשרי ישראל קנדה. לעיתים קרובות הגיע לניו יורק ולווינגטון וסייע, בין היתר, להפחתת הלחץ על ישראל בנושא האטום.¹⁵³ במאי 1961 הצליח לארגן פגישה לא רשמית בין בן גוריון לנשיא קנדי בנושא זה, כשהוא מגייס לשם כך את ראש

¹⁴⁶ שם, עמ' 130 – 131.

¹⁴⁷ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 134.

¹⁴⁸ שם, עמ' 132.

¹⁴⁹ שם, עמ' 121 – 122.

¹⁵⁰ שם, עמ' 130.

¹⁵¹ מדזיני, מ', גולדה, עמ' 283. אך ראה מעריב, 10.9.1965: 'מקומך בשירות החוץ שמור' כתבה שרת החוץ לי. הרצוג.

¹⁵² בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 164.

¹⁵³ אביחי, א', עמ' 38.

ממשלת קנדה.¹⁵⁴ באותה תקופה השלים הרצוג את לימודיו לתואר ד"ר למשפטים ובחודש מאי 1963 קיבל את התואר מאוניברסיטת אוטווה בהצטיינות מיוחדת.¹⁵⁵

גולת הכותרת של פעילות הרצוג בתחום ההסברה בהיותו בקנדה, ואולי בכל הקריירה שלו, היתה הוויכוח הפומבי שזם עם ההסטוריון בעל השם העולמי, פרופ' ארנולד טוינבי, בתאריך י"ד בשבט תשכ"א, 31.1.1961. טוינבי נודע בעולם כבר סמכא מוביל בתחומו. בין היתר, הוא חילק את העמים עלי אדמות לכמה קטגוריות. את העם היהודי שייך לסוג 'העמים המאובנים' נעדרי חיוניות והמשכיות.¹⁵⁶ משמעות קביעה זו, גם אם לא נאמרה במפורש, היא שעמים אלה נעדרים הצדקה תרבותית או היסטורית לקיומם. בהרצאה שנשא במונטריאול חזר טוינבי על ההשוואה שפרסם במאמרים שונים, בין יחסה של ישראל לערבים במהלך מלחמת העצמאות להתנהגות הנאצים. הרצוג נזעק לשמע דברים אלה ולנוכח התהודה שזכו לה. הוא חש צורך להגן על כבוד עמו ומדינתו,¹⁵⁷ ועל כן הזמין את טוינבי לעימות פומבי, מעין דו-קרב אינטלקטואלי. טוינבי נענה להזמנה וימים אחדים אחר כך הגיע הרצוג במיוחד מהבירה אוטווה למונטריאול, שם התקיים העימות. הממונים עליו לא ראו יזמה זו בעין טובה, הם חששו למפלה של נציג ישראל מול המדען הבכיר. גם מנהיגי יהדות קנדה התנגדו לקיום הויכוח, הם חששו מהשלכות העימות במידה שהרצוג יצליח בו, ועוד יותר אם לא יצליח. משלחת נכבדים הגיעה אליו כדי להניאו מהדבר, הם לא ראו כיצד הדיפלומט הצעיר יוכל לעמוד מול ההיסטוריון הקשיש ובעל המוניטין. חשש נוסף היה כי עצם קיומו של הדיון נותן במה ולגיטימיות לדעותיו של טוינבי. חריג מבחינה זו היה נשיא המדינה יצחק בן-צבי שביום העימות שלח להרצוג מברק חיזוק.¹⁵⁸

העימות עורר עניין ציבורי ותקשורתי רב. האולם שבו הוא נערך היה מלא מפה לפה והעימות שודר במלואו בקול ישראל.¹⁵⁹ הרצוג דיבר ברהיטות ושלט בדיון מראשיתו. הוא תקף את דברי טוינבי ביסודיות ובלי להרפות. בדבריו שילב ניתוח לוגי שיטתי של טענות טוינבי, עם שפע של נתונים היסטוריים והגותיים, תוך גילוי הזדהות עמוקה עם עמו ומורשתו. הדעה הרווחת היתה כי הרצוג שכנע בוויכוח וזכה בו ללא עוררין.¹⁶⁰ כבר במהלך הויכוח "הודה טוינבי כי ייתכן שהגדרתו את העם היהודי כ'מאובן' שוב אינה שרירה וקיימת".¹⁶¹ בשנים שאחר כך, חזר בו טוינבי מחלק מטיעונו והשוואותיו. הרצוג סיפר שבפגישה עם טוינבי אחרי מלחמת ששת הימים, אמר לו האחרון, כי קולות החיילים ליד הכותל המערבי גרמו לו להתחיל לתפוס את מהות הקשר בין עם ישראל לארץ ולירושלים.¹⁶² הצלחתו בוויכוח זיכתה את הרצוג בשדרים רבים של ברכה ותמיכה מראשי המדינה ומכל שדרות הציבור, רק מעטים התמידו בביקורתם על עצם היוזמה, אם כי גם הם הודו בהצלחתו של הרצוג.¹⁶³ ראש ישיבת מרכז הרב, הרב צבי יהודה הכהן קוק, שיבח באזני

¹⁵⁴ בר-זהר, שם, עמ' 199.

¹⁵⁵ שם, עמ' 40.

¹⁵⁶ לסקירת שיטתו של טוינבי, ראה אייל א. זוכרים.

¹⁵⁷ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 166-167.

¹⁵⁸ אביחי, א', עמ' 39.

¹⁵⁹ שם, עמ' 40. השידור בקול ישראל זכה לאחוזי האזנה גבוהים, חרף השעה המאוחרת ועל אף הנושאים

הפוליטיים הסוערים שעל הפרק (באותו יום התפטר בן גוריון מראשות הממשלה). בר-זהר מ', עמ' 192.

¹⁶⁰ תרגום הוויכוח ראה הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 21-48.

הויכוח המוקלט: <http://www.youtube.com/watch?v=2M5Ntu3COIA&feature=related>

¹⁶¹ שם, עמ' 51.

¹⁶² שם, עמ' 60.

¹⁶³ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 193-194.

תלמידיו את הופעתו של הרצוג,¹⁶⁴ והאירוע נלמד במסגרות החינוך של תנועת 'בני-עקיבא' בצפון אמריקה.¹⁶⁵ כעבור שנים הופץ הוויכוח על-גבי תקליט¹⁶⁶ ובחברת של משרד החינוך.¹⁶⁷

אירוע זה הביא את דמותו של הרצוג לתודעת הציבור הרחב כבעל סמכות ומעמד משל עצמו, מעבר להיותו יועץ או עוזר של מנהיג כזה או אחר. אפשר לומר שאלמלא נוצרה סיטואציה זו עם טוינבי, ראוי היה להמציא אותה. עד אז כלא הרצוג את דבריו במעגלים הפנימיים של עבודתו הדיפלומטית ושל כפיפותו לקובעי המדיניות, וכאילו חיכה להזדמנות שבה יוציא את השקפתו והגותו אל הפועל קבל עם ועולם. בעימות זה באה לביטוי בולט היכולת המיוחדת שלו לחבר עולם רוחני עמוק ועשיר, המושרש היטב במסורת היהודית אל העולם המודרני ואל אתגריו המדיניים, התרבותיים והמעשיים. כאן הוא פרש את עיקרי משנתו האמונית-היסטורית והתשתית לעיצובה של מדיניות יהודית למדינת ישראל. עיון בדברים וניתוחם יכול להוות בסיס להצגה מגובשת למדי של משנתו האמונית-מדינית.

2. ב. 6. השיבה ארצה

בקיץ 1963 סיים יעקב הרצוג את תפקידו בקנדה ומונה לתפקיד סמנכ"ל משרד החוץ.¹⁶⁸ בתפקידו זה היה אחראי על מחלקות רבות במשרד – הסברה, תרבות, חבר העמים הבריטי, או"ם, מחקר, תכנון מדיני כלכלי. כמו כן, ריכז את הפעילות למלחמה בחרם הערבי. הוטל עליו לפעול לגיבוש תפיסה חדשה ביחסי ישראל-ערב. הוא שב לטפל בבעיית חלוקת מי הירדן והיה שותף מרכזי להשגת ההסכמות שבשתיקה בין ישראל לירדן בנושא, בעקבות זאת התאפשר לקדם את הקמת המוביל הארצי. עיסוקו בסוגיית המים עורר התפעלות אצל גולדה מאיר, על אדם "שלאורה חי באטמוספירה של רוח ובו בזמן עוסק בדברים מעשיים מאוד",¹⁶⁹ נאמן לאמונתו כי ביהדות אין מקום לניתוק עולם הרוח מחיי המעשה.¹⁷⁰

הרצוג עסק רבות בנסיונות לקדם מגעים לשלום עם מדינות ערב, ונפגש בחשאי עם אנשי קשר ומנהיגים.¹⁷¹ פסגת פעילותו במישור זה היתה סדרה של פגישות חשאיות בזהות בדויה שקיים עם המלך חוסיין החל משנת 1963. פגישות אלה היוו נדבך מרכזי ביצירת שיח מתמשך בין ישראל לממלכה ההאשמית, הרצוג ערך דו"חות מפורטים עליהן וצרף הערכות משלו.¹⁷² חלקים גדולים מחומר זה עודם חסויים. במקביל התחדשה פעילותו בשדה היחסים עם הוותיקן והעדות הנוצריות השונות, והוא נטל חלק בקידום ביקורו של האפיפיור בישראל בשנת 1964.¹⁷³

אישיותו וסגנונו של הרצוג, עוררו אמון בקרב עמיתים ומנהיגים וזכו להערכה רבה. רבים ציינו את רצינותו הרבה, רוחב דעתו ושאר הרוח שבו הצטיין, יחד עם אמונתו העמוקה והשורשית. אבא אבן טען כי יכולתו הרחבה לראות נושא מכמה זוויות מנוגדות, יחד עם שנאת המדנים שלו, גרמו לו להימנע מלפתח קריירה מדינית עצמאית, שתבטא את ייחודו מבלי לחסות

¹⁶⁴ פריד, י'.

¹⁶⁵ הרב ארי שבט, 17.9.2013.

¹⁶⁶ אביחי, א', עמ' 39 הע' 51.

¹⁶⁷ הלר, א', על ישראל וארצו.

¹⁶⁸ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 205.

¹⁶⁹ אביחי, א', עמ' 42.

¹⁷⁰ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 16.

¹⁷¹ אביחי, א', עמ' 41 – 42.

¹⁷² בר-זהר, שם, עמ' 207 – 234.

¹⁷³ אביחי, א', עמ' 43.

בצל אחרים.¹⁷⁴ הימנעותו מלהשתייך למנגנון מפלגתי כלשהו, הקלה על יצירת אמון מצד ראשי ממשלה ובכירים אחרים.

ההתקרבות בין הרצוג ללוי אשכול נוצרה בשנת 1964, לקראת ביקור רשמי ראשון של ראש ממשלה ישראלי בבית הלבן ופגישה עם הנשיא ג'ונסון שנערכה בתאריך 1.6.1964.¹⁷⁵ אשכול הזמין את הרצוג להצטרף למסע ולתרום מניסיונו הדיפלומטי להצלחתו. קדמו למסע חודשים של הכנות שהרצוג היה שותף מרכזי בהן. הכנות אלה כללו כתיבה מדוקדקת של עשרות נאומים, ניסוח עמדות והצהרות, תרגול עמידה לפני אנשי תקשורת, דיונים ארוכים ויסודיים על תכני הפגישות, גיבוש ציפיות ישראל מהמסע וניסוח הצהרה משותפת שבה ארה"ב מכירה בריבונות ישראל על כל השטחים שברשותה. המסע האינטנסיבי הביא להתקרבות גדולה בין השניים שהלכה והתגברה עם השנים.¹⁷⁶

מחוץ למערכת הפוליטית היה הרצוג מוכר גם כאיש חסד שתמך וסייע למוסדות תורה ולנזקקים. הרב פרופ' נחום רקובר תיאר כי "בעל צדקה וחסד גם לאישים גם לגופים, כדרך אדם גדול" וציין כי היה "תמיד בכובד ראש".¹⁷⁷ הרב יוחנן פריד התרשם שדבריו הם "מלה בסלע, לא שיחת רעים סתם".¹⁷⁸ הוא סייע לקידום מוסדות תורה בכלל ובפרט כאלה שראה בהם חידוש במישור של חיבור עולם התורה לעולם המעשה במציאות המודרנית. כך, למשל, סייע בהשגת משאבים ושטח להקמת המכללות התורניות-אקדמיות מכללת ירושלים לבנות (הוקמה תשכ"ה, 1964) מכון לב (הוקם תשכ"ט, 1969)¹⁷⁹ ותמך בהקמת 'מכון הלכה ברורה ובירור הלכה' בירושלים.¹⁸⁰ בהמשך שימש כיו"ר הנהלת 'אגודת צדק-מידות-מוסר' שעסקה בגיוס תרומות למטרות תורה, חינוך וחסד, ופעלה בשיתוף 'מוסד הרב קוק'. במסגרות אלה נטל חלק בקידום פרויקטים תורניים ובהם הכנת פירוש 'דעת מקרא' לתנ"ך – פירוש מודרני ברוח מסורתית, הפרויקט ההלכתי המקיף 'הלכה פסוקה' ועוד.¹⁸¹

2. ב. 7. רבנות בריטניה - המינוי וההתפטרות

בראשית שנת 1965 עמדו חיייו של יעקב הרצוג בפני תפנית חדה. שמו הועלה כמועמד לתפקיד הרב הראשי ליהדות בריטניה, במקום הרב ישראל ברודי שפרש מהתפקיד. הרצוג הופתע מהרעיון ותגובתו הראשונה היתה שלילית. בהמשך הוא התייעץ עם בני משפחה ומקורבים שונים, רבים מהם יעצו לו לקבל את התפקיד. הצעה זו הדגישה את המשיכה הכפולה שהתקיימה בנפשו עוד משחר ילדות – אל עולם התורה והלימוד מחד, ואל עולם המדינאות מאידך, שני צדדים שנראו לו כרוכים זה בזה.¹⁸² לשיקולים אלה הצטרפה דאגתו לעתיד הקהילות היהודיות, נושא שהיה קרוב מאוד לליבו.

¹⁷⁴ שם, עמ' 47.

¹⁷⁵ גולדשטיין, י', אשכול, עמ' 479.

¹⁷⁶ אביחי, א', עמ' 44 – 45.

¹⁷⁷ רקובר, נ', ראיון.

¹⁷⁸ פריד, י'.

¹⁷⁹ ויינגרט, א'.

¹⁸⁰ פריד, י'. "חברי המכון שולחים בזאת את תנחומיהם הכנים על מות האיש הנעלה ברוך הכשרון והמעש הרב יעקב דוד ד"ר הרצוג זצ"ל. זכינו לניצוח קטן משלהבת העשייה הגדולה אשר לו בעצה בתבונה ובדעת. מי יתן לנו, לארץ הקודש ולעם הקודש תמורתו." מכתב הנהלת מכון הלכה ברורה ובירור הלכה, כ"ו באדר תשל"ב.

¹⁸¹ פרוטוקול מס' 2 משיבת האגודה "צדק-מידות-מוסר", י"א באדר א' תש"ל, 17.2.1970. א"מ, פ – 4066/9.

¹⁸² הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 16. אביחי, א', עמ' 12.

התגובות השונות להצעה מאפשרות להתרשם מן ההערכה הרבה שזכה לה. אמו ראתה בכך המשך טבעי למורשת המשפחתית, ורעייתו סברה שהתפקיד הולם את כישוריו יותר מהתפקידים הפקידותיים בשירות המדינה.¹⁸³ משה שרת כתב לו ממיטת חוליו כי היה רוצה שימשיך בתרומתו לשירות המדינה, אך "ההתחשבות בכלל ישראל ... מחייבת אותי למסקנה כי אין אתה רשאי לאטום אוזן לקריאה הבוקעת אליך מליבו של ציבור יהודי גדול ויקר ערך... בהיענותך לקריאה זו נפתחת לפניך דרך חדשה לשירות העם, להעמקת חייו הרוחניים תוך השראת אחדות בקרב ולחיזוק זיקתו הנפשית והממשית למדינתנו..."¹⁸⁴ נשיא הקונגרס העולמי נחום גולדמן יעץ לו לקבל את התפקיד שיביאהו להיות "אחד מהמנהיגים הגדולים של היהדות העולמית. זה לפי עניות דעתי היה חשוב גם לישראל."¹⁸⁵ גולדה מאיר, לעומת זאת, סברה שאין זה נכון מצידו לעזוב את שירות החוץ.¹⁸⁶ הרב צבי יהודה קוק תמך בקבלת התפקיד, אך הציע לו להתמסר לפני כן ללימוד אינטנסיבי במשך חצי שנה. דובר על אפשרות שיעשה זאת בחיפה, הרחק מלב העניינים, יחד עם החברותא משכבר – הרב ברוך רקובר.¹⁸⁷ ההתלבטות היתה קשה בשל מעורבותו בשורה של מהלכים גורליים למדינת ישראל, שבהם מילא תפקיד מרכזי. הטרידה אותו גם העובדה שהתפקיד כרוך בהיעדרות ממושכת מהארץ.¹⁸⁸

הוועדה המיוחדת של יהדות בריטניה לנושא החליטה פה אחד להציע לו את המינוי.¹⁸⁹ בתאריך 24.5.65 הגיעו נציגיה ארצה כדי למסור לו את ההצעה הרשמית. הרצוג נענה לפניה בחיוב¹⁹⁰ ובדבריו אחרי הפגישה התייחס למניעים הלאומיים של הכרעתו, ואמר כי הוא רואה בתפקיד "שליחות רוחנית בעלת אופי שלא ראה אפשרות מצפונית פנימית להתעלם ממנה... לנגד עיניו עמדה נצחיות היהדות ונצחיותו ואחדותו של כלל ישראל." עוד אמר כי חלק מתפקידו יהיה חיזוק הקשר בין קהילות התפוצות למדינת ישראל.¹⁹¹ בהודעה שמסר לעיתונות חשף טפח מחיבוטי הנפש שקדמו להחלטה וביטא את שייכותו האישית העמוקה לעולם התורה: "... לאחר מחשבה עמוקה וחיבוטי לב, החלטתי להיענות. ההשגחה הולכה אותי מנתיב החיים שבו הלכתי שנים רבות והובילה אותי בחזרה לעולם ההגות הדתית, עולם שאיתו היה לזו חיי העמוק ביותר קשור מאז ומתמיד."¹⁹²

כלי תקשורת ישראליים קיבלו את הידיעה בברכה. העיתון דבר הקדיש לכך מאמר מערכת ובו מובעת הערכה רבה לכישוריו של הרצוג והכרה בהפסד שנגרם לשירות החוץ הישראלי עם עזיבת אחד מעובדיו המוכשרים, שבלי ספק צפוי היה להתקדם לתפקידים בכירים ומשמעותיים, אך יחד עם זאת גם הערכה לתחושת החובה שלו כלפי יעוד לאומי ורוחני קריטי לעתידו של העם – "חיזוק הבסיס היהודי של יהדות התפוצות והידוק קשריה עם ישראל הוא

¹⁸³ בר-זהר, שם, עמ' 236 – 237.

¹⁸⁴ אצ"מ, A245\144-3.

¹⁸⁵ בר-זהר, שם, עמ' 237.

¹⁸⁶ שם.

¹⁸⁷ פריד, י'.

¹⁸⁸ 'דבר', 25.5.1965.

¹⁸⁹ 'דבר', 17.05.1965. מועמדים נוספים שהוזכרו: הרב ד"ר לואי רבינוביץ, רבה של דרא"פ לשעבר, הרב ש.י. כהן, לימים רבה של חיפה במשך שנים רבות. מעריב. 6.9.1965. וכן הרב ד"ר עמנואל יעקובוביץ, מעריב 8.9.1965. האחרון אכן נבחר לתפקיד בעקבות התפטרות הרצוג.

¹⁹⁰ אביחי, א', עמ' 46 שגה בפרט זה. לדבריו הרצוג התלבט אם לקבל את המינוי אך לא קיבל החלטה. ההודעות לעיתונות שאצטט להלן מוכיחות שהחליט להיענות בחיוב.

¹⁹¹ 'דבר', 17.05.1965.

¹⁹² פורסם ב'גור'איש כרוניקל'. מצוטט ע"י בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 238.

בטווח הרחוק השליחות הלאומית החשובה ביותר, כי בלעדיהם לא מובטח עתידו של העם לא בארץ ולא בתפוצות" בפרט בקהילה משמעותית וחשובה כיהדות בריטניה, ובפרט בתפקיד הרב שם, שהוא בעל מעמד וסמכות שאינם קיימים במקומות אחרים. "בשביל יעקב הרצוג המעבר מן הדיפלומטיה בישראל אל הרבנות בבריטניה הוא מעבר מחזית אחת לחזית אחרת של חיזוק הקיום הלאומי.¹⁹³ ה'גירוזלם פוסט' ראה במינוי החזרת חוב של ישראל ליהדות אנגליה ו'הצופה' ציין את התרומה שיש בכך למאבק בהתבוללות.¹⁹⁴

על סף מימוש המינוי חלה הרעה גדולה במצב בריאותו של הרצוג והוא התמוטט. היה זה צירוף של כאבי גב חזקים ואפיסת כוחות, שהצטרפו לניתוח התוספתן שעבר זמן מה לפני כן ולא החלים ממנו. רופאיו מסרו כי מצבו נבע גם מהעומס הרב שבו היה נתון לאורך שנים רצופות ללא הפוגה.¹⁹⁵ אולם רעייתו, אחיו ואחרים העריכו שהגורמים למחלה היו מתח רב וקרע נפשי שנוצר בגלל חוסר השלמתו עם ההחלטה לקבל את המינוי.¹⁹⁶ רופאו הורה לו להתנתק לחלוטין מכל עיסוקיו ומסביבתו, ולצאת לטיפול והחלמה בשווייץ.

הרצוג ורעייתו יצאו בחשאי לז'נבה. הוא שהה שם במשך כחצי שנה תחת זהות בדויה,¹⁹⁷ כשמקום שהותו נשמר בסוד כדי להרחיק ממנו לחצים.¹⁹⁸ בתקופה זו מיעט לפגוש בני אדם והרבה ללמוד ולקרוא.¹⁹⁹ לעיתים קרובות נהג לסור לעיירה מונטריי להיפגש עם הרב יחיאל יעקב ויינברג, מחשובי הפוסקים והמנהיגים התורניים של התקופה, ללמוד עימו ולשוחח בענייני הגות ואמונה ובענייני חולין. שיחות אלה התקיימו בבית משפחת ויינגורט המקומית וריתקו אליהן שומעים נוספים.²⁰⁰ מתוכן ניתן לעמוד מעט על הפן התורני-למדני בדמותו של הרצוג. ניכרת בהן למדנותו והתמצאותו בעולם הישיבות, הכרת שיטות הלימוד השונות שיש בהן וניתוחן, יכולתו להעריך את דמויותיהם והשפעתם של רבנים וראשי ישיבות מהדורות האחרונים. ניכרת בדבריו אהבתו לתורה ולנושאים ודאגתו להתפתחותם. הוא מביע התפעלות על משפחות שזכו להעמיד דור שלישי ורביעי של תלמידי חכמים ומספר על היכרותו האישית עם רבנים ומנהיגים. מתוך הדברים עולה בברור שיעקב הרצוג שייך בכל מאודו לעולם הישיבות, הפסיקה והלמדנות התורנית.²⁰¹

רופאיו של הרצוג העריכו כי יעברו חודשים רבים עד שיחלים ויוכל לחזור לעבודה מלאה. כתוצאה מכך הודיע הרצוג בתחילת חודש ספטמבר על התפטרותו מתפקיד הרב של בריטניה מסיבות בריאותיות.²⁰² ההתפטרות התקבלה ע"י יהדות בריטניה בהפתעה, ומועצת הרבנות בבריטניה פרסמה הודעה לתקשורת והביעה את צערה על ההתפטרות.²⁰³ גם חוגים לא-

¹⁹³ 'מדיפלומטיה לרבנות', דבר 04.06.1965.

¹⁹⁴ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 238.

¹⁹⁵ 'מעריב', 10.9.1965.

¹⁹⁶ בר-זהר, שם, עמ' 239 – 240.

¹⁹⁷ בעת שהותו בשווייץ הוא השתמש בזהות הבדויה 'מיסטר בלומפילד'. ויינגורט א'.

¹⁹⁸ בתדריך העיתונאי שמסר אלפרד סילברמן, מזכיר הרבנות בבריטניה, הוא נמנע מלגלות היכן שוהה הרצוג.

¹⁹⁹ 'דבר', 8.9.1965.

²⁰⁰ בר-זהר, שם, עמ' 241.

²⁰¹ ויינגורט, א'.

²⁰² מונטריי, הקלטה.

²⁰³ 'הרצוג לא יכהן בבריטניה' - מפאת מחלה'. מעריב 8.9.1965. וכן עוד עיתונים ביום זה. תאריך זה נעלם כנראה מעיניו של בר-זהר והוא מנסה לשער מתי התקבלה ההחלטה ע"פ רמז במכתב מחודש נובמבר 1965. בר-זהר מ. שם. עמ' 337 הערות 23 – 25.

²⁰³ הודעת אלפרד סילברמן, דובר מועצת הרבנות בבריטניה, לעיתונות, מעריב שם. דבר שם.

יהודיים בבריטניה הביעו צער על כך.²⁰⁴ רה"מ לוי אשכול שיגר מברק החלמה וגולדה מאיר הצהירה מיד כי שמור לו מקום במשרד החוץ,²⁰⁵ אולם הוא נאלץ לשהות בשווייץ עד חורף 1966. בתקופה זו התקבלה הצעה מראש הממשלה למנותו ליועץ מדיני עם אפשרות להתמנות למנכ"ל משרד רה"מ כעבור כמה חודשים. יעקב הרצוג נענה לבקשה.²⁰⁶

2. ג. משרד ראש הממשלה

בחודש מרס 1966 מונה הרצוג ליועץ ראש הממשלה וב-24 לחודש יולי באותה שנה, אושר מינויו לתפקיד מנכ"ל משרד רה"מ עם הדגשה שהוא ימשיך לשמש גם כיועצו המדיני.²⁰⁷ מלבד כשרון ביצועי, הביא הרצוג לתפקיד גם משנה מדינית המתבססת על תודעה עמוקה של רציפות יהודית היסטורית ומקומה של האמונה היהודית בראיית המציאות וניתוחה. בתוך סדר יומו העמוס, מצא זמן לקיום שיחות ולתכתובות בענייני רוח וניכר כי התייחס לשיחות אלה במלוא כובד הראש.²⁰⁸

בתפקיד זה הגיע הרצוג לפסגת השפעתו על ניהול המדינה ועיצוב מדיניותה. בשל כישוריו הדיפלומטיים ונסיגו הרב, הטיל עליו רה"מ משימות רבות בתחום מדיניות החוץ. לעמדתו היה משקל מכריע בשורה של מהלכים מדיניים משמעותיים, בהם הידוק הקשרים עם מדינות אפריקה ומסע ראש הממשלה אל היבשת.²⁰⁹ הזמנת אדנאואר ארצה,²¹⁰ התנהלות במצב של מתיחות ביחסים עם ארה"ב, טיפול בתקריות הגבול עם סוריה²¹¹ ועם ירדן²¹² ועוד. כמו בתפקידיו הקודמים, הוא ניסח הודעות מדיניות רבות ונאומים לראש הממשלה ולאישים נוספים.²¹³

הרצוג הגיע בקביעות לביתו של אשכול לשיחות בענייני הגות ובענייני העם היהודי,²¹⁴ וידוע היה שראש הממשלה מחשיב מאד את עצותיו.²¹⁵ בשלב מסוים הורה אשכול לזמנו לכל ישיבות הממשלה.²¹⁶ הרצוג הפך בהן לשותף פעיל ודעתו נשמעה בתשומת לב רבה.²¹⁷ כדרכו, הוא נמנע בעקביות מלהתערב בעניינים מפלגתיים, אך פעל כמלכד כוחות וממתן מתחים בין מוקדי הכח השונים ובין יריבים פוליטיים. כך, למשל, שמר על קשר עם בן גוריון ודאג לעדכנו מעת לעת, כדי למתן את הקיטוב שנוצר בינו לבין אשכול.²¹⁸ הוא גישר וקירב בין הגורמים השונים בקהיליית

²⁰⁴ מאמר ראשי ב'דיילי אקספרס', 9.9.1965. מצוטט ב'מעריב' באותו יום.

²⁰⁵ "מקומך בשירות החוץ שמור" כתבה שרת החוץ לי. הרצוג, "מעריב", 10.9.1965.

²⁰⁶ עוד בהיותו בשווייץ פורסם בעיתונות כי הוא עתיד להתמנות למנכ"ל משרד רה"מ אחרי תקופה שבה יעבוד במשרד באופן פחות מאומץ, מטעמי בריאות. 'דבר', 9.2.1966. עם כניסתו לתפקיד המנכ"ל פורסם כי הרצוג הוא שביקש לעכב את המינוי עד שיוברר מצבו הרפואי. 'דבר', 10.7.1966.

²⁰⁷ 'מעריב', 25.7.1966.

²⁰⁸ ראה למשל תכתובת הרצוג ושוקן, 9.2.1970 ו 2.3.1970 בעניין היינה ומכתב ישעיהו ברלין בנושא. מוזכרים גם אנשי רוח נוספים השותפים לדיון. א"מ, פ – 4066/9.

²⁰⁹ הבר, א', היום, עמ' 92.

²¹⁰ שם, עמ' 114.

²¹¹ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 258 – 259.

²¹² שם, עמ' 264.

²¹³ הבר, שם, עמ' 93.

²¹⁴ שם, עמ' 124.

²¹⁵ אביחי, א', עמ' 51, 54.

²¹⁶ שם, עמ' 48.

²¹⁷ שם, עמ' 54.

²¹⁸ שם, עמ' 48.

המודיעין, אשר היו שרויים ביריבות עזה על רקע שאלות של סמכות ואמון הדדי.²¹⁹ ערב מלחמת ששת הימים היה הרצוג מן הדוחפים להקמת ממשלת הליכוד הלאומי, ומשהוקמה זכה להערכה ואמון מצד מרכיביה השונים, על אף היותו מזוהה עם אשכול.²²⁰ עם חזרתו לפעילות הוא חידש את פגישותיו החשאיות עם המלך חוסיין, אשר קיבלו משנה חשיבות אחרי מלחמת ששת הימים.

כמי שייחס חשיבות עליונה לחינוך יהודי שורשי וראה בו מפתח לעתיד העם,²²¹ הפעיל הרצוג את מלוא השפעתו אצל רה"מ ושר האוצר כדי לשקם את 'מנהל הסטודנטים בישראל' ולמנוע את סגירתו של הפרויקט שהביא ארצה סטודנטים ובחורי ישיבה מחו"ל לתקופה של שנה, בתקווה שיהפכו לחוליות מקשרות בין ישראל לקהילות הגולה.²²² הוא המשיך לפעול לחיזוק ותמיכה במוסדות תורניים מסוגים שונים, וניסה להבטיח להם תמיכה ממשלתית כשל אוניברסיטאות.²²³

בחודשים שקדמו למלחמת ששת הימים, עסק הרצוג במרץ בארגון כנס עולמי של אנשי עסקים וכלכלה יהודים, שנועד להתקיים בארץ לרגל יום העצמאות העשרים שחל שנה אחר כך. הוא הפעיל לשם כך את נציגויות ישראל בעולם, את הארגונים היהודיים ושורה של מנהיגים ואילי הון.²²⁴ ב'ד' באייר תשכ"ז (14.5.1967) עוד שיגר מכתב לקונסוליה בניו יורק עם הנחיות ארגוניות הקשורות לכנס,²²⁵ מבלי שיהיה בדבריו זכר להתפתחויות הדרמטיות שהחלו יום אחד בלבד אחר כך, עם פלישת הצבא המצרי לסיני במהלך יום העצמאות.

2. ג. 1. תקופת ההמתנה ומלחמת ששת הימים.

עם תחילת המתיחות הבטחונית שנוצרה עקב הפלישה המצרית לסיני, דרש הרצוג לפנות לאו"ם בדרישה להתערב.²²⁶ יחד עם זאת, סבר כי יש להימנע מנקיטת סגנון חריף מדי שיחמיר את המצב. הוא ניסח לאשכול נאום מתון למדי²²⁷ ופעל למנוע יציאה חפזה למלחמה.²²⁸ למן הרגע הראשון הוא היה בלב העניינים, השתתף בהתייעצויות החשובות ונרתם למאמץ המדיני. ככל שהמצב בגבולות החמיר ועמו גם הלחץ הפנימי, גבר חששו לערעור היציבות השלטונית ויכולת ההכרעה. עם סגירת מיצרי טירן ועליית הסיכוי לפריצת מלחמה, העלה הרצוג בפני אשכול את ההצעה המהפכנית לצרף למעגל ההתייעצויות את נציגי האופוזיציה. הצעתו התקבלה והיתה צעד ראשון בדרך לממשלת הליכוד הלאומי, שהרצוג הוסיף ופעל להקמתה.²²⁹ במקביל ליזמות אלה, תמך הרצוג בגישה זהירה ובמיצוי כל המאמצים הדיפלומטיים מול ארה"ב.²³⁰ לפי אחת הגרסאות, משהחמיר המצב והוכר כי אין מנוס ממלחמה, התייצב אצל אשכול יחד עם יגאל ידין והמליץ לו

²¹⁹ שם, עמ' 49.

²²⁰ שם, עמ' 54.

²²¹ הרצוג, י', עם לבד, עמ' 129, 150.

²²² אביחי, א', עמ' 55.

²²³ שם.

²²⁴ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 264.

²²⁵ מכתב הרצוג לאביחי, ד' באייר תשכ"ז, 14.4.1967. א"מ, א-7854/1. מכתבים בעניין חגיגות העשרים שלח הרצוג גם ימים אחדים אחר-כך, בתוך ימי ההמתנה. למשל מכתב הרצוג למנהל יד חיים וייצמן' ואחרים, ט' באייר תשכ"ז, 19.5.1967. א"מ, א-7854/1.

²²⁶ הבר, א', היום, עמ' 153.

²²⁷ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 266.

²²⁸ הבר, היום, עמ' 165.

²²⁹ אביחי, א', עמ' 50. בר-זהר, שם, עמ' 266.

²³⁰ בר-זהר, שם, עמ' 268.

למסור את תיק הבטחון למשה דיין,²³¹ אך ביומנו הוא מכחיש כי הוא שהציע זאת.²³² הרצוג היה שותף לישיבות המכריעות שלפני המלחמה ולישיבה שבה הוחלט על העיתוי המדויק לפריצתה.²³³ במהלך ימי המלחמה היה הרצוג צמוד לאשכול ויעץ לו במהלכים המדיניים השונים. הוא היה שותף לדיונים על כיבוש ירושלים. בעת כיתור העיר העתיקה פנה אליו בבהילות הרב שלמה גורן, הרב הראשי לצה"ל, כדי שיפעיל השפעתו לטובת קבלת ההחלטה לכבוש אותה.²³⁴ בישיבה שנועדה להכריע בנושא, העריך הרצוג שהדבר יביא לבעיות בינלאומיות קשות, אולם הוא תמך בכיבוש.²³⁵ כאשר חוסיין העביר בקשה להפסקת אש, הציע הרצוג לא להשיב לו ובינתיים לסיים את הכיבושים בחזית המזרחית.²³⁶

מהלכי המלחמה ותוצאותיה, ובפרט שחרור ירושלים, מילאו אותו התרגשות גדולה. בכולם ראה את יד ההשגחה ופירש את משמעותם במושגים רוחניים-תורניים של רציפות היסטורית וגאולה. ידע להעביר תובנות אלה למישור הדיפלומטי וההסברתי בבהירות רבה, שהותירה רושם עז על שומעיו.²³⁷

אחרי המלחמה נדרש הרצוג לעסוק באינטנסיביות בשורה של תחומים שנגזרו ממנה. הוא נשלח לחדש את המגעים החשאיים עם חוסיין ולהרחיבם למעגל משתתפים רחב יותר ובכיר יותר. הוטל עליו לחדש את המגעים עם הוותיקן והעדות הנוצריות השונות, בכל הנוגע להסדרת מעמדם של המקומות המקודשים להם שעברו כעת לשליטת ישראל.²³⁸ רה"מ העמידו בראש ועדה בין משרדית שנועדה לבחון את האפשרויות לטיפול בשטחי הארץ שנכבשו ממלכת ירדן.²³⁹ במסגרת זו נדרש לשאלות בטחון פנים וטיפול במהומות שהתעוררו מעת לעת.²⁴⁰ הוא היה מעורב בשיקום הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים ובפתרון הבעיות שנוצרו בו.²⁴¹ בכל אלה היה כר נרחב לביטוי של תפישתו הרוחנית, באמצעות כישוריו המדיניים.

בשיחותיו עם חוסיין עמד הרצוג על מהות הקשר ההסטורי וזכויות עם ישראל בשטחי יהודה, בנימין ושומרון שנכבשו ממנו,²⁴² ואף זכה להכרה מסויימת בכך מצידו.²⁴³ עם הזמן התרחב מעגל השותפים לשיחות ונכללו בו שרי ממשלה ובעלי תפקידים נוספים, אך הרצוג המשיך להשתתף בהן בקביעות ונשא באחריות לתיאום קיומן ולהכנת דו"חות על הנאמר בהן.²⁴⁴ יש להניח שההערכות שהשמיע בהרצאותיו באותה תקופה, על כך ש'הזמן פועל לטובתנו' ועל השינויים שמתחוללים אצל עמי ערב,²⁴⁵ נשענו גם על פגישות בלתי אמצעיות אלה. בהרצאותיו הוסיף להערכות אלה תובנות ופרשנות רוחנית-היסטורית שמהן ניתן לעמוד על תפישתו האמונית ביחס

²³¹ הבר, א', היום, עמ' 182.

²³² בר-זהר, מ. שם. עמ' 306.

²³³ הבר, א', היום, עמ' 216.

²³⁴ גורן, הרב ש', בעוז, עמ' 273.

²³⁵ הבר, א', היום, עמ' 231.

²³⁶ שם, עמ' 243.

²³⁷ בר-זהר, שם, עמ' 270. הבר, היום, עמ' 269, 280.

²³⁸ אביחי, א', עמ' 52.

²³⁹ בר-זהר, שם, עמ' 279.

²⁴⁰ דבר', 26.7.1967.

²⁴¹ הבר, א', היום, 292 – 293.

²⁴² בר-זהר, מ', שם, עמ' 272.

²⁴³ שם, עמ' 274.

²⁴⁴ שם, עמ' 299.

²⁴⁵ הרצוג י. עם לבדד ישכון עמ' 61, 73, 89 – 90, 101 ועוד.

להתרחשויות ההווה. נראה שזה המניע לרצונו להאריך את משך המגעים עם חוסיין, וכך 'להרוויח' זמן שבמהלכו תבסס ישראל את אחיזתה בשטח והערכים ישלימו בהדרגה עם נוכחותה.²⁴⁶

הרצוג תמך בזירוז תכנית ההתיישבות רחבה, המבוססת על הזיקה ההיסטורית והקשר הרוחני.²⁴⁷ בשנת 1968 סייע לקבלת החלטת הממשלה המתירה למתנחלי מלון 'פארק' להישאר בחברון, חרף התנגדותו של דיין.²⁴⁸ עמדות אלה קירבו אותו מבחינה מעשית לשרים ה'ניצים' בממשלה - אלון, גלילי, בגין ושרים נוספים, ועוררה את ביקורתם של אחרים שראו בכך הפניית עורף לאשכול.²⁴⁹ מאידך, היה שותף לגיבוש רעיונות שונים של הסדר הכרוך בנסיגה או בפשרה טריטוריאלית.²⁵⁰ במקביל יזם הקמת וועדה לבדיקת האפשרות לעודד ערבים להגר לארצות שכנות.²⁵¹ קשה לומר בוודאות מה פשרה של שניות זו. ניתן להעריך שהיא נובעת מאווירת חוסר הוודאות והבלבול ששררה אחרי המלחמה, כשמפת האפשרויות המדיניות והסיכונים השונים אינה ברורה דיה. ייתכן שבנסיבות אלה שאף הרצוג לחזון מסויים אך נערך לאפשרות של מסקנה כי לא ניתן יהיה לממשו. אפשרות נוספת היא שבידעו את הלכי הרוח בקרב רה"מ והשרים, הבין שייתכן מצב של נסיגות ועל כן נערך להגשמתה של מדיניות שאולי יידרש לממשה.²⁵²

ביחס לירושלים התבטא שהיא שייכת לנצח והיא סיבת המסירות והתקווה של יהודי כל הדורות, לכן אין אפשרות לוותר לעולם על איחודה של ירושלים.²⁵³ הוא היה מעורב בפרטי שיקום הרובע היהודי ואזור הכותל המערבי,²⁵⁴ ועשה רבות לשיקום בתי הכנסת ברובע ולהקמת ישיבת הכותל.²⁵⁵

בעת מגעיו עם נציגי הכנסיות הנוצריות, הרהר הרצוג על משמעותו ההיסטורית של המהפך במעמד ישראל וערעור הנחות היסוד הנוצריות.²⁵⁶ הוא ניהל עמם שיחות מנומסות אך תקיפות²⁵⁷ בנושאים שהיו עקרוניים בעיניו, ובראשם – שמירת אחדות ירושלים.

לבד מהמאבק המדיני והדיפלומטי, ניצב הרצוג בחזית המאבק הרעיוני וההסברתי מול מבקרי ישראל לסוגיהם. בין אלה ניתן לציין את ריימון ארון, הסוציולוג והפילוסוף היהודי-צרפתי, איש השמאל, אשר הגיע ארצה אחרי המלחמה ונפגש עם אישים שונים. בפגישתו עם רה"מ תקף ארון את אשכול בשאלות מכיוונים סותרים, כשהוא מבליט את הבעייתיות שבמצב החדש ומשמעות השינוי בדימויה של ישראל בעיני העולם מאומה במצור לאומה כובשת. מדבריו השתמעה האשמה מוסרית כלפי ישראל, תהיה התנהלותה אשר תהיה - בחירה באופציה ירדנית, הקמת מדינה ערבית עצמאית ביו"ש או החלטה להישאר בשטחים אלה. בעצם, היתה זו הבלטת אבסורד הקיום או חוסר האפשרות לקיים מדינה יהודית במושגי העולם המודרני והנאור, בשל

²⁴⁶ בר-זהר, מ', שם, עמ' 278.

²⁴⁷ שם, עמ' 278, 284, 305 ועוד.

²⁴⁸ עדות הרב משה לוינגר מפי יעקב הרצוג. נמסר לי ע"י עתיה זר, בתו של הרב לוינגר, ביי"ב בסיוון תשע"ד, 10.6.2014. החלטת הממשלה המדוברת הינה החלטת ממשלה מס 438 בדבר איכלוס יהודים בחברון מיום 12.5.68. על משמעות חידוש ההתיישבות בחברון בעיניו ראה הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 151. וראה 'מעריב' 10.3.1972 מודעת אבל מטעם מתנחלי חברון על פטירת "ידידנו ד"ר יעקב הרצוג."

²⁴⁹ בר-זהר, מ', שם, עמ' 306.

²⁵⁰ שם, עמ' 279. הבר, א', היום, עמ' 293.

²⁵¹ בר-זהר, מ', שם, עמ' 290.

²⁵² בירור זה מצדיק מחקר בפני עצמו וסקירה שיטתית של יומנים וחומרי ארכיון, שחלקם טרם נפתחו.

²⁵³ שם, עמ' 270.

²⁵⁴ הבר, א', היום, עמ' 292.

²⁵⁵ אביחי, א', עמ' 55.

²⁵⁶ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 63 – 65. בר-זהר, מ', שם, עמ' 291 – 292.

²⁵⁷ עדות הנציג האפוסטולי בירושלים. אביחי, א', עמ' 52.

היותנו נטע זר באיזור ערבי. תשובותיו של אשכול שיקפו את המבוכה המדינית של ישראל, כשהוא מדלג בין הצגת אפשרות מדינית אחת למשנה, שכולן תלויות בתגובת הערבים אליהן. לדידו של ארון נראה שכל עוד יש גורם ערבי אחד שאינו מרוצה מהתכנית המוצעת, התכנית פסולה.²⁵⁸

בפגישתו עם הרצוג הציג ארון את השאלה באופן מפורש – איזה צידוק מוסרי יש להתעקשות היהודית להתקיים כמדינה באיזור זה באופן הסותר את מושגי המאה העשרים – פלישת מהגרים מרחבי העולם לארץ שאינה מולדתם, פלישה שבסופו של תהליך ומלחמה מביאה לגירוש או בריחה של מאות אלפים מבני הארץ. בניגוד לאשכול ולהסברה הישראלית הרווחת, הרצוג לא נדחק להתנצלויות על רקע המצב העכשווי ותבניות החשיבה המערביות, אלא דן בדבר מתוך פרספקטיבה היסטורית רחבה וניתוח רוחני של מאפייני הקיום היהודי. תחילה שיקף בפני ארון את מצבו, יחד עם יהודים מתבוללים אחרים, שזהותם היהודית נשמרת בעל כורחם על אף מאמציהם להתבולל בחברה שבה הם חיים. הרצוג ראה בתופעה זו ביטוי של נצחיות ורציפות הקיום של עם ישראל, אשר אין דומה להן באנושות. אחרי שסקר את מאפייני הרציפות המיוחדת הזו,²⁵⁹ הוא דחה לאורה את התביעה כלפי ישראל על בסיס מושגי המאה העשרים. לטענתו מי שמבחין בייחודיות תולדותיו ואופי קיומו של העם היהודי, אינו יכול לדחות את זכותו על הארץ מפני טיעונים של המאה העשרים. עליו להכיר כי לקיום ההסטורי המיוחד יש משמעות גם כלפי ההסטוריה המתהווה כיום.²⁶⁰

בניגוד להערתו של בר-זהר,²⁶¹ לא נראה שרגשות עזים השתלטו על הרצוג והאפילו על שיקול הדעת הרציונאלי של הדיפלומט הזהיר. יותר נראה לומר שהוא זיהה הזדמנות נדירה לקידום החזון שפיעם בו כל העת, ופעל לנצלה ללא שיהוי. זהירותו של הרצוג לאורך השנים לא סתרה את השקפותיו העקרוניות על עם ישראל וארצו, על ערכיו ועל תפישת התקופה הנוכחית כגאולה. בכל אלה היו עמדותיו מוצקות ועקביות, ולא סתרו את סגנונו הנינוח והסובלני. גם סגנון עבודתו, כפי שעולה מתיאורי האנשים שעבדו במחיצתו וממסמכי הארכיון השונים, היה נמרץ, יוזם ואקטיבי. לפיכך, זהירותו ויסודיותו לא שיקפו הססנות אלא חשיבה רחבה ותחושת אחריות. יש לא מעט דוגמאות לכך שכאשר הוא זיהה חלון הזדמנויות, דחף לנצלו ופעל לשם כך בכל הכלים שרשותו. מדברים שנשא בהזדמנויות רבות, עולה שהוא ראה בהישגי מלחמת ששת-הימים חלון הזדמנויות משמעותי ורב-מימדי, הן בהיבט הרוחני-ההסטורי והן בהיבטים המעשיים. ברור, אם כן, שבהתאם לאמונתו ולשכנוע הפנימי שלו, היה עליו לפעול במלוא המרץ כדי לנצל חלון הזדמנויות זה ככל שניתן. גם בשנים המדוברות, ניכרות בפעילותו של הרצוג מורכבות, זהירות ושיקול דעת בבחירת אפיקי פעולה. בהקשר זה, נכון יהיה לעשות אבחנה חדה בין פעילות המונחית ע"י רגש, לבין פעילות המודרכת ע"י חזון. דומה שבניגוד לרגשות חרדה ושיתוק שאחזו חלק ממובילי המדיניות והובילו אותם לצעדים סותרים ומבולבלים, פעל הרצוג לאורו של חזון בהיר וכלכל את מהלכיו ע"פ השקפתו בתבונה ובזהירות.

²⁵⁸ הבר, א', שם, 266-267.

²⁵⁹ אגב כך, הוא טען להפרכת הטענה בדבר עם ערבי מקומי בעל שורשים עמוקים בארץ זו.

²⁶⁰ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 58-59.

²⁶¹ שם, עמ' 278, 284.

2. ג. 2. הועידה הכלכלית בשנת העשרים למדינה

אחרי מלחמת ששת הימים שב הרצוג לקדם את אשר החל בו לפניו – כינוס ועידת עסקים יהודית בינלאומית לפיתוח כלכלת ישראל. רעיון זה מבטא נאמנה את התפיסה שמילאה את ישותו וחזונו של הרצוג – האחדות היהודית העמוקה והבלתי ניתנת להתרה, אחדות הדורות והרציפות ההיסטורית, ואחדות בין כל הגלויות. אחדות מהותית, ולא תוצר של נסיבות אקראיות. אחדות שמייצרת ערבות הדדית עד כדי מסירות והקרבה. ראה זו היוותה בסיס לתפיסת עולמו במישורים שונים. בדרך זו הוא הסביר בהקדמת חיבורו על המשנה, את מהותה של התורה שבע"פ כמאחדת נצחית, מעבר לזמן ולמקום,²⁶² כך ראה את ההתעוררות המופלאה של יהודים מכל העולם בעקבות מלחמת ששת הימים.²⁶³ בדרך זו הסביר לחוסיין בפגישתם הראשונה אחרי המלחמה, את סוד הכח של ישראל שאותו הערבים לא תפסו,²⁶⁴ וכך טען שוב ושוב כלפי המערערים על זכות עם ישראל להתיישב בארצו.²⁶⁵

מסתבר שזו האמונה שהניעה אותו להתמסר בכל כוחו לארגון הועידה, שמטרתה לאגם את מיטב היכולות והמשאבים היהודים מכל העולם לשם קידום המדינה וההשקעות בה. הוא שוחח והתכתב לשם כך עם כל הגורמים בעלי השפעה בעולם היהודי ובמשרדי הממשלה. נדד מארץ לארץ ויזם הקמת ועדות ארציות בכל אחת מהן לתיאום הוועידה ולדברון אנשי המקום ליטול בה חלק. הועידה התקיימה באפריל 1968 וזכתה להצלחה רבה. שנה אחר כך נערכה ועידה נוספת במתכונת דומה, ובין השתיים יזם הרצוג כינוס של ראשי כל הארגונים היהודיים אצל רה"מ. מטרתו של כינוס זה לא היתה כלכלית אלא לאומית והיסטורית – למנף את רוח ששת הימים ליצירת אחדות יהודית עולמית שתבטא בחינוך, ערבות ועלייה.²⁶⁶ הוא היה שותף גם לארגון ועידה דומה לנושאי רווחה, ויזם חיבור מדענים בכירים למדינת ישראל ופיתוחה. גולדה מאיר ראתה זאת כתוצר של תכונה אופיינית להרצוג – צירוף של ידע, חזון וחכמה עם קשר עמוק לעם היהודי.²⁶⁷

2. ג. 3. שלהי כהונת אשכול

הרצוג הרבה בנסיעות מדיניות לחו"ל ושילב בהן השתתפות בכינוסים של ארגונים יהודיים. הוא הקדיש זמן ניכר לפגישות עם אישים ולנאומים והרצאות הסברה בקהילות יהודיות ובפורומים שונים. חשיבות רבה נודעה למסעו עם רה"מ לארה"ב ולקנדה בינואר 1968, שגולת הכותרת שלו היתה אספקת מטוסי פנטום. הוא היה גורם מרכזי במגעים המדיניים ובגיבוש אסטרטגיית השיחות במסע זה. טען "שהדרך לשלום אינה דרך יארינג אלא דרך חיזוק ישראל" ועל כן נחוצה אספקת המטוסים.²⁶⁸ בשלהי ימיו של אשכול התפנה תפקיד השגריר בווינגטון והרצוג נחשב למועמד טבעי להתמנות אליו. בסופו של דבר מונה לתפקיד הרמטכ"ל היוצא יצחק רבין, עטור תהילה אך נטול נסיון מדיני משמעותי.²⁶⁹

²⁶² הרצוג, י', משנה, הקדמה. תרגום: אביחי, א', 14.

²⁶³ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 55, 60, 71 ועוד.

²⁶⁴ שם, עמ' 43-44. בר-זהר, מ', שם, עמ' 272.

²⁶⁵ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 32-33, 58 ועוד.

²⁶⁶ אביחי, א', עמ' 60.

²⁶⁷ שם, עמ' 61.

²⁶⁸ הבר, א', עמ' 305.

²⁶⁹ אביחי, א', עמ' 63.

2. ג. 4. פטירת לוי אשכול וממשלת גולדה

פטירתו של לוי אשכול היוותה מכה קשה במיוחד ליעקב הרצוג, שפיתח עימו יחסי אמון קרובים וזכה לעמדת השפעה ולסמכויות נרחבות. הוא המשיך בתפקיד מנכ"ל משרד רה"מ גם בתקופת כהונתה של גולדה מאיר, אולם מעמדו ירד וסמכויותיו צומצמו. יש המאשימים את גולדה בדחיקה גסה ונקמנית של הרצוג לשוליים, דחיקה הגובלת בהשפלה. הם מדגימים יחס זה בחוסר הערכה מופגן, באי זימונו לשיבות חשבות ולנסיעות מדיניות, ובמידורו מפעילות בתחומים שהתמחה בהם, ובראשם – המגעים עם חוסיין ובפרט במצבים רגישים כגון הטיפול במשבר 'ספטמבר השחור'. יש אף התולים בכך את ההידרדרות הרפואית שהביאה לפטירתו.²⁷⁰ מנגד, יש סימנים אחרים המעידים על יחסי הערכה בין השניים – התנגדותה להחלטתו להתמנות לתפקיד הרב של בריטניה,²⁷¹ קריאתה אליו לשוב למשרד החוץ מיד כשפרש מרבנות בריטניה,²⁷² הערכתו הרבה אליה בצינו אותה כאחד האישים שהשפיעו עליו יותר מכל בתחום המדיני.²⁷³ עצם העובדה שלא החליפה אותו מיד עם היכנסה לתפקיד ואולי גם התבטאותה המבודחת כי אי אפשר למצוא בו שום חסרון, פרט לכך שהוא דתי,²⁷⁴ מצביעים על הערכה לכישוריו. כשהיה מאושפז בבית החולים בחודשים האחרונים לחייו העבירה לו מכתבי עדכון והערכה חמים.²⁷⁵ לכך יש להוסיף את דברי השבח וההערכה הרבים שאמרה אחרי פטירתו. יתכן שהיה חוסר התאמה בין סגנונות השניים או חילוקי דעות, אך דומני שמכאן ועד ייחוס כוונות זדון רב המרחק.

הרצוג עמד בחזית המגעים עם הוותיקן ושאר הנוצרים. הם ניסו ללא הרף להשיג דריסת רגל מדינית בירושלים ואילו הרצוג התעקש לדבר על סידורים טכניים בלבד.²⁷⁶ היה מעורב במגעים עם ארה"ב וביוזמות השלום שעמדו על הפרק (יארנינג, רוג'רס). התפיסה היסודית שאותה הביע הן בתכתובות והערכות מצב שחיבר והן בהרצאות נאומים, היתה שהזמן פועל לטובתנו, ואין להיחפז לקבל הסדרים שכרוכים בשינויים בלתי הפיכים. היה מעורב בהידוק הקשרים הבטחוניים עם ארה"ב ועסקאות הנשק עמה. יחד עם זאת, במישור המדיני היתה לו ביקורת ואף הערות על חוסר אמינות של חלק מבעלי התפקידים האמריקנים.²⁷⁷

כל העת המשיך בעיסוקיו הרוחניים והחברתיים; קיים באדיקות את שיעורו הקבוע בתלמוד²⁷⁸ היה יו"ר פעיל של עמותת החסד 'צדק-מידות-מוסר', ניהל שיחות ותכתובות בדבר מהות הזהות היהודית ומשמעותה בארץ ובגולה, ליווה והתעניין במוסדות תורה ופרויקטים תורניים.

²⁷⁰ בר-זהר, מ', שם, עמ' 308 - 311.

²⁷¹ שם, עמ' 237.

²⁷² 'מקומך בשירות החוץ שמור' כתבה שרת החוץ לי. הרצוג. מעריב. 10.9.1965.

²⁷³ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 17.

²⁷⁴ ויינגרט, א'.

²⁷⁵ מכתבי גולדה להרצוג א' בשבט, תשל"ב, 17.1.1972. כ"א בשבט תשל"ב, 6.2.1972. א"מ, 0517/80.

²⁷⁶ מכתב ארתור לוריא, 27.3.1971. א"מ, א-7854/1.

²⁷⁷ א"מ, תיק א-7854/7.

²⁷⁸ אביחי, א', עמ' 61.

2. ג. 5. פטירה, הספד והנצחה

"אולי אחר שנות יובל, כשיפתחו גנוזים וארכיונים, יתגלו אוצרות מרובים של האיש הרצוג... רק אז יוכל חוקר תולדות זמננו לעמוד כראוי על רמת אישיותו ועל חלקו בהתרחשויות המדיניות במדינת ישראל הצעירה."²⁷⁹

בחודשים האחרונים של שנת 1971 חלה הידרדרות במצבו הבריאותי, אך הוא לא חדל מעבודתו המאומצת. בכ"א בכסלו תשל"ב, 9.12.1971²⁸⁰ מעד בביתו ונחבט בראשו. אחרי שלשה חודשים של תרדמת נפטר הרב ד"ר יעקב דוד הרצוג ביום רביעי, כ"ב באדר²⁸¹ תשל"ב, 8.3.1972 סמוך לחצות הלילה²⁸² ונטמן בבית העלמין סנהדריה בירושלים²⁸³.

בהלווייתו השתתפו הרבנים הראשיים, נשיא המדינה, ראש הממשלה, שרי הממשלה, חברי הכנסת, תלמידי חכמים ותלמידי ישיבות, הרמטכ"ל, סגל משרד רה"מ ומשרד החוץ, דיפלומטים ועוד רבים.²⁸⁴ את ההספדים המרכזיים נשאו הרב הראשי לישראל הרב איסר יהודה אונטרמן וראש הממשלה גולדה מאיר שכיננהו 'תלמיד חכם, יהודי שלם'.²⁸⁵ ראש הממשלה העלתה על נס את תרומתו רבת השנים גם בתחומים שהשתיקה יפה להם – "עוד יעברו ימים רבים עד שיוכל איש להעריך כדבעי את מה שנלקח מאתנו היום... כיועץ מיוחד למדתי להעריך את תבונתו, כושר התמצאותו ותכליתיות עצותיו... לא פעם מצא הוא את הדרך כיצד למנוע משבר בממשלה ע"י כושר השכנוע המפליא שלו וכוחו לקרב לבבות."²⁸⁶ אנשי רוח, מנהיגים ומדינאים מכל העולם התאבלו עליו ונשאו דברים לזכרו, ביניהם הפטריארך היווני-אורתודוקסי ונציגי מימסד הוותיקן. הזכירהו כיהודי גאה, תלמיד חכם בעל מידות רגיש ועילוי דיפלומטי.²⁸⁷

במלאת שלושים יום לפטירתו, פרסם נשיא המדינה זלמן שז"ר מאמר הספד מקיף שבו העריך את דמותו ואת ייחודו כאיש של שלמות – 'שלם עם עצמו... שלם עם דורו ועם דורות אבותיו, ומה שעוד יותר נדיר בדורותינו – שלם עם קונו. ובשל כל אלה חי בשלמות מלאה עם הרעיון של שלמות עמו'.²⁸⁸

שמו של יעקב הרצוג הונצח בשורה של מוסדות וארגונים, דבר המביע הערכה יוצאת דופן לאיש. בין אלה ניתן למנות: ישיבת ההסדר מעלות יעקב, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן, מכללת הרצוג באלון שבות, מרכז יעקב הרצוג בקיבוץ עין צורים. דמותו הונצחה אף על בול רשמי של מדינת ישראל.

²⁷⁹ מרחביה, ח, דמותו, עמ' 269.

²⁸⁰ בר זהר, מ', צפנת, עמ' 312.

²⁸¹ בהתאם למסורת, מכיוון שהפטירה היתה בשעות הלילה, נחשב יום המחרת - כ"ג באדר - לתאריך הפטירה היהודי הרשמי.

²⁸² 'מעריב', כ"ג באדר תשל"ב, 9.3.1972. אביחי, א', עמ' 65, שגה בציון התאריך הלועזי ובר-זהר, מ', צפנת, עמ' 314 העתיק טעותו.

²⁸³ מעריב כ"ד באדר תשל"ב 10.3.1972.

²⁸⁴ דבר כ"ד באדר תשל"ב 10.3.1972.

²⁸⁵ מעריב. שם.

²⁸⁶ דבר. שם.

²⁸⁷ בר-זהר, מ', שם, עמ' 314.

²⁸⁸ דבר. 21.4.1972. "נדמה לי שעוד לא קראתי אף פעם מאמר נהדר, אמיתי, מעמיק ממצה כזה, אין מילים בפי להביע לך כל מה שאני מרגיש אחרי קריאת המאמר הזה". מכתב בן גוריון לזלמן שז"ר בעקבות ההספד להרצוג. 21.4.1972.

2. ד. הגותו של יעקב הרצוג

קיים קושי להתחקות אחר משנתו הרעיונית של יעקב הרצוג, מאחר שהוא לא הותיר אחריו משנה סדורה כתובה. אף על פי כן ניתן להבחין בעקרונות מרכזיים השזורים לאורך דבריו, אשר עיון בהם בצירוף מעקב אחר עשייתו המדינית מצביע על כיוון שיטתי ועל דרך עקבית.

עיקר דבריו של הרצוג מכונסים בספר 'עם לבדד ישכון' המורכב מנאומים והרצאות שנאמרו בהזדמנויות שונות בפני קהלים מגוונים ולוקטו אחרי פטירתו.²⁸⁹ מקור נוסף להכרת הגותו של הרצוג הינו יומנו האישי, אשר חלקים רחבים ממנו טרם נפתחו לעיון הציבור.²⁹⁰ רעיונותיו משוקעים גם במסמכי ארכיון שונים, כשהם בלולים בדיווחים, בשיח המדיני, בהערות מצב ועוד, ולעיתים מצויים 'בין השורות' של החומרים הללו.

בר-זהר טוען כי אין חידוש בהגותו של יעקב הרצוג, למעט רעיון הרציפות.²⁹¹ אני סבור שאין זה כך. חידושו של הרצוג אינו ביצירת ערכים חדשים, אלא במתן פרשנות רחבה לרעיונות אמוניים מסורתיים, וביכולת להעמידם בשדה המציאות המודרנית. חידוש נוסף הוא ביכולת לאתר את עקרונות היסוד הראויים להבלטה יתירה בהקשר המדיני בנסיבות תקופתו. כך, למשל, רעיון הרציפות שאותו הזכיר בר-זהר כחידוש של הרצוג,²⁹² הינו מושג אלמנטרי בתודעה היהודית. חידושו של הרצוג הוא בזה שהשכיל להבחין בייחודיות שבו ובהיותו נקודת המוקד של הוויכוח עם אומות העולם. לכן הוא העמיק להתבונן בו ולהסבירו בהרחבה.

חידוש נוסף של הרצוג הוא ביכולת ליישם עקרונות אלה במציאות המדינית המודרנית. מבחינת ההגות התיאורטית המופשטת יש קודמים לו ומעמיקים ממנו. אך ביכולת לפעול לאור המושגים הללו בסבכי העולם הפוליטי והדיפלומטי, תוך עקביות והעמקה, נראה שאין דומה לו. במובן רחב יותר, ניתן לומר שעיקר משנתו המדינית של יעקב הרצוג הוא בהגדרת מספר עקרונות יסוד, מעין 'עיקרי אמונה', למדינאות ישראלית-יהודית. 'יהדותם' של עיקרים אלה איננה רק בכך שהם באים ממקורות היהדות, אלא בכך שהם מאפיינים את זהותו ומהותו של העם היהודי ונכונים דווקא לגביו, ולכן הוא טען שהכרתם הכרחית לשם ראייה נכונה של המציאות המדינית. מגמה זו שונה מעבודתם של הוגים אשר הצביעו על עקרונות מדיניים שמקורם ביהדות אך הם רלוונטיים גם ביחס לעמים אחרים.²⁹³

ניתן להצביע בדבריו של הרצוג על כמה עקרונות יסוד, שמהם מסתעפת ההתנהלות המדינית לתחומיה השונים ולפרטיה המעשיים:

- א. הבדידות - תפישת מושג הבדידות – "עם לבדד ישכון" - כתופעה מכוננת של הזהות הלאומית.
- ב. הרציפות היהודית כמבטאת תכונה רוחנית של שייכות לנצח, וכמבטלת פערי זמן ומקום.
- ג. וודאות הגאולה - תודעת הבטחון בהצלחת שיבת ציון בימינו, כתודעה מובילה, ולא החרדה הקיומית.

²⁸⁹ הרצוג, י', עם לבדד ישכון.

²⁹⁰ קטעים נרחבים מאותם יומנים מצוטטים אצל בר-זהר, מ', צפנת.

²⁹¹ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 202.

²⁹² שם.

²⁹³ ראה חזוני, י', היהדות והמדינה.

נספחים לפרק 1

[22. 4. 1948]

איסר זלמן מלצר
(אב"ד ורמ"ס סלוצק)
ר"מ ראשו להישיבה
וראש המוסד הכללי
ע-ץ חיים
בעיתון ירושלים תובא

ב"ה ירושלים. יום ד' לחדש אדר שנה תשנ"א

[illegible]

ארכיון הסודיות
תיק 699/82

33

בעזרת הש"ת יאושלם יורק תו ונסע דור פהרה להוכח חרין
 יימ"ד לנדר ונאסס ההיול פפולת הכנים והו כפיש"י ארזות בארץ לפק

שפע ברכות והאלות מפקור העליון לרבוז יידי יחינא דנפישא היקר עיר
 נאד נעלה אש חסודות נעם המדות בנן של נאונים וארקים הרב הירבד
 מנה ר' זלמן שחור רין עש נוב עזרת בעלה הצדקה חתי "זלום יברכה"
 אחד יאנו באהבה רבה!

דלה עניו להביע את דגשו לבבי שחתה הקדולה ברגש נורא למת כלולת בתו
 ההוללה בת צון הלאוניה הטאשורה בבנות, פניו יקרה חתי עבד בחל
 אשר הטמנה העליונה נאד לה הכינה, אשר לו דעתי תלה הרב יינקב רין
 בן נשא ישראל מין דארעא קדישא המאן רבינו יא"ה חלוי החוג שליטה
 יאנו ערמוק מקום נאקרב לב עמיק עמוק הגנו בברתי בינת הדיוט
 להבדד קהלא, יבנו ביתם בנור בהר מיום הרים במורר וגדולה נאשדים
 באשראמתי זמני נאחתי, הוד שבר-ישה לתפארה עטנו ואריהק
 יעירי הקרים הגדולים והאבות הקנים שחודי בית ישראל יחזיק
 להם נחת אפתי כאשר יום לבבם חרות ישרים שלשים ורבעים.

כבירה אה"נ יולב וז'יו יולבתם. א"י

נאס ל' חסודות איתאמתי חסודות עיר יידי יחינא דנפישא היקר עיר
 יימ"ד לנדר ונאסס ההיול פפולת הכנים והו כפיש"י ארזות בארץ לפק

זרבינו
 יורק
 1914

לכבוד
 מהר"ל שמואל
 יימ"ד לנדר ונאסס
 ת-אריה
 1914

דוד

מברק ברכה מהרב אריה לוי לנישואי יעקב ופנינה הרצוג.

3. פרק שני:

בטחון מוחלט בהצלחת המפעל הציוני – "חורבן שלישי לא יהיה"

3. א. קביעת הרב הרצוג והשפעתה על בנו

בנובמבר 1969 נשאל ד"ר יעקב הרצוג מי ומה השפיע עליו יותר מכל. תשובתו היתה: "מבחינת השפעות אישים, אין ספק שאבי זצ"ל השפיע עלי מאד - במיוחד, למשל, אמונתו העזה ששיבת ציון בימינו היא ראשית צמיחת גאולת ישראל. בשנת 1941 כשעמד רומל בשערי הארץ²⁹⁴ ואבי זצ"ל ביקר אז בווינגטון הזהירו הנשיא רוזבלט שלא לחזור לארץ ישראל, העומדת להיכבש בידי הגרמנים. השיב לו אבי, שהנביאים ניבאו על שני חורבנות, לא על חורבן שלישי (רק כשבע לאחר מלחמת ששת הימים הזכיר לי מר אשכול את האמרה הזאת של אבי זצ"ל)".²⁹⁵

מעדות זו של הרצוג על עצמו, עולה כי מלבד השפעה חינוכית שגרתית, הוא הושפע עמוקות מאביו בהבנת המאורעות ההיסטוריים שעוברים על עם ישראל, על בסיס מסורת של אמונה. עוד עולה מדבריו, כי השפעה זו חורגת מהתחום האישי אל תחומי העשייה המדינית שלו. יעקב הרצוג הזכיר קביעה זו של אביו בהזדמנויות נוספות, כפי שנראה בהמשך. להלן אברר מה פירושה של אמרה זו ומה התוקף שלה, ואבדוק כיצד היא באה לביטוי בתפישתו המדינית של יעקב הרצוג.

לאירוע המתואר יש כמה גרסאות, הנבדלות זו מזו בזיהוי האדם או הקבוצות אשר פנו אל הרב הרצוג בנושא ובפרטים נוספים, אך אינן נבדלות במסר העולה מהן.²⁹⁶ הנתון החשוב לנושא עבודתי, הוא כי יעקב הרצוג ראה בדברים אלו, כפי שהוא מסר אותם, מקור השפעה מרכזי עליו ועל דרכו.

אמירה זו של הרב הרצוג לא היתה מקרית או חד פעמית. הוא חזר עליה פעמים רבות בכתב ובעל-פה בנסיבות שונות, תוך שהוא מבסס אותה על פסוקי תנ"ך ודברי חז"ל.²⁹⁷ בנאום שנשא בקבלת פנים גדולה שנערכה לכבודו ברחובות,²⁹⁸ כשסכנת הפלישה הגרמנית לארץ ישראל היתה מוחשית, אמר בין היתר: "רבותי, אל תיראו ואל תפחדו ואל תערצו, לא יבוא צר ואויב בשערי הארץ. ליבי אומר לי כך, וזאת אני יכול להבטיח לכם בפה מלא - שלא יבוא האויב בשעריה של ארץ ישראל, הארץ הקדושה. כמו שכתוב: "וגנתי על העיר הזאת למעני ולמען דוד עבדי" (ישעיה ל"ז, ל"ה). ניבאו לנו שני חורבנות. הם היו כבר.²⁹⁹ חורבן שלישי לא יהיה עוד. ההשגחה העליונה עזרה לנו בבניין הארץ, ואני ערב לכם שהארץ תישאר

²⁹⁴ לפי גרסה אחת, פגישת הרב הרצוג עם הנשיא רוזבלט נערכה בב' באייר תש"א, 29.04.1941. אבידור, ש', יחיד בדורו, עמ' 157. לפי גרסה אחרת נערכה הפגישה בכ"ח בניסן תש"א 25.04.1941. מייזליש, ש', רבנות, עמ' 51. כחודש לפני כן, במרץ 1941 נחת לראשונה בצפון אפריקה 'קורפוס אפריקה' של הצבא הגרמני בפיקודו של רומל, והחל במתקפה על כוחות בריטניה במגמה לדחוק מזרחה, לגבול לוב-מצרים. הגרמנים הוכרעו בקרב אל-עלמיין, 23.10.1942 – 4.11.1942. האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ג, ערך מלחמת-העולם השנייה, עמ' 691.

²⁹⁵ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 16.

²⁹⁶ לסקירת הגרסאות השונות לסיפור ראה שבט, א', לא תהיה גלות.

²⁹⁷ אבידור, שם, עמ' 178, 185 – 187, 247 – 248. ירושלים. מייזליש, שם, עמ' 60. וראה הערה 360 להלן, בשם הרב מ"צ נריה.

²⁹⁸ זה היה בט"ו בתמוז תש"א, 10.7.1941, בשבוע מהמסע לארה"ב שבמהלכו נפגש עם רוזבלט. 'הצופה', ט"ז בתמוז תש"א, 11.7.1941. ולא כמו שכתב בטעות מייזליש, שם, עמ' 59 – 60.

²⁹⁹ לפי הדיווח ב'הצופה', שם, הזכיר הרב גם את מלחמת ביתר ע"י בר-כוכבא.

לפליטה".³⁰⁰ כאשר סכנת הפלישה הגרמנית גברה עוד יותר ובארץ שררו מתיחות וחרדה, פרסם הרב הרצוג כרוז בכתב(!) שבו קבע: "אני קובע בכל חומר האחריות המוטלת עלי בשעה זו ומצהיר ברבים כי צר ואויב לא יבוא בשערי ארץ-ישראל. מקובלים אנו כי לאחר שני החורבנות - חורבן בית ראשון וחורבן בית שני - חורבן שלישי לא יהיה. הדבר ברור לגבי, ואני אומר אותו מתוך אמונה שלימה." פרסום זה עורר עליו תמיהה וביקורת אך הוא לא חזר בו ולא סייג את הדברים.³⁰¹

בדברי הרב הרצוג מונחות הקביעות הבאות:

1. גאולת ישראל היא מציאות מתממשת ולא חזון אוטופי.
 2. גאולת ישראל שתגיע היא סופית ומוחלטת ואין לה הפסק.
 3. מאפייני המושג גאולה, מאפשרים הגדרת תקופתו ככזו.
 4. הגדרת התקופה כגאולה משפיעה על קבלת החלטות מעשיות.³⁰²
- כל אחת מהקביעות הללו ראויה לבירור מקיף. במסגרת זו אשתדל להראות על מה מבסס הרב הרצוג את דבריו - מסורת, מקורות תורניים שקדמו לו ופרשנותם. מעבר לבירור זה, יש לבחון כיצד קביעות אלה משפיעות על קבלת החלטות, וכיצד הן משתלבות בהערכת המצב הריאלי.

3. ב. מקורות חז"ל

האמונה שהעולם עתיד להגיע לתיקון מוסרי שלם ונצחי, הכרוך בהטבת סדרי החיים החומריים והרוחניים היא אבן יסוד ביהדות. כך גם האמונה שתיקון זה משולב בגאולת עם ישראל.³⁰³ במקורות חז"ל יש מסורת, שלפיה הגאולה שאחרי גלות חורבן בית שני, היא הגאולה האחרונה והסופית.³⁰⁴ מוזכרים שם מאפיינים שונים של הגאולה, אך הרב הרצוג ובנו אחריו, לא ערכו אבחנה ביניהם:

³⁰⁰ אבידור, שם, עמ' 179. גרסה שונה במעט מופיעה ב'הצופה', שם.

³⁰¹ שם, עמ' 186 – 187.

³⁰² אמנם, לפי אבידור, עמ' 161 – 164, במקרה המדובר לא זה היה הנימוק הישיר לחזרתו ארצה. הנסיונות להניאו מכך נבעו מהסכנות שיש בדרך בגלל המלחמה, ותשובת הרב היתה שבשעה קשה זו עליו להיות בארץ (שם עמ' 163), וגם הדגיש שחורבן שלישי לא יהיה. אך ניתן למנות עמדות ציבוריות שנקט הרב הרצוג שנראה כי הושפעו מהשקפה זו: תמיכתו בבן גוריון במחלוקת אם להכריז על הקמת המדינה. התנגדותו לכל סוג של כניעה בימי המצור על ירושלים (שם עמ' 253) ובפרט את תוכן כרוזיו הפומביים בנושא שנכתבו במטרה לעורר התנהגות מסויימת ולשלול אחרת.

³⁰³ למשל: "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים. והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה', אל בית א-להי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים. וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה." (ישעיה, ב, ב – ד). "והיסוד השנים עשר ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת שיבא ואין לומר שנתאחר אם יתמהמה חכה לו... ולהאמין בו מן הגדולה והאהבה ולהתפלל לבואו בהתאם למה שנאמר בו על ידי כל נביא, ממש ועד מלאכי. ומי שנסתפק בו או זלזל בעניינו הרי זה מכחיש את התורה שהבטיחה בו בפירוש בפרשת בלעם ואתם נצבים..." (רמב"ם, פירוש המשנה סנהדרין י, א).

³⁰⁴ לסקירת מקורות בנושא ראה: דרוקמן, הרב ח', קמעה, עמ' 144 – 149. שבת, לא תהיה גלות, עמ' 114 – 115.

3. ב. 1. חירות, ריבונות³⁰⁵

1. "... אבותיך אף על פי שנגאלו חזרו ונשתעבדו אבל אתם משאתם נגאלים עוד אין אתם משתעבדין מה טעם "שאלו נא וראו אם יולד זכר"(ירמיה, ל' ז') - כשם שאין הזכר יולד כך אתם משאתם נגאלים עוד אין אתם משתעבדין."³⁰⁶
2. "והיה בכל הארץ נאם ה' פי שנים בה יכרתו יגועו והשלישית יותר בה" (זכריה יג ח) ... והשלישית יותר בה, שאין מתישבין בארצם אלא בגאולה שלישית. גאולה ראשונה, זו גאולת מצרים. גאולה שניה, זו גאולת עזרא. השלישית, אין לה הפסק."³⁰⁷

3. ב. 2. בנין ירושלים ובית המקדש

1. "ואני כאשר שכלתי בחרבן ראשון שכלתי בחרבן שני, כאשר שכלתי בחרבן השני לא אשכל עוד."³⁰⁸
 2. "כשהיה יעקב בתחום חרן תלה עיניו וראה בית המקדש בנוי וחרב ובנוי, וראה סנהדרין בלשכת הגזית מטמאין ומטהרין, אוסרין ומתירין, וראה הגליות ושעבוד בניו ביד המלכויות, וראה חזרתן וגאולתן, וראה בנין שלישי שאינו חרב לעולם ושמו."³⁰⁹
- מסורת זו נמשכת גם בדברי חכמי ישראל ומפרשי התנ"ך בתקופות שונות.³¹⁰ הרב חיים דרוקמן מביא מקורות אלה ודומים להם כדי לבסס את דברי הרב הרצוג.³¹¹ הרב ארי שבט³¹²

³⁰⁵ מקורות נוספים:

"... כל הגאולות שעברו על ישראל יש אחריהן שעבוד, אבל מיכן ואילך אין אחריהן שעבוד, שנאמר זמרו ה' כי גאות עשה" (מדרש תהלים (בובר) מזמור קיח. פרויקט השו"ת).
"שיר למעלות אשא עיני אל ההרים וגו' (תהילים קכא א) דוד אמר שיר למעלות משנתת עלינו מעלה זו אין אנו יורדין, משיושענו ממלכות עשו שוב אין אנו יורדין עוד לשעבוד מלכות..." (פרוייקט השו"ת, מדרש תהלים (בובר) מזמור קכ"א).

"... וישראל מתרעשים ומתבהלים ואומרים להיכן נלך ולהיכן נבוא, ואומר להם בניי אל תתייראו כל מה שעשיתי לא עשיתי אלא בשבילכם, מפני מה אתם מתייראים אל תיראו הגיע זמן גאולתכם, ולא כגאולה ראשונה כך גאולה אחרונה, כי גאולה ראשונה היה לכם צער ושעבוד מלכויות אחריה, אבל גאולה אחרונה אין לכם צער ושעבוד מלכויות אחריה." (פרוייקט השו"ת, פסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקה ל"ו. ילקוט שמעוני ישעיהו רמז תצ"ט).

³⁰⁶ תלמוד ירושלמי (וילנא), מסכת שביעית פרק ו.

³⁰⁷ מדרש תנחומא שופטים ט.

³⁰⁸ בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשת מקץ פרשה צב. מדרש זה צוטט ע"י יעקב הרצוג כמקור לדברי אביו לנשיא רוזבלט. הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 150. וראה להלן.

³⁰⁹ מדרש ילמדנו (מאן) בראשית קל"ד. ובדומה לזה: "... אמרו ישראל לפני הקדוש ברוך הוא רבש"ע לא כבר נבנית ירושלים וחרבה, אמר להם ע"י עונותיכם חרבה וגליתם מתוכה, אבל לעתיד לבא אני בונה אותה ואיני הורס אותה לעולם שני" כי בנה ה' ציון נראה בכבודו (תהילים קי"ב י"ז)." (מדרש תנחומא פרשת נ"ח סימן י"א)
³¹⁰ דוגמאות אחדות: "... ופי' עוד יחיינו מיומיים, זה המאמר הוא על העתיד ומיומיים משל לשני גליות גלות מצרים וגלות בבל ביום השלישי משל לגלות הזה השלישי שיקימו ממנו ונחיה לפניו שלא נגלה עוד לעולם ונחיה תמיד לפניו כל ימי עד שלא נחטא עוד." (רד"ק הושע ו ב. וכן בתהילים ק"ב כ"ט)

"וברשיון מלכי האומות ובעזרתם ילכו לארץ ישראל... ויהי המלכות ההיא נמשך ואינו פוסק לעולם." (רמב"ן, פירוש לשיר השירים ח' י"ג).

"אין עיקר יישובן של ישראל בשני המקדשים שעברו, כי אם בגאולה האחרונה שאין אחריה גלות." (רבנו בחי, פירוש לדברים א' א').

"וכן מה שזכר ירמיה בספר קינות "תם עוונך בת ציון לא יוסיף להגלותך" (איכה ד' כ"ב), אי אפשר שיתפרש אלא על הגלות הזה האחרון שהוא גלות בית שני, כי אחר גלות בבל בבית ראשון כבר הוסיף להגלותנו על ידי טיטוס, ושם נאמר "פקד עוונך בת אדום" (שם) שזה יורה בהכרח על גלות רומי שהגלתנו מארצנו בגלות האחרון... וכדי שלא יובן זה על אומת אדום הקדומה שהיתה יושבת אז בהר שער, אמר בת אדום... " (ספר העיקרים מאמר ד' פרק מ"ב).

טוען כי דווקא מקורות אלה הם שהביאו את הרב הרצוג ואחרים לקבוע בוודאות כי הגאולה לא תיפסק, משום שהדברים נוסחו בסגנון שלילי המשקף החלטיות גדולה יותר – "סימן המנוסח בלשון שלילית ("לאחר החזרה לא תהיה גלות נוספת") הוא יותר מוחלט וחד משמעי, ולא ניתן לפרשו בשום אופן אחר.³¹³ בעוד שבכל סימני הגאולה האחרים ניתן עדיין להסתפק.³¹⁴ מקורות אלו מצביעים על כך שהגאולה השלישית אינה נפסקת. על כך יש לשאול שתי שאלות:

האחת - האם יש לקבל את המדרשים הללו כפשוטם?
השנייה - המדרשים הזכירו את החירות ואת הקמת המקדש כמאפיינים מובהקים של הגאולה. האם יש שלבים מקדימים שהתממשותם כבר מגדירה את המציאות כך? אם כן, מהם?

3. ב. 3. הגדרת תקופתנו מגאולה

הרמב"ם כתב כי ימות המשיח מתאפיינים בעיקר בקיבוץ גלויות, כינון ריבונות ומלכות בארץ ישראל ותיקון רוחני מקיף.³¹⁵ המהר"ל מגדיר את הגאולה ע"פ שלושה מאפיינים של הגלות, שהיא המצב הקוטבי לגאולה: אם גלות פירושה פיזור, ניתוק מהמולדת ושיעבוד (העדר עצמאות), הרי שהיפוכם של אלה היא הגאולה - קיבוץ גלויות, שיבה למולדת והשגת עצמאות.³¹⁶ מאפיין נוסף של ימי הגאולה המוזכר ע"י חז"ל, הינו ההצלחה החקלאית של ארץ ישראל אחרי דורות רבים של שממה.³¹⁷ על פי דברים אלה קבעו רבים מחכמי ישראל כי החל מאמצע המאה התשע-עשרה בקירוב, מצויים בתקופת הגאולה, או לכל הפחות "אתחלתא דגאולה".³¹⁸

הרב הרצוג אמר את דברו בתקופה שקדמה לקום המדינה ולעליות ההמוניות. כבר אז הוא קבע כי זוהי הגאולה שאין לה הפסק. נראה שהחידוש המשמעותי בדבריו הינו העיתוי של קביעתו הנחרצת. למרות דלות היישוב, הרוב הערבי, המדיניות הבריטית והעדר העצמאות, ולמרות השואה המתחוללת באירופה וסכנת המלחמה בארץ ישראל, קובע הוא באופן נחרץ כי זהו תהליך הגאולה שלא ייעצר.

³¹³ וזוהו שאמר במדרש, כי הגאולות הראשונות היו על ידי בני אדם, ולא היתה הגאולה במה שהוא יתברך צורה אחרונה לישראל. ולכך היה הפסק לגאולות אלו. אבל הגאולה האחרונה תהיה במה שהוא יתברך צורה אחרונה לישראל, לכך לא תהיה הפסק לדבר זה. "מהר"ל, נצח ישראל פרק ס"ב).

³¹⁴ כי אי אפשר שאני אחכה לכם, ר"ל שאקווה ואמתין שאתם תיטיבו מעשיכם ועל-ידי זה תיושעו, רק אתם צריכים לחכות לי, ר"ל להמתין עד שיבא העת המיועד באחרית הימים, שאז אתעורר אני אל הגאולה העתידה כשיגיע הקץ האחרון המוגבל הבלתי תלוי במעשיכם כלל, ועל זה אמר ליום קומי, שאז אקום אני מעצמי לגאלכם, וזה יהיה לעד, ר"ל שאז תהיה גאולה נצחית לעד שלא יהיה אחריו גלות עוד, משא"כ הגאולה שע"פ המעשים לא תהיה לעד... " (מלבי"ם, פירוש לצפניה ג' ח').

³¹⁵ דרוקמן, הרב ח', קמעה, עמ' 144 ואילך.

³¹⁶ שבט, א', לא תהיה גלות, שם.

³¹⁷ שבט, שם, עמ' 113.

³¹⁸ שם.

³¹⁹ רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים, יא א-ג.

³²⁰ מהר"ל, נצח ישראל, פרק א.

³²¹ "ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר (יחזקאל ל"ו) ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא" בבלי, סנהדרין, צא א. ר' הלל משקלוב, קול התור ב לא. אגרות הראי"ה ג עמ' קנה. ועוד רבים.

³²² מקור הביטוי בבבלי, מגילה י"ז ב'. בימינו שימש להגדרת תהליכי ההתעוררות הלאומית ומדינת ישראל. ראה כשר, הרב מ"מ, התקופה הגדולה, עמ' שע"ד-שע"ח. מכתב בחתימת מאות רבנים מיום כ' בטבת תש"ט. ירושלים: מוסד הרב קוק. וכן שולב בנוסח התפילה לשלום המדינה הביטוי "ראשית צמיחת גאולתנו".

בהנחה שדברי הרב הרצוג מבוססים על המקורות הנ"ל, יש בהם שלש הכרעות פרשניות:

1. קיבוץ גלויות ובנין הארץ מהווים ביטוי של גאולה, גם כשהיקפם עדיין לא גדול.³¹⁹
 2. הגדרת התקופה כגאולה אינה מותנית במילוי כל תנאיה בפועל. לכן הרב הרצוג מגדיר אותה כך, על-אף שטרם הושגה עצמאות.
 3. דברי חז"ל על ירושלים ובית המקדש בהקשר למסורת שלא תהיה גלות נוספת, אינם מתפרשים כפשוטם, שרק אחרי בנין המקדש קיימת הבטחה שהגאולה אינה נפסקת, אלא על תחילת שיבה לארץ ובניינה.³²⁰
- במילים אחרות – ראשיתו של התהליך כבר מגדירה אותו כגאולה שאין לה הפסק. הדברים תואמים לביטויים שנקט הרב הרצוג ביחס למתרחש בימיו, לפני הקמת המדינה ולאחריה – "ראשית צמיחת גאולתנו",³²¹ "אתחלתא דגאולה"³²² ודומיהם.
- האם בהכרעות אלה הסתמך הרב הרצוג רק על המקורות הנזכרים ומקביליהם, או שמא גם על מסורת נוספת? האם עמדתו רק מפרשת את המציאות, או גם יוזמת ושואפת לעצב אותה?³²³

רמז לקיומה של מסורת כזו בידיו, ניתן למצוא בכך שהרב הרצוג הרבה לצטט בהקשר זה את הפסוק מספר עובדיה: "ובהר ציון תהיה פליטה והיה קדש." (עובדיה א' י"ז)³²⁴ פסוק זה מצוטט בהקשר דומה בספר הקבלי "קול התור" המיוחס לר' הלל משקלוב, תלמיד הגאון מווילנה. הספר עוסק באפיונים והדרכות של הגר"א לתקופת הגאולה, ובדחיפתו לעלייה לארץ ולנקיטת צעדים מעשיים להרחבת יישובה. דחיפה זו הקדימה את העליות הציוניות, ונבעה מראייה פנימית של התקופה כראשיתה של גאולה, עוד לפני שהיו לכך ביטויים על פני השטח.³²⁵ מסתבר שספר זה לא היה מוכר לרב הרצוג,³²⁶ אך ייתכן שהגיעו אליו מסורות הכלולות בו.³²⁷

הרב איסר זלמן מלצר, מקורבו של הרב הרצוג ורבו של יעקב הרצוג, אשר נפצע בהפגזה על ירושלים בתקופת המצור על העיר, עודד את מבקריו ע"י אזכור הפסוק הנ"ל. הוא

³¹⁹ על-פי ההערכה המקובלת, בשנת 1941 מנה היישוב היהודי רק 431,000 נפש לעומת יותר ממיליון ערבים ומוסלמים (ע"פ 'סקר הכפרים 1945 בארץ ישראל').

³²⁰ ראה דרוקמן, הרב ח', שם 149 – 151 המפרש, ע"פ מובאות, שבנין ירושלים פירושו תהליך בניין הארץ וירושלים, ולא דווקא בנין המקדש. ומגד-דברי פינקלשטיין וגורפינקל שיובאו להלן.

³²¹ תפילה לשלום המדינה אשר נוסחה בעיקרה על-ידי הרב הרצוג. רפל, י', זהותו של מחבר התפילה לשלום המדינה.

³²² ראו למשל: כשר, הרב מ"מ, התקופה הגדולה, עמ' שע"ד-שע"ח. אוצר הפוסקים, חלק א', פתיחה, עמ' 7.

³²³ אביו של הרב, למשל, הרב יואל ליב הרצוג, הטיף ופעל למען יישוב הארץ עוד בשבתו בפולין בשלהי המאה ה-19, כשהתנועה הציונית טרם הוקמה, העלייה רק החלה והאפשרות להשיג ריבונות על הארץ נראתה רחוקה. אבידור, ש', יחיד בדורו, עמ' 10.

³²⁴ אוצר הפוסקים, שם. אבידור, ש', עמ' 186, 187.

³²⁵ ריבלין, ה', קול התור, פרק א' סימן י': "ובמידה שגדל קיבוץ גלויות יתגבר הסטרא-אחרא ואז תוסיף גם קטגוריא נגד אלה שאינם מחזקים בקבוץ גלויות אחר שנפתחה האתחלתא בזה, כי אז תהיה פליטה בציון וירושלים ובשרידים וד"ל. ועל זאת דאג רבנו מאד." פרק ב' סימן כ': "... והיה כל אשר יקרא בשם ה' ימלט כי בהר ציון ובירושלים תהיה פליטה כאשר אמר ה' ובשרידים אשר ה' קורא."

³²⁶ הספר הודפס לראשונה באופן חלקי במהדורה מצומצמת מאד בשנת תש"ו, 1946, ולאחר מכן רק בשנת תשכ"ח. לבירור זהות המחבר וזיקתו של הספר לתורת הגר"א ראו כשר, הרב מ"מ, קול התור, עמ' תנ"ב ואילך. להרחבת הנושא – שוחט, ר"ב, תורת הגאולה.

³²⁷ יש מסורת ירושלמית על חבורות מצומצמות של חכמים שהגו בכתב יד של הספר במהלך המאה ה-19. בן-זאב, י', מוסדי ארץ. מצוטט ב <https://no666.wordpress.com>.

אף סיפר כי כשהרב ישראל מאיר הכהן מראדין, ה"חפץ חיים", שכב על ערש דווי³²⁸ אמר לתלמידו הרב אלחנן וסרמן כי הוא רואה סכנה נוראה ליהדות אירופה, ולשאלת 'מה יהיה' השיב "ובהר ציון תהיה פליטה והיה קדש".³²⁹ יש מקום להניח שמסורת זו הגיעה גם לרב הרצוג, שכן מוסריה קרובים אליו בזמן ונסיבות מסירתה זהות לנסיבות שאליהן הוא מתייחס - מלחמת העולם והמאבק להקמת המדינה. אם נניח קיומה של זיקה בין מסורת זו למסורת תלמידי הגר"א, הרי שדברי הרב הרצוג כרוכים גם בקריאה לנקוט יוזמות אקטיביות שמטרתן לקדם את הגאולה, כפי שגרסו תלמידי הגר"א.³³⁰ אך גם אם אין קשר ישיר בין הדברים, ניתן ללמוד מדבריו על קיומה של מסורת שלפיה הופעת סכנה גדולה שמקיפה ארצות רבות, קשורה לגאולה ולבניין ארץ-ישראל. מכל מקום, הרב הרצוג לא היה יחיד בקביעתו כי משהחלה הגאולה אין חזרה לאחור.³³¹

3. ג. עמדת המסתייגים מקבלת דברי הרב הרצוג כפשוטם.

יש שהעלו תהיות על אמתותה של הקביעה שלא תהיה עוד גלות, מנימוקים חינוכיים, ציבוריים, ומשום שהדבר סותר, לדעתם, עיקרי תורה. אלה החששות שהועלו בהקשר זה:

1. ביטול האמונה בשכר ועונש האמורים בתורה בכלל, ובפרט בהקשר של עונש הגלות בגין חטאי העם.³³²
2. הסתמכות על הנס וקבלת החלטות לא רציונאליות.³³³
3. ביטול האמונה בבחירה חופשית ופיתוח תפיסה פטליסטית הפוטרת את האדם מאחריות למתרחש.³³⁴
4. רפיון ושאלנות, הנובעים מבטחון שהמציאות תתקדם מאליה ללא קשר למעשינו.³³⁵
5. גרימת משבר ומפח נפש במקרה של כישלון.³³⁶
6. מדרשים ודברי אגדה אינם מקור להכרעות מעשיות.³³⁷

מנימוקים אלה, הם מפרשים את דברי חז"ל המדברים בפירוש על החלטיות הגאולה ועל כך שלא תהיה גלות שלישית, כרמזים נסתרים הנוגעים לשלבי גאולה מובהקים יותר מ"אתחלתא דגאולה",³³⁸ או כעוסקים בעתיד רחוק ופלאי.³³⁹ לעומת מקורות אלה הם

³²⁸ נפטר בכ"ד באלול תרצ"ג, 15.9.1933. ישר, מ"מ, החפץ חיים, עמ' תרכ"ד.

³²⁹ מלצר, י', בדרך עץ החיים, חלק ב', עמ' 460. גרסה לדברי החפץ החיים מובאת ע"י ישר, שם, עמ' תרל"ב.

³³⁰ הדבר מתאים להנהגתו של הרב הרצוג בתחומים רבים, ובפרט בתחום המפעלים התורניים והנחת חוקה ותשתית הלכתית למדינה שבדרך: "וזכינו כבר לראות בהתחלת מילוי דבר ה' ביד נביאו, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים, ובלי שום היסוס אני מצהיר שאחד הביטויים היותר חזקים של התחלה זו הרי הוא אוצר השו"ת, או אוצר הפוסקים הלזה, שאת ראשיתו אנו מסיימים היום בהלל והודאה לבוחר בתורה, במשה עבדו, וב ישראל עמו, ובציון בית חיינו ובית פליטת סופרינו." הרצוג, הרב י"א, אוצר הפוסקים, שם.

³³¹ לסקירת דעות בנושא ראו שבט, א', לא תהיה גלות, וכן איגרת שכתב הרב צבי יהודה קוק וטרם נדפסה:

<http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4086>

³³² גורפינקל, א', גאולה, עמ' 58.

³³³ פינקלשטיין, א', עמ' 49 – 50.

³³⁴ וייצן, הרב ש"י: <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4254>

³³⁵ פינקלשטיין, שם. וייצן, שם.

³³⁶ גורפינקל, עמ' 64.

³³⁷ פינקלשטיין, עמ' 52.

³³⁸ שם, עמ' 45.

³³⁹ גורפינקל, עמ' 59.

מביאים מקורות תורניים³⁴⁰ ותקדימים היסטוריים, שלפי תפיסתם מצביעים על כך שאף במצב המוגדר כגאולה, תיתכן נסיגה עקב חטאים. כלומר - סימני הגאולה מצביעים על סיכוי לגאולה, אך אינם מבטיחים שלא תהיה חזרה לגלות.³⁴¹

מטעמים אלה הם סבורים כי אין להבין את קביעת הרב הרצוג כפשוטה. לפי הבנה זו הדברים נועדו ל"העלאת מורל העם בעת משבר",³⁴² או לחזק את האמונה שזוהי "אתחלתא דגאולה" "כדי לאמץ את המתרפים ולשכנעם שהסוף החיובי של התהליך מובטח לנו ע"י נביאי ישראל".³⁴³ דרך פעולה זו של הרב הרצוג נובעת מתפיסה עקרונית שהפנמת דבר ע"י חזרה ושינון פעמים רבות פועלת בסופו של דבר לטובה ומשפיעה על התגשמותו.³⁴⁴ ומכל מקום הוא לא התכוון להבטיח באמת ובתמים שהגאולה ודאית ואין יותר אפשרות שעם ישראל ישוב לגלות.

3. ג. 1. עמדת המקבלים דברי הרב הרצוג כפשוטם

ישנם רבנים והוגים שהשקפתם על התקופה תואמת את הגישה שהוצגה לעיל,³⁴⁵ אך מתן הסבר זה לדברי הרב הרצוג, פירושו האשמתו בהטעיית הציבור באופן עקבי ומגמתי כדי להשיג תועלת פסיכולוגית.³⁴⁶ לכן נראה יותר שאין לקבל פרשנות זו. לא סביר שהרב הראשי יחזור על קביעה זו בע"פ ובכתב פעמים רבות בצורה נחרצת מבלי שיתכוון לדברים באמת ובתמים, בפרט אחרי שנמתחה עליו ביקורת בשל כך. נוסף על כך, לא ברור איזו תועלת מעשית עשויה היתה לצמוח מאמירה כזו אם אין הוא בטוח בה? אין ספק שהרב הרצוג היה מודע לסכנה שבהפרכת אשליות משיחיות ולנזקן בתולדות ישראל. מתוקף אחריותו לא היה מסתכן בגרימת משבר אמונה דווקא בשעת סכנה ועתיד מעורפל. אמירת הדברים דווקא בעיתוי שנאמרו, כשמסביב הכל אומר תהייה וייאוש והרב הרצוג אכול דאגה וחשש לעתיד העם, מעידה על גדלות רוח יוצאת דופן ועל אמונה עמוקה בתוכנם.

לכן נכון בעיני לומר שהדברים נאמרו מתוך הכרה פנימית עמוקה, המבוססת על תפיסה רוחנית ומסורת מוצקה, אותן יש לברר. הקושי להכיל אמירה כזו יחד עם תובנות אחרות הנראות כסותרות, אינו מצדיק הפקעת הדברים ממשמעותם המפורשת. מה גם שדברים דומים נאמרו ונכתבו ביחס לאותה ע"י רבנים נוספים גדולי הדור.³⁴⁷

וויצן³⁴⁸ ושבת³⁴⁹ מתייחסים לחששות שהועלו ומשיבים עליהם לפי דרכם. במסגרת זו ניגע רק בנקודות מרכזיות. ככלל, אין הם רואים סתירה בין ודאות גאולה לאמונה בשכר ועונש, ואינם חוששים שדווקא אמונה זו תוביל לפטליזם ולהסרת אחריות. נושא זה קשור לסוגיה הרחבה של מידת הביטחון בה' לעומת ההשתדלות האנושית.³⁵⁰ זהו מתח הקיים

³⁴⁰ פינקלשטיין עמ' 45 – 49.

³⁴¹ שם, עמ' 46. גורפינקל, עמ' 61.

³⁴² פינקלשטיין, שם.

³⁴³ גורפינקל, עמ' 60.

³⁴⁴ שם.

³⁴⁵ הרב י' ריינס, הרי"ד סולביצ'יק הרב יהודה עמיטל ואחרים. ראו: רביצקי, א', הקץ המגולה. נבון, ח', אתחלתא דתקווה

³⁴⁶ שבת, א', שיטה, עמ' 162 – 163.

³⁴⁷ שבת שם.

³⁴⁸ וויצן תשס"א: <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4253>

³⁴⁹ שבת, א', כדאי.

³⁵⁰ לסקירה וניתוח של הגישות השונות ביהדות לנושא זה, ראו וולנסקי, הרב ע', אבן ישראל. עמ' י"א – ל'.

תמיד ועל המאמין להתמודד איתו. כך הדבר גם בנושא שלפנינו - אמונת ודאות הגאולה היא אמונה בהקשר הכלל שבו מתרחשים האירועים בתקופה מסוימת. בתוך מסגרת זו יש עליות ומורדות, שינויים הנובעים מהתנהלות בני אדם ותחומים שאינם תלויים בו באופן ישיר. על האדם מוטלת אפוא אחריות רבה בכל הנוגע למתרחש בתחום השפעתו, אך יש דברים שהם מחוצה לה. לפיכך, השאלה הרלוונטית איננה האם מוטלת על האדם חובה לפעול, אלא בתוך איזו מסגרת של כללי הנהגה הוא פועל. אמונה זו אינה באה במקום ניתוח ריאלי של המציאות, אלא היא גורם משמעותי בתפיסת המציאות הריאלית ובעיצובה. זהו המקום הפנימי, הנפשי אשר אופיו קובע איך ייקלטו בו הרשמים והנתונים השונים.

לעומת החשש החינוכי מפני כניסה לשאננות, טוען שבט כי דווקא הביטחון המלא הוא זה שממריץ ומדרבן לפעול, בעוד שקיומו של הספק מקשה על התמודדות ונח להוביל לייאוש.³⁵¹

3. ג. 2. משמעות הקביעה בדבר ודאות הגאולה

אילו השלכות יש לקביעתו של הרב הרצוג? האם השאלה אם יתכן הפסק לגאולה או לא, באה רק לספק את יצר הסקרנות? נראה שניתן להצביע על מספר תחומים בולטים שבהם מתבטאת משמעותה של קביעה זו:

א. חיזוק הביטחון וסילוק חוסר הודאות. האמונה הודאית שבסופו של דבר הכיוון החיובי נמשך על אף המשברים הגדולים, מאפשרת להתמודד עמם נכון ולא מתוך לחץ וחרדה. הדבר מתבטא גם בניהול מדיניות ויחסים בינלאומיים מתוך עמדה בסיסית של בטחון ויציבות, ולא חרדה קיומית ותלות.³⁵²

ב. הערכת התקופה ואנשיה. משמעות האמונה שלגאולה אין הפסק היא שמדובר בתהליך שעצם קיומו הינו למעלה מתחום החלטתו של האדם, ביטוי להשגחה א-להית ייחודית. כלומר - כל מה שקיים בתקופה כזו נוצר באופן שמתאים לבטא זאת. הדבר משפיע על כל מעגלי ההתייחסות, האישיים והלאומיים, המעשים והרוחניים,³⁵³ ומחייב מבט ייחודי על בני התקופה. אצל יעקב הרצוג בא הדבר לביטוי, בראייתו את ההתרחשויות המדיניות והפוליטיות כביטוי של תהליכים רוחניים ותודעתיים עמוקים חובקי עולם.³⁵⁴

ג. נקיטת יוזמות מעשיות, מדיניות ותרבותיות לטווח ארוך.

ד. אופן התמודדות עם משברים. "כשרואים צרות, חייבים להבחין בהבדל הטהומי שבין חבלי לידה (של הגאולה) לבין צרות המוות (של הגלות) ואסור להתבלבל בין השניים."³⁵⁵

³⁵¹ שבט שם עמ' 61. למותר לציין כי הרב הרצוג עצמו פעל ללא לאות בכל הדרכים המעשיות, לקידום היישוב והמדינה. יש לראות בכך ביטוי לבטחונו הגדול ולא כפי שסבר פינקלשטיין (עמ' 51).

³⁵² לדוגמא: הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 63.

³⁵³ גרוס, ב', תשובה וגאולה, עמ' 196.

³⁵⁴ "כשנפתח הכותל המערבי וכל ירושלים חוברה יחדיו... עלתה בקרב כל היהודים בעולם איזו קומוניקציה חדשה. באו אלינו נדחי ארץ; ברונים ועשירים מתבוללים, בני נישואי תערובת באו אל אותן קיר אבנים ושפכו דמעות, ללא כל הגיון ותפיסה." עם לבדד ישכון עמ' 60. "... מאבק בין איזו אחריות מיסטית שלא להתנגש בעם המיוחד הזה... ובין ההבחנה המקצועית המובנת, שכל שנתמוך בעם הזה אנו מקוממים נגדו זרם אדיר... אבל בסופו של דבר... שאר הרוח ניצח - לא רק אצלנו, אלא גליו חדרו לנשמות אומות העולם." "אמרתי לאותו פרופסור: לך למרכזי התיאולוגיה והמחשבה של מליוני נוצרים... לך למרכזי האסלאם - דבר אתם על ירושלים זו שאוחדה; על הלבטים והמחשבות והחיפוש ההיסטורי, הפילוסופי, הדתי... אי אפשר לדעת את המתהווה עכשיו באזורנו ובעולם כולו, בלי להבין את קשר היהודים לירושלים." שם עמ' 102.

³⁵⁵ שבט א. לא תהיה גלות, עמ' 119.

3. ד. עמדת יעקב הרצוג ומשקלה של תפישה זו בעיניו

מדברי יעקב הרצוג אשר הבאנו בפתח פרק זה, נראה שקיבל את דברי אביו כפשוטם. כך עולה מדבריו בהזדמנויות נוספות, הן באזכור דברי אביו והן בהסבירו את עמדתו בנושאים מדיניים. הוא ראה בדברים אלה אבן יסוד בהבנת התקופה ובעיצוב ההתנהלות בתוכה. להלן מספר מובאות מדברי יעקב הרצוג, המבטאות תפישה זו (הדגשות שלי. י"ו):

- בפתח נאום שנשא בחודש מאי 1970 סיפר הרצוג על שיחת אביו עם נשיא ארה"ב, תוך הדגשה כי אין זו אנקדוטה סתמית אלא בסיס להבנת שורש המאבק של מדינת ישראל: "לפני 29 שנים, ב-1941, שהה אבי זצ"ל בווינגטון, לצורך ניתוח³⁵⁶, וביקר אצל הנשיא רוזבלט. כשהתכוון לחזור ארצה, אמר לו הנשיא: אין לך לאן לחזור; עד שתגיע לשם, ישתלטו צבאות הנאצים על ארץ ישראל ומוטב לך להישאר כאן. אמר לו אבי זצ"ל: נביאינו ניבאו על שני חורבנות; הם לא ניבאו על חורבן שלישי³⁵⁷. כעבור 20 שנה³⁵⁸ בהיותי בווינגטון, כציר ישראל בשגרירות, שאלני רב גדול: על מה ביסס אביך דברו זה? הבאתי לו פסקה ממדרש רבה, פסקה האומרת (על דברי יעקב אבינו "ואני כאשר שכולתי שכלתי")³⁵⁹: "כאשר שכלתי בחורבן ראשון, שכלתי בחורבן שני; כאשר שכלתי בחורבן ראשון ושני, לא אשכל עוד". **אני מביא לכם את הדבר הזה לא רק כסיפור-מעשה נדיר; דומני שבתמצית, זהו יסוד הוויכוח והיסוד הרוחני של המאמץ הבטחוני והמדיני, היסוד של כל אותה יריעה מופלאה ומזעזעת של עימות ישראל-ערב, כמתחדד והולך לקראת שיאו.**"³⁶⁰

אחזור להרצאה זו בהמשך, כדי להצביע על השפעת אמונה זו על גיבוש מדיניות. כאן אציין שהרב משה צבי נריה זצ"ל העיד ששאל את הרב הרצוג מה מקור קביעתו הנחרצת, ובתשובה ציטט גם הוא ציטט את המדרש שהובא כאן ע"י בנו.³⁶¹

- כשנדרש לשאת דברי תורה וברכה באירועים לזכר אביו, בחר להבליט אמונה זו כמאפיין מרכזי של דרכו. נראה שהדבר מצביע על השפעת הכרה זו עליו. לפנינו שתי דוגמאות לכך, מהתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים:
- "... בשנות השואה לא היה ספק בלבו של מר אבי זצ"ל לרגע, שנהרות הדם והיגון נתיבי גאולה הם; כי התקופה 'אתחלתא דגאולה' היא, כי השואה תפסח על ציון, והממלכה השלישית תקום ותכון לעד.

בימי סופה וזעם ומאבק על עצמאות ישראל, האמין מר אבי זצ"ל במלוא ישותו כי שום כוח בעולם לא יוכל להפר קיום דברי הנבואה "ושבו בנים לגבולם" (ירמיהו ל"א ט"ז).³⁶²

³⁵⁶ היה זה במסגרת שליחות הצלה מקיפה, שנועדה לעורר את יהדות אמריקה ואת המימשל לפעולות הצלה ושיקום עקב התגברות השואה באירופה. במהלך הביקור היה על הרב הראשי לעבור גם ניתוח לא קל. ראה אבידור, עמ' 154.

³⁵⁷ נימוק זה מתמודד עם הערכתו של רוזבלט כי הארץ תיפול בידי הגרמנים, אך כשלעצמו אין הוא מחייב חזרה מיידית של הרב ארצה. לפי אבידור, עמ' 161 – 163, התעקשות הרב לשוב ארצה נבעה מתפיסתו שחלק מתפקידו הוא לחזק את רוח העם בשעה הקשה.

³⁵⁸ מעט פחות, ליתר דיוק. הרצוג סיים את שירותו בווינגטון כבר בראשית 1960. בר-זהר, מ', עמ' 160, 164.

³⁵⁹ בראשית רבה (וילנא), פרשת מקץ, פרשה צ"ב, סימן ג'.

³⁶⁰ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 150.

³⁶¹ עדות הרב מרדכי גרינברג מפי הרב נריה. נמסר לי ע"י הרב ארי שבט.

³⁶² דברים ביסוד קריית הרב הרצוג, 1964. בתוך עם לבדד ישכון עמ' 250.

וכן: "האמין מר אבי זצ"ל באמונה בלתי מעורערת שלאחר עשרות צורות של גלות ויגון-גלות אין כח בעולם שיכול לעצור בתהליך של השתחררות משעבוד מלכויות... חי מר אבינו בחזון עתיד זה של שילוב תחיה תורנית בתחייה לאומית. חזון זה חיזקו באמונתו לעת חורבן ולעת מאבק לעצמאות כאחד."³⁶³

- "... צבאותיהם העצומים ומליוניהם הרבים מציצים במשקפות ויודעים שכנגדם ניצבים על תעלת סואץ, במרומי הגולן ולאורך בקעת הירדן כוחות מעטים, של צעירים הצופים אל מול התעלומה הגדולה, אל מול הסבך של השנת והמכשולים והפחדים ואף-על-פי-כן לא יידעו פחד - מן ההכרח שישאלו הערבים בדו-שיח עם עצמם: **מנין הבטחון המוחלט הזה? מנין האמונה הפנימית הזאת בחוסן עמידתם? ברי, שרק עם היושב לבטח ולצמיחות בארצו, במולדתו, והוא איתן בעתידו, יכול לעמוד בדרך שאנו עומדים בפניהם.**"³⁶⁴
- "אנו צפויים לסכנות. איש אינו יכול לערוב שהקרבות לא יתחדשו מחר; שחיילינו לא ייאלצו להשתתף בקרבות דמים... אך נעמוד בפניהם מתוך ידיעה שאנו בני תקופה חדשה; שאופקים חדשים נגולו לפנינו; שחל שינוי בקרב היהודי, בירושלים ובמלוא העולם- **ואף כשמתגברת החשכה לעיתים, סופו של האור לשוב ולהופיע עלינו. על אף המצור, על אף כל הקשיים והלחצים אנו דור הגאולה.** נשתדל נא להיות ראויים לזכות זו- מעבר להגיון האנושי, מעבר לטווח הראות האנושי."³⁶⁵
- בכמה מקומות מכנה יעקב הרצוג את מדינת ישראל "מלכות ישראל השלישית".³⁶⁶ דומה שבכך הוא הולך בעקבות אביו שכינה כך את התקופה ועל-כן האמין שלא יהיה חורבן אחריה.

3. ד. 1. השפעת אמונת וודאות הגאולה על ראייתו המדינית של יעקב הרצוג

יעקב הרצוג הרבה לדון בשאלה לטובת מי פועל הזמן במזרח התיכון, ולנמק בפירוט ובתוקף את דעתו שהזמן פועל לטובת ישראל.³⁶⁷ עמדתו הסתמכה על ניתוח ההתפתחויות וההערכות בקרב הגורמים האזוריים והבינלאומיים הקשורים למתרחש במזרח התיכון, אך כללה מימד רוחני מרכזי, מימד שמעבר לניתוח הטכני. הוא סבר שמימד זה הינו מרכיב יסודי בתמונה הריאלית המתקבלת.

טענתי היא כי בטחונו העמוק והבסיסי של הרצוג שזוהי תקופה של גאולה שלישית שאין לה הפסק, השפיע על מסקנתו שהזמן פועל לטובתה של ישראל. מסקנה זו השפיעה על הערכות מצב וגיבוש מדיניות ביחס ליעדי השלום הרצויים לישראל ולהתייחסותה אל התכניות המוצעות. הזיקה בין השניים עולה במפורש בהרצאתו של הרצוג אשר הזכרתי לעיל. באמצעות ניתוח דבריו, אנסה להסביר זיקה זו, שלעניות דעתי היא תקפה גם בשאר המקומות בהם דיבר על הזמן הפועל לטובת ישראל.

³⁶³ דברים באזכרה ב"יד הרב הרצוג". שם עמ' 252.

³⁶⁴ דברים בדברן, דרום אפריקה, מאי 1971. שם, עמ' 106.

³⁶⁵ שם, עמ' 111.

³⁶⁶ שם, עמ' 16, 123, 125.

³⁶⁷ שם עמ' 73, 85, 90, 95, 99, 103 ועוד.

יעקב הרצוג פתח דבריו בסיפור פגישת אביו עם רוזבלט, והגדיר את דברי הרב הרצוג שם כתמצות של יסוד הוויכוח באזור.³⁶⁸ בהמשך ההרצאה הוא ביאר את כוונתו ופתח בשאלה לטובת מי פועל הזמן. אח"כ הציג סקירה מדינית-היסטורית על הסכסוך והתרחבותו, עד ששאב אל תוכו את הדתות הדומיננטיות והמעצמות הגדולות עם כל המדינות הקשורות אליהן, והפך לאבן בוחן ליחסי הכוחות בעולם. לצד זה הוא סקר את העובר על הצדדים הנוגעים ישירות בסכסוך.

אולם הסקירה המעשית היוותה הקדמה לבירור של תהליכים נפשיים ורוחניים, שבהם טמונה עיקר המשמעות בעיניו. הוא הרחיב בתיאור המהפך הפנימי שמתחולל בנפש העם היהודי מימי ראשית הציונות, ובפרט אחרי קום המדינה ומלחמת ששת הימים. הוא ראה בכך תהליך מופלא של שיבת היהודים אל זהותם האותנטית, הכרוכה בקיבוץ גלויות, בשינוי מדיני ובתביעה רוחנית המעוררת חיפוש ומובילה לירושלים. הוא שם דגש על הקשיים הגדולים שבתוכם מתרחש התהליך, כשהמתבונן מן הצד אינו נותן לכך סיכויי הצלחה רבים, ועל כך שלמרות זאת ניכר רצף של התקדמות והתפתחות בכל התחומים. לדבריו, בשורשה של התקדמות זו נמצאת התודעה הרוחנית היהודית שמתעוררת. בעיניו זוהי עדות לקיומו של עידן היסטורי חדש, וככל שחולף הזמן הוא הולך ומתפתח.

האופטימיות של הרצוג אינה נובעת מאי-הכרת הקשיים הצפויים, אלא מזיהוי ההתפתחויות שמתרחשות בעומקם – "זה תהליך איטי. אבל נדמה לי שזרעי היסוד כבר נזרעו. ואנו רואים היום נבטי חיפוש, תסיסה ומבוכה."³⁶⁹ הוא מסיק כי הזמן פועל לטובת העם היהודי, שעל אף התהליך המורכב ממשיך להתקדם מתוך בטחון בצדקתו ובהצלחתו, שהוא עצמו לא תמיד מודע אליו.³⁷⁰

הקישור שעשה בראשית דבריו בין הערכתו האופטימית לבין אמרתו של אביו על וודאות הגאולה, מורה שראיית הכוחות הפועלים כפי שהוא רואה ובטחונו כי הזמן פועל לטובת ישראל, נובעים מאמונתו בוודאות תהליך הגאולה. בטחון זה מעניק לו את אורך הרוח והשלווה הנדרשים לניהול מדיניות שקולה, התואמת את רוחו ההיסטורית-רוחנית של העם, גם כשאינה מתיישבת עם האופן שבו אחרים רואים זאת.

כאמור, ייחודה של הרצאה זו הוא בקישור המפורש שעשה בין דברי אביו לבין הערכת המצב המדינית שלו, ובכך חשף את הבסיס הרוחני של גישתו המדינית. אולם הוא חזר על הערכותיו המדיניות בהזדמנויות שונות, והסביר לאורך את מדיניותה של ישראל מתוך שכנוע פנימי עמוק וניתוח דקדקני של הנתונים.³⁷¹

בהרצאות שונות שנשא על רקע המהלכים המדיניים בשנים שאחרי מלחמת ששת הימים ניכר דפוס אופייני של בניית הטיעונים והצגת הדברים: ניתוח המצב הפוליטי-מדיני, סקירת התפתחות ההערכות המדיניות מאז קום המדינה, ולעומתן את התקדמות המדינה בפועל, התייחסות לשאלת הזמן, ולבסוף – הרחבה רוחנית-אמונית על שורש הדיון ונקודת הייחוד הישראלית, על רקע ביטוייה בתקופה מיוחדת זו.

³⁶⁸ שם, עמ' 150 - 155.

³⁶⁹ שם, עמ' 155.

³⁷⁰ שם, עמ' 153.

³⁷¹ ראו שם, עמ' 88 - 98, 99 - 105.

נראה שסקירת התקדמותה של המדינה הינה מרכיב מרכזי בטיעוניו, ועל כן הקפיד לתת לה מקום משמעותי. סקירה זו יוצרת את הבטחון כי העם היהודי מצוי על דרך הגאולה ומתוך כך עליו לכלכל צעדיו בתבונה ובבטחון, לאור עקרונותיו. להבהרת אותם עקרונות הוא נוטה מתחום הדיון המדיני הרגיל אל התחום הרוחני-אמוני, שבו ראה את שורש כל ההתרחשויות. אולם ללא הסקירה המוקדמת, עלול הדיון הרוחני להיראות תלוש וללא אחיזה במציאות. צורה זו של הגשת הדברים, המדגישה את הפן הרוחני השורשי, לצד הבלטת התפתחות המדינה, תואמת את האמונה בוודאות הגאולה, אותה למד יעקב הרצוג, על-פי עדותו, מאביו.

דוגמא לדבר: בהרצאתו לקראת ביקורה של גולדה מאיר בארה"ב, סקר את מישורי ההתייחסות של ארה"ב לסכסוך במזרח התיכון - "הפרובלמטיקה ארה"ב - המזה"ת פועלת בשלשה מישורי מחשבה. האחד הוא המישור הדו-צדדי ארה"ב-ישראל... המישור השני הוא המלחמה הקרה... המישור השלישי הוא המישור הבין-ערבי, כלומר באיזו מידה יהיה המזרח התיכון... פרו-מערבי."³⁷² המשך ההרצאה כולל ניתוח מפורט של שלושת המישורים הללו, ושל התפתחות הסכסוך, היקפו ומעגלי השפעתו הרחבים. הוא דן גם בשאלת הזמן וכשעבר לדבר על נקודות המחלוקת עם ארה"ב, טען כי בניתוח טכני-כמותי של המצב צודקת ארה"ב ועל ישראל לוותר הרבה. אולם המחלוקת עימם נובעת מהבדלים באופן קריאת המציאות, אשר מושפע מהבדל רוחני.

מדבריו עולה שקביעת העמדה הישראלית נובעת מעומק של אמונה מושרשת, שיוצרת נכונות להתעקש על נקודות מסוימות ולהיות משוכנעים שהדבר יתקבל. הדברים מעט מפתיעים, משום שהדרישות שבויכוח השתייכו לתחום המדיני-מעשי (טיב ההסכמים, ערבויות, גבולות), ובכל זאת הוא רואה את שורשם בתחום האמונה והרוח, שכן הם כרוכים בתחיית עם ישראל שפירושה מעבר חד של "עם ש 6,000,000 מבניו נטבחו בבתי המטבחיים, בתנורי הגזים באירופה" אשר "עלה בתוך 25 שנה להיות הגורם הצבאי הקובע לגבי המזרח התיכון" הרצוג בוטח בכוחו של העם וקובע כי "גם את ההערכה האמריקנית נקבע אנו פה."³⁷³

הרצוג הדגיש בדבריו שאין הוא מתעלם מהקשיים הרבים שבפני ישראל ואת הסכנות שאורבות לה. אולם דרכו להתבונן מעבר להם ולהאמין ביכולת להתמודד בהצלחה, קשורה עם אמונתו ובטחונו בכוחו של המהלך ובוודאות הצלחתו - "איני רוצה שתחשבו שאני לוקה בחוסר חוש המציאות. האמינו לי שאני יכול להקרין בפניכם עולם של ביעותים ופחדים... איני רוצה לומר שהדרך קלה. אני מאמין שהסכנה גדולה, והיא עלולה אף לגדול. אולם אני גם מאמין שאם נסתכל אחורה... מכל אלה תצא ישראל מעוטרת בעטרת נצחון, אולי רק לאחר שנים ארוכות של מאמצים רבים ועבודה קשה ומפרכת..."³⁷⁴ בוטח בכוחו של העם, ורואה את מקור כוחו בתכנתו הרוחנית המיוחדת.

מעקב אחר התנהלותו של יעקב הרצוג לאורך השנים - במאבק על ירושלים, במערכת סיני, בהתמודדות מול הכנסייה הנוצרית, אחרי מלחמת ששת הימים, בשיחותיו עם חוסיין, ועוד - מגלה התנהלות שלווה ובטוחה ועקבית בעקרונותיה. גישתו זהירה מאד והוא מנתח

³⁷² שם, עמ' 73 - 87.

³⁷³ שם, עמ' 85.

³⁷⁴ שם, עמ' 97 - 98.

ביסודיות כל סיטואציה. אולם זה לא היה מתוך מבוכה או בלבול אלא מתוך בהירות מחשבה ורגש אחריות.

4. פרק שלישי: "עם לבדד ישכון"

יעקב הרצוג ראה באמרה 'עם לבדד ישכון' (במדבר כ"ג, ט'), בסיס להבנת מצב עם ישראל בכלל, ומצבו בסביבה המדינית של זמנו בפרט. יתירה מכך - הוא ראה בפסוק זה הגדרה של מהות העם וליבת זהותו, והרבה לצטטה, להסבירה ולנמקה. בפרק זה אנסה לעיין במשמעות הפסוק, בתובנות לאומיות ומדיניות שנגזרות ממנו, ובפרשנות שנותן להן יעקב הרצוג.

4. א. "עם לבדד ישכון" בשיח הפוליטי-סקירה.

האמרה 'עם לבדד ישכון' נשמעת לעיתים קרובות בשיח הפוליטי והמדיני. עיון בהקשרה המקורי מראה שהיא נאמרה כברכה ומעלה של עם ישראל.³⁷⁵ אולם דומה כי בשיח הפוליטי הנוכחי היא נתפסת כמין קללה או גזירת גורל הרודפת את העם היהודי ואת מדינת ישראל, בין אם שואפים להיפטר ממנה ובין אם משלימים עמה בהכנעה. נקל להבחין שהאמירות הפוליטיות, על אף האופי הפולמוסי וההקשר הנקודתי של השמעתן, משמשות הד ובטיטו לתפישות הגותיות ורוחניות העומדות מאחוריהן.

בפרוטוקולים של ישיבות הכנסת מופיעים מאות אזכורים של הפסוק שנאמרו לאורך השנים. יש שהזכירו את הפסוק על רקע מצבי לחימה ואירועי טרור, המבליטים את בדידותו של העם היהודי ואת אי היכולת לסמוך על אחרים. לשיטתם, הפסוק אינו מייצר מציאות חדשה אלא משקף מציאות קיימת, לפיה העם היהודי הינו תמיד זר במשפחת העמים.³⁷⁶ לא אחת התעורר פולמוס אידיאולוגי סביב פרשנות זו ומשמעות הפסוק לימיו.³⁷⁷

קולות רבים יותר מבטאים סירוב להשלים עם אותה גזירת שמיים, רצון להשתחרר ממנה ואמונה כי הדבר אפשרי. שאיפה זו נובעת מראיית המימד השלילי של הבדידות והקשיים שנלווים אליו - העדר בעלי ברית, ריבוי אויבים, מגבלות בפיתוח קשרי כלכלה ותרבות עם עמים אחרים, פגיעה באפשרות להשיג קידמה מדעית וטכנולוגית ועוד.³⁷⁸ כל זאת לצד רתיעה מהצמצום הרוחני והמוסרי שגוזרת הבדלנות – "המצב האובייקטיבי מוליד בישראל רגשות, הלכי רוח של עם לבדד ישכון, של עם במצור, גם ההרגשה שהעולם כולו נגדנו. זאת היא קרקע פורייה לפילוסופיות של דטרמיניזם היסטורי דתי-גזעני".³⁷⁹ בדיוני הכנסת נשמעה גם הסתייגות מפרשנות זו ומהשלילה הגורפת של

³⁷⁵ הרחבה להלן.

³⁷⁶ "בידוע שעשו שונא ליעקב; עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב. אנו מבודדים היינו ומבודדים נשארו והגויים, אף הטובים שבהם, אינם מתחשבים בנו" (אברהם ורדיגר. דברי הכנסת חוברת כ"א, ישיבה קנו, עמ' 2094). אתר הכנסת <http://main.knesset.gov.il>.

³⁷⁷ דברי הכנסת חוברת כ"א, שם.

³⁷⁸ דוגמאות מתוך דברי הכנסת, אתר הכנסת: "הסכם השלום משמעותו לא רק הסכם מדיני, אלא שינוי בסיסי ומהותי בעצם קיומנו כאן - לא עוד עם לבדד ישכון. זהו שינוי עמוק ויסודי, שינוי שישפיע על כל אורחות חיינו" (רה"מ יצחק רבין, כ' בחשוון תשנ"ה, 25/10/1994) "אין מקום לגטו, אין מקום לעם לבדד ישכון, לא מבחינה כלכלית ולא מבחינה ביטחונית." (שמעון פרס, ט"ו בחשוון תשנ"ז, 28/10/1996) "כאז כן היום, מדינת ישראל רוצה בדידות עם כל אותן מדינות ומבקשת את קרבתן ואת תמיכתן. במאה ה-21 אין עוד מקום ל"עם לבדד ישכון". (ח"כ דליה איציק, כ"ג בכסלו תשס"ח, 3/12/2007). "... תמיכת העולם במאמציו של ראש הממשלה אינה דבר של מה בכך. בעיני זה הישג אסטרטגי שלא יסולא בפז והוכחה ניצחת לכך שהקונספציה של "עם לבדד ישכון" אינה גזירת גורל ואל לנו לחשוב במושגים כאלה" (בנימין בן אליעזר – כ"ה בשבט תשע"ג, 7/2/2013).

³⁷⁹ טלמון, י'. ישראל והתפוצות, סימפוזיון. מעריב 9/1/1970.

משמעות הפסוק, תוך עמידה על התוכן החיובי המשתמע ממנו - תוכן של ייחודיות מוסרית, ערכית ותרבותית.³⁸⁰ יש שהרחיקו לכת וראו בפסוק מקור לתפישה מעוררת מדנים המסכנת את שלום המדינה ואת אפשרויות התפתחותה.³⁸¹ מדבריהם משתמע כי הפסוק מנסה לייצר שינוי במציאות ולהוביל מהלך לא טבעי של הסתגרות ובידוד, אשר מעורר עליו את זעם האומות. כחלק מתפישה זו, יש שהעמידו את הפסוק בסתירה מהותית לחזונו של הרצל ולחזונה של מדינת ישראל.³⁸² עמדה זו משקפת דעה כי הציונות מהווה נקודת שבר ומהפכה בתולדות ישראל, ועל כן מתנערת מפסוקים מכוננים המנציחים את החריג והמוזר שבחי עם ישראל, ומעדיפה להבליט את שאיפת הנורמליות כמזור לבעיות הלאומיות. לעומת גישה זו, יעקב הרצוג הרבה לבקר את התעלמותם של מנהיגי הציונות מהמשמעות האצורה בפסוק זה, ואת המחשבה כי הגדרת הנורמליות של עם ישראל זהה לעמים אחרים. בהתעלמות זו ראה חוסר הבנה יסודי של משמעות הציונות, אשר הוליד טעויות רבות בניהול הסכסוך מול הערבים ובמערכה הבינלאומית.³⁸³

גישתו של הרצוג לנושא היתה מעוגנת במסורת היהודית, ודרכה התבונן על התרחשויות ותמורות תקופתו. באופן בסיסי הוא היה קרוב יותר להשקפה הראשונה שהצגנו, וכמוה התייחס אף הוא לבדידות כתיאור של מציאות עובדתית קיימת. אולם הוא לא ראה בה גזירת גורל המגבילה את התפתחות העם והמדינה, אלא מתת שמיים הפותחת מרחבים רוחניים ואפיקי השפעה מקוריים על מהלך ההיסטוריה העולמית. את מאפייניה השליליים של הבדידות לא ראה כמהות העניין, אלא כסימפטום ותזכורת לקיומה של ייחודיות אופיינית לישראל, שרק במסגרתה יוכל העם לבוא לביטוי באופנים המתאימים לו.

³⁸⁰ דוגמאות שם: "... לא הייתי מציעה לראש הממשלה, דווקא על רקע חוזה השלום עם ירדן, בהתכוונו בוודאי לנורמליזציה, להסתייע בפסוק - עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב. שכן לא זו משמעות הפסוק ולא זה ההסבר שאנחנו צריכים לתת לו. גם ביחסי נורמליזציה שאנחנו שואפים אליהם עם כל העמים, אנחנו נדרשים לאיכות הרוחנית ולאיכות המוסרית שלנו, וזו כוונת הפסוק. אל נא נחשוב שב"עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" - כוונת הדברים שאנחנו הופכים להיות ככל הגויים. דווקא בתנאי נורמליזציה תידרש מאתנו הרמה, האיכות המוסרית והערכית, ולכך עוד נגיע." (מאשה לובלסקי, כ' בחשוון תשנ"ה, 25/10/1994). "אסביר במה זה "לא יתחשב" ובמה הוא בודד. הכוונה היא, שעם ישראל לא צריך להתחשב באומות העולם. הוא צריך להתגאות בייחודיות שבו ובתורה שניתנה לו, ולא צריך להתבולל בין הגויים. זה "בגויים לא יתחשב" (ניסים זאב כ"ה באייר תשס"ב, 7/5/2002).

³⁸¹ שם: "במשך שנים אפשרנו למתנחלים לפתח את הסיסמה של "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב". הסיסמה הזאת היא אם כל החטאים. היא רוצה להחזיר אותנו לתקופות החשוכות של העם היהודי, שבהן הוא היה חסר מגן ומועד לפורענות." (ח"כ רפי אדרי, ח' בתשרי תשנ"ד, 23/9/1993) "החזון של עם לבדד ישכון הוא חזון מסוכן מאוד, הוא בלתי הגיוני במאה הזאת והוא יביא אותנו לאסון." (אברהם שוחט, כ"ה באייר תשס"ב, 7/5/2002).

³⁸² "יש נטייה גוברת והולכת לזהות את הציונות עם עיקרון של הפרדה, של "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב", של הירטעות ממגע עם חוויות העולם, ובמיוחד של השלמה עם מצב של ניכור מן הסביבה ומן האזור, שבו החליט עם ישראל לבנות שוב את ביתו. עלינו להכריז, שזהו היפוכה הגמור של הציונות. הרי תנועת השחרור של העם היהודי היתה בראשיתה מעין התמרדות בהסתגרות ומעין שאיפה לנשום אוויר של עולם, חזון שלפיו תהיה מדינת היהודים העתידה לקום מעורבת בחייה, באתגריה, ואפילו בייסוריה של האנושות. הציונות האמינה ביכולתו של עם ישראל לחיות בתוך העולם, יחד עם העולם, תוך שמירה איתנה על מורשתו וייחודו" (אבא אבן, ו' בטבת התשמ"ו 18/12/1995) "הקמת ההסתדרות הציונית כארגון פוליטי שבו הרוב הוא המכריע, והוא הפועל להגשמת יעדיה באמצעים פוליטיים ומדיניים, תוך הידברות עם עמי העולם, היא יסוד חשוב במורשתו של הרצל, יסוד שטוב נעשה אם נדבק בו ונדע כי לא "עם לבדד ישכון" אנחנו, אלא עם החי בין עמי העולם." (מתן וילנאי, י"ד בכסלו תשס"ד, 9/12/2003) "הרצל הבין באופן עמוק ביותר שאנחנו לא עם לבדד ישכון, שאנחנו זקוקים למשפט העמים כדי שתיוכן כאן מדינה יהודית ודמוקרטית, ולא, לא רק באמצעות הציונות המעשית, הנועזת, פורצת הדרך, המדהימה כשלעצמה, אלא גם בהסכמה הבין-לאומית. (שלי יחימוביץ', י"ד באייר תשע"ג, 14/4/2013). דברי הכנסת, אתר הכנסת.

³⁸³ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 58 – 59. שם עמ' 76, עמ' 231.

הוא ראה בפסוק "עם לבדד ישכון" אבן יסוד להבנת מהותו של עם ישראל במישור הרוחני, ומתוך כך גם במישור המדיני וההיסטורי.

ניתן לומר כי הרצוג כלל בהשקפתו ובמעשיו את שתי זוויות המבט שהזכרנו, מחד - הוא הקדיש את חייו לקידום קשרי החוץ של מדינת ישראל ולהסברת עמדותיה, ומאידך הוא עשה זאת מתוך תודעה עמוקה של ייחודיות היסטורית ואמונה ביעוד של עם ישראל, אשר הנאמנות אליו תאפשר השפעה נכונה בזירה הבינלאומית. פעם אחר פעם הסביר ונימק בפני בני שיחו, יהודים ושאינם יהודים, את חובתם של העמים להפנים מיוחדות זו, אותה ביסס לא אחת על הפסוק "הן עם לבדד ישכון".

כאדם הנטוע עמוק בעולם המסורת הרבנית, ניכר בדבריו של יעקב הרצוג בנושא זה שיסודם במסורת חז"ל והאמונה המסורתית. לכן אסקור, כבסיס להבנת השקפתו, את הכיוונים העיקריים שקיימים בדברי חז"ל ובפרשנות המסורתית להסברת הביטוי והשלכותיו.

4. ב. משמעויות "עם לבדד ישכון" במסורת הדורות - סקירה.

מקור הפסוק "עם לבדד ישכון" הינו בנבואת בלעם בן בעור, שנאמרה סמוך לכניסת בני ישראל לארץ כנען, בהיותם חונים מול מואב: "כי מראש צורים אראנו ומגבעות אשורנו, הן עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב" (במדבר כ"ג ט'). דברים אלה נאמרים כשבח וברכה לעם ישראל, ובעקבותיהם נוזף בלק בבלעם על כך שתחת לקלל את עם ישראל כפי שהתבקש, הוא מברך אותו.

מדרשי חז"ל מבחינים בין פסוק זה ודומים לו, לבין מקומות אחרים במקרא שבהם יש למלה 'בדד' הנאמרת ביחס לעם ישראל, קונוטציה שלילית. גם גילוייה השליליים של הבדידות נתפשים כביטוי של ייחודיות עם ישראל, כנגזרת של התביעה המוסרית כלפיו ובעונש למצבים של התכחשות ליעודו.³⁸⁴ אולם ביסודו של דבר נתפסת תכונה זו כחיובית ומעצימה, המדגישה את ייעודו של העם ומעודדת עמידה בו. כך נכתב בספרי על הפסוק "וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב אף שמו יערפו טל" (דברים ל"ג, כ"ח): "וישכון ישראל בטח" - אין בטח אלא רחצון, וכן הוא אומר 'וישכון במדבר לבטח' (יחזקאל לד כה). 'בדד' - לא כבדד שאמר משה 'ה' בדד ינחנו' (דברים ל"ב י"ב) ולא כבדד שאמר ירמיה 'מפני ידך בדד ישבתי' (ירמיה טו יז), אלא כבדד שאמר אותו רשע 'הן עם לבדד ישכון'.³⁸⁵ במדרש זה ובמקביליו בולט מתן המשמעות החיובית למלה 'בדד' במקומות שסמוכה אליה המילה 'ישכון'.³⁸⁶ יש שפירשו זאת כחזון עתידי לעידן שבו עם ישראל ישכון מרוכז בעולמו הפנימי, המוסרי והרוחני, לא יחפש הצלחות מדיניות חיצוניות, ועל כן יצמצם את קשריו עם עמים אחרים.³⁸⁷ פירוש אחר רואה בכך בשורה הפוכה - גם כשהעם שוכן עצמאי ואיתן במקומו, ומטבע הדברים בא במגע עם ממלכות אחרות, הוא שומר על זהותו הייחודית, עדיין הוא

³⁸⁴ "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה, על כן אפקוד עליכם את כל עוונותיכם". עמוס ג', ב'.
³⁸⁵ ספרי, דברים, פרשת וזאת הברכה, פס' שני' ומקבילות. יש מקור חריג שמשמע ממנו שהברכה ב'עם לבדד ישכון' פחותה מזו שבפסוק 'ה' בדד ינחנו' (מדרש תנאים לדברים, פרק כ"ג).
³⁸⁶ יוצא מכלל זה מדרש תנאים לדברים, פרק כ"ג, שממנו משתמע כי הברכה 'עם לבדד ישכון' פחותה מזו שבפסוק 'ה' בדד ינחנו'.
³⁸⁷ רש"י הירש במדבר כ"ג, ט'.

בדד'.³⁸⁸ חז"ל והמפרשים המסורתיים דנו במשמעותה של בדידות-ייחודיות זו מהיבטים שונים.

4. ב. 1. הבדידות כתכונה מהותית

ככלל, מתפרשים דברי בלעם כהצבעה על תכונת הבדידות כמאפיין מהותי בבסיס הזהות הלאומית של עם ישראל, אשר מתבטא בתחומים רבים ובתקופות שונות. לפיכך, נראה שאין הכרח לראות פירושים שונים שניתנו לפסוק כסותרים זה את זה, אלא כמתארים את הנושא מזוויות שונות ובמצבים משתנים.

ביטוי בולט לראיית הבדידות כמאפיין מהותי של האומה, מצוי בדברי הילקוט שמעוני: "הן עם לבדד ישכון" – הן בלשון יונית אחד. אינו מחשבן עם אומה אחרת, תדע לך שהוא כן - חשוב כל האותיות ותמצא כולן יש להן זוג וה"א ונו"ן אין להם זוג; א' אחד ט' תשעה הרי עשרה, ב' שנים ח' שמונה הרי עשרה, א"ט ב"ח ג"ז ד"ו. ה' אין לה זוג. וכן י"ץ כ"ף ל"ע מ"ס, נ' אין לה זוג...".³⁸⁹ מדרש זה מסביר את הפסוק בדרך של משל ורמז, שמשמעו כי אין העם יכול לממש את הכמיהה לשלמות ע"י התמזגות הרמונית עם גורם כלשהו בבריאה, והוא נשאר בודד בייחודו כתכונה מהותית ולא אקראית. מהמשך דבריו של ילקוט שמעוני עולה כי את שלמותו מוצא העם בקשר הקרוב עם א-להיו ובהשגחה המיוחדת שהוא זוכה לה. קשר זה הוא סיבת הייחודיות – הבדידות שלו, ועל פיו יש לתפוס את תפקידו ההיסטורי והרוחני. לעקרון זה יש ביטוי במקורות רבים, ולא כאן המקום לפרט. במסגרת זו אביא מדגם של מקורות מתקופות שונות, המזכירים עקרון זה בהקשר ישיר לפסוק "הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" (להלן-הפסוק הנדון):

- **ר' אברהם אבן עזרא:** "גם יתכן להיות מראש צורים משל לגזרות היורדות מהעליונים, כי ראה בחכמתו שתעמוד זאת האומה לבדה, ולא תתערב עם אחרת מתגברת עליה לעזוב תורתו כאשר עשו כל האומות."³⁹⁰
- **רבנו בחיי בן אשר:** "... אבל העניין לרמוז כי העם מיוחד בשאר הגויים לא יתחשב, והוא מיוחד לשם המיוחד שהוא א-להי ישראל אשר בא-להי הגויים לא יתחשב."³⁹¹
- **ר' יצחק עראמה:** "אמנם בני ישראל לא כאלה חלקם, רק כנמצאים העליונים שאינם מקבלים אפיסה והעדר, וזה עצמו העיד עליו בלעם הרשע באומרו הן עם לבדד ישכון"³⁹²
- **ר' מאיר ליבוש וייזר(מלבי"ם) -** "וישכן בטח בדד עין יעקב, הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב, ויאבק איש עמו, שירצה וישתדל להתחבר עמו ולהיות לעם אחד, ולא יכול לו."³⁹³

4. ב. 2. מקור הבדידות ותכליתה

ההסבר לקיומו של מאפיין הבדידות והייחודיות בטבעו של עם ישראל, נדון במקומות רבים בתורה שבכתב ושבעל-פה, ומהווה סוגיה מרכזית בתפישת העולם של האמונה היהודית.

³⁸⁸ כשר, הרב מ"מ, תורה שלמה, כרך י"א, פרשת בלק עמ' 75, הערה נ"ח.

³⁸⁹ ילקוט שמעוני, תורה, פרשת בלק, רמז תשס"ה.

³⁹⁰ אבן עזרא, במדבר, כ"ג ט'.

³⁹¹ רבנו בחיי, במדבר, כ"ג ט'.

³⁹² עקידת יצחק, ויקרא, שער ס"ו (פרשת אמור).

³⁹³ המלבי"ם, בראשית ל"ב.

ככלל ניתן לומר שהבדידות האמורה אינה מטרה לעצמה או גזירת גורל נטולת פשר, אלא פועל יוצא של הברית היחידאית בין עם ישראל לבין א-להיו והשליחות האוניברסלית הכרוכה בה. ברית זו מהווה את המסד להיווצרותו של העם, היא קובעת את יעדיו ואת עולם הערכים והמעשים המביאים להגשמתם. היותה של הברית טבועה באומה כתכונה מהותית ולא רק כמוסכמה תרבותית-חברתית, מבטיחה את קיומה לאורך הדורות על אף הנסיבות המשתנות והמשברים הרבים. להלן מובאות אחדות המביעות עקרון זה בהקשר לפסוק הנדון:

- **רבנו בחיי בן אשר:** "והנה היו ארבע נבואות: ראשונה, הוא שאמר שישראל חלק ה' ונחלתו, "הן עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב."³⁹⁴
- **ר' משה אלשיך:** "ועוד, כי אין אומה זו כיתר אומות שתוכל לאררם, כי חלק ה' המה. כי הלא עם זה הוא כאותיות מלת הן שאין להם זוג כנודע...³⁹⁵ כן עם בני ישראל, כי כאשר אין ה"א ונו"ן מתחברות עם הסמוכות להן, כן ישראל עם שכניהם לבדד ישכון."³⁹⁶
- **ר' שלמה אפרים מלונטשיץ:** "הן עם לבדד ישכון וגו', מיום שנאמר לאברהם לך מארצך וגו', מאז והלאה נתבודד מן כל אומה ואין לו צירוף לא לבית אביו ולא לשום אומה כי לקח אותו א-להים לחלקו."³⁹⁷

4. ב. 3. תחומי ביטוי של תכונת הבדידות

מכיוון שהבדידות המיוחדת של עם ישראל נתפשת כמאפיין היסודי שלו, מתבטא הדבר בהסתעפויות שונות של תחומי חייו ותולדותיו. בדברי חז"ל והמפרשים המסורתיים מודגשים ביטויים מרכזיים של תכונה זו. אסקור כמה מהבולטים שבהם, החוזרים על עצמם במקורות רבים ואציג מובאות משקפות לכל אחד מהם אשר נאמרו בהקשר לפסוק הנדון. יצוין כי האבחנה בין מאפיין אחד למשנהו איננה חד משמעית, ואצל גדול מהמפרשים הם מופיעים כשהם כרוכים זה בזה:

א. נצחיות – בניגוד לעמים אחרים אשר דועכים בשלב מסויים של התפתחותם, האומה הישראלית בודדה בקיומה הנצחי. מכיוון שמדובר בברית נצח עם הא-להים, הריהי מיועדת להתקיים תמיד, ועל כן אינה ניתנת להיפרם לגמרי כתוצאה מפעולותיהם או חטאיהם של בני אדם.

- **פסיקתא זוטרתא:** "וכן הוא אומר 'כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הדחתך שמה וגו' ונקח לא אנקך' (ירמיה, ל', י"א) כלומר לא אעשה בך נקיון כפים ולא תחסרו מן העולם. וכן הוא אומר (במדבר כ"ט) 'הן עם לבדד ישכון' ואומר (שם ל"ב) ה' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר."³⁹⁸

- **ר' עובדיה ספורנו:** "הן עם לבדד ישכון. הן לבדם ישכנו ארץ בסוף הענין כאמרו ה' בדד ינחנו (דברים לב, י"ב) ואיך אוכל להכריתם."³⁹⁹

³⁹⁴ רבנו בחיי, במדבר, כ"ד, י"ד.

³⁹⁵ כאן מצטט המחבר את דברי ילקוט שמעוני הנ"ל.

³⁹⁶ ר' משה אלשיך, במדבר כ"ג, ט'.

³⁹⁷ כלי יקר, במדבר כ"ג, ט'.

³⁹⁸ פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), במדבר, פרשת פנחס, דף קל"ז, עמ' א'.

³⁹⁹ ספורנו במדבר, כ"ג, ט'.

- **ר' חיים בן עטר:** "עוד יכוון באומרו הן עם וגו', מתמיה על בלק שרוצה לקלל ישראל ואמר הן עם זה הוא העומד אחר כלות כל האומות יעמוד בדד ישכון וכל האומות אין מבטח להם אפילו שנים רבות ואיך רוצה לעקור אומה המתקיימת עד סוף העולם."⁴⁰⁰

- ב. **תרבות, תורה ומצוות** – התורה והמצוות מיוחדים לישראל. שמירתם והסירוב לעזבם מפני תרבות עמים אחרים, מאפשרת לעם להחזיק מעמד בשמירת ייחודו.
- **מדרש רבה:** "אמר הקדוש ברוך הוא כשם ששני אותיות הללו אינן יכולין להזדווג עם כל האותיות אלא לעצמן, כך ישראל אינן יכולין להדבק עם כל העובדי כוכבים ומזלות הקדמונים אלא לעצמן, מפורשים שאפילו שונא גוזר עליהם לחלל השבת ומבטל את המילה או לעבוד עבודת כוכבים הן נהרגים ואין מתערבים בהם."⁴⁰¹
- **יונתן בן עוזיאל:** "הא עמא בלחודיהון עתידין למיחסן עמא מטול דבנימוסי אומיא לא מדברין."⁴⁰² (תרגום: הנה העם לבדם עתידים לנחול העולם בשביל שבמנהגי הגויים לא מונהגים).⁴⁰³
- **רבנו בחיי בן אשר:** "והכוונה כשאמר לבדד, כי הוא עם מיוחד, לא יתחשב בשאר העמים, אבל הוא מובדל מהם בתורתו ואמונתו."⁴⁰⁴

- ג. **שימור הזהות העצמית ושליטת הטמיעה** – תכונת הבדידות מתבטאת בהימנעות מטמיעה לאומית בקרב העמים הסובבים, כפי שצפוי היה לקרות עקב הגלות והפיזור, או בשל יחסי שלום עם עמים אחרים.
- **ילקוט שמעוני:** "קלל אומה אחרת וערב אותה עמה אמר לו איני יכול, הן עם לבדד ישכון מובדלין הן מן העובדי אלילים בכל דבר בלבושיהן ובמאכלן ובגופיהן ובפתחיהן."⁴⁰⁵
- **רמב"ן:** "אמר מראש צורים ומן הגבעות אני מביט ורואה אותו כי ישכון לבדו, ואין עמו גוי אחר שיחשב הוא אליו כמו שיתקבצו עמים רבים ואומות שונות להיות מחנה אחת, אבל אלו כולם תורה אחת ומשפט אחד להם וגוי אחד הם, וישכון בדד בשם יעקב וישראל."⁴⁰⁶
- **ר' יצחק אברבנאל:** "ואין לך שתאמר שנתערבו עמהם אנשים זרים מן אומות נכריות, אין הדבר כן, כי הוא העם שלבדד ישכון ובגויים לא יתחשב ולא יתערב כי לא היו הם כשאר האומות שנתקבצו יחדיו גויים רבים מפה ומפה ונכנסו בדת אחת מבלי שיהיה קורבה טבעית ביניהם. לא כן ישראל, כי מראש צורים – אבותיהם – אראנו, ומגבעות – אמותיהם – אשורנו. והם אשר תמיד לבדד ישכון ובגויים לא יתערב ולא יתחשב."⁴⁰⁷

⁴⁰⁰ אור החיים, במדבר, שם.

⁴⁰¹ שמות רבה (וילנא), פרשת בא, פרשה טו.

⁴⁰² תרגום יונתן, במדבר, כ"ג, ט'.

⁴⁰³ כתר יונתן, שם.

⁴⁰⁴ רבנו בחיי, במדבר, שם.

⁴⁰⁵ ילקוט שמעוני, תורה, פרשת בלק, רמז תשס"ח.

⁴⁰⁶ רמב"ן, במדבר, שם.

⁴⁰⁷ ר"י אברבנאל, במדבר, כ"ב.

ד. **בדידות מדינית** – אינם משתייכים לקבוצת עמים כלשהי.

- **ר' משה אלשיך**: לא יתאחדו לא בנפש ולא בעירוב דעת. וזהו לבדד ישכון, כי יקרא לבדד בהיותו בשכונה עם אחרים כי כל הגויים בשכון יחד שנים שלשה עמים, לא יחשב שום אחד מהם להיותו לבדד, כי יחשב למלוה עם אחרים, כי מציאותם ודעתם מעורבת. אך ישראל בשכנו עם אומות זולתו ליושב לבדד יחשב.⁴⁰⁸

4. ב. 4. **הבדלים בין תקופות שונות**

יש מן המפרשים שעמדו על השוני שבין ביטויי תכונת הבדידות של האומה בתקופות שונות בתולדותיה - בית המקדש, גלות, גאולה, אחרית הימים. בכל תקופה מודגש היבט אחד יותר מן האחרים.⁴⁰⁹ יש שהדבר מביא לביטוי הבדלי השקפה בין המפרשים ביחס לחזון האידיאלי של האומה.

- **עצמאות ובטחון בגאולה עתידית** – "... ושישכנו שם ישראל לבטח לא יפחדו מצר ואויב, ושלא תדור שם שום אומה כי אם ישראל לבדם, וזהו שאמר: בדד, כענין שכתוב: (במדבר כ"ג, ט') "הן עם לבדד ישכון".⁴¹⁰

- **אופי יחסי החוץ של המדינה העתידית** – "הן עם לבדד ישכן וגו'. הוא יחיה בארצו הגדורה בגבולותיה ולא ירבה קשרים עם עמים אחרים. הוא יקיים את תפקידו "הפנימי" הלאומי כ"עם" בעל חברה לאומית, והוא לא יבקש את גדולתו כ"גוי" בין גויים, כ"גוף" לאומי המרשים בכוחו ובגבורתו.⁴¹¹ כבר הזכרתי לעיל גישה מנוגדת, הרואה את החידוש המוסרי בתקופה זו בכך שבד בבד עם קיום ממלכה שמטבע הדברים עומדת בקשרי גומלין עם מדינות אחרות, ממשיך העם לשמור על זהותו ותרבותו המיוחדת.⁴¹²

- **שמירת הייחודיות בעת פיזור בין האומות** – "לא כדרך כל אומה ולשון כשהולכים בגולה ומתערבים עם המגלים אותם משיגים בזה אהבה וחשיבות כל אחד בעיניהם יותר משהיו נפרדים מהם. אבל לא כן עם ישראל, כשהוא לבדד ואינו מתערב עמהם **ישכון** במנוחה ובכבוד וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליו ואין איש מתחרה עימו. **ובגויים** – כאשר הו רוצה להיות מעורב עמם- **לא יתחשב** - אינו נחשב בעינם להתחשב כלל לאדם".⁴¹³

- **רדיפות תקופת הגלות** – "... השגחה הדבוקה בכל מצעדינו באומה זו מאבותינו, אשר קורותם מסופר בתורה איך ההשגחה הא-להית דבקה בהם, אשר המה בגולה "עם לבדד ישכון" נרדפים מכל צד ופנה, והאושר הא-להי דבוק בנפשותם, אשר אם ירווח להם מעט יתנשאו ראש על כל העמים ויתקנאו בהם כל הגויים. והמה נעלים במידותיהם בתכונותיהם, ואינם נרחקים מיחס מחצבתם וקורות הוריהם הנכתבים בספר התורה".⁴¹⁴

⁴⁰⁸ ר' משה אלשיך, במדבר, כ"ג, ט'.

⁴⁰⁹ גם במובאות הקודמות יש רמזים לכך, אולם המובאות שיובאו להלן ממוקדות יותר באבחנה זו.

⁴¹⁰ רבנו בחיי, דברים, ל"ג, כ"ט.

⁴¹¹ רש"י הירש במדבר כ"ג, ט'.

⁴¹² כשר, הרב מ"מ תורה שלמה, כרך י"א, פרשת בלק, עמ' 75, הערה נח.

⁴¹³ הנצי"ב, העמק דבר, במדבר, כ"ג, ט'.

⁴¹⁴ ר' מאיר שמחה מדוינסק, משך חכמה, ויקרא, י"ט.

4. ג. הבדידות הישראלית בהגותו של יעקב הרצוג.

בטרם אגש להבנת מהות הבדידות ומאפייניה ע"פ דברי הרצוג עצמו, אעמוד על מרכזיותה בתפישתו את עם ישראל ואת יסודות מדיניותו. הבדידות המיוחדת של עם ישראל על גילוייה ואתגריה השונים, מוזכרת במרבית נאומיו, בין אם הוא מצטט את הפסוק הנדון ובין אם מסתמך על מקורות אחרים. גם כשאין הוא מזכיר מקור מפורש, ניכרים בדבריו הדגשים ותובנות שמופיעים במקורות המסורתיים שסקרנו לעיל. בהסתמכות זו על מקורות תורניים לעיצוב תפישה של ההווה, נאמן הרצוג לאמונתו כי ביהדות אין מקום להפרדה בין תחום חילוני לתחום רוחני.⁴¹⁵

יעקב הרצוג ראה בפסוק הנדון את האפיון המרכזי של עם ישראל, ואבן יסוד רעיונית ורוחנית להבנת זהותו וייעודו שבלעדיה לא ניתן להבין את דרכו המדינית בהווה. לדעתו ההתעלמות מכך היתה שגיאה בסיסית של המנהיגות הציונית: "הציונות היסודית, הפוליטית, זו שהקימה את מדינת ישראל ... לא הבינה את העם היהודי ולא את העם הערבי. אנשי המנהיגות הציונית גרסו... שאנו נחזור הנה באיזה מסלול רגיל של המאה העשרים... גם אנו נקבל כאן עצמאות והעולם יכיר בעצמאות זו ... אנו נהפוך למה שמכונה 'A normal people' ונהיה משוחררים מעומס הגלות... באו העובדות וטפחו על פני התיאוריה הזאת, כפי שלא טפחו על פניה של שום תיאוריה, כמדומני, במרווח זמן כה קצר ... מדוע היתה התיאוריה הזו מוטעית מעיקרה? משום שהציונות הפוליטית גרסה שהמושג של 'עם לבדד ישכון' הוא בעצם מושג אנורמאלי; ובאמת המושג 'עם לבדד ישכון' הוא המושג הטבעי של בית ישראל".⁴¹⁶ ניכר מדבריו כי אין הוא רואה בפסוק זה עקרון מיסטי או תיאורטי, אלא גורם רוחני מעצב מציאות גם במישור המדיני והאסטרטגי.

הרצוג ראה בבדידות הישראלית נתון עובדתי שאי אפשר להכחישו: "אין לנו משפחה. לכל מקום שנפנה, אנו מבודדים: אין אנו חברים לא בנאט"ו, לא בברית ורשה, לא בארגון אפריקה-אסיה, לא בארגון המזה"ת...".⁴¹⁷ השאלה הנתונה לבחירת בני העם היא כיצד לנהוג עם נתון זה: "אין שם ספק שרוב העולם רואה אותנו כ'עם לבדד ישכון'. הבעיה היא האם 'עם לבדד ישכון' הוא זכות, לא בריחה מן החברה הכללית אלא יחוד בתוכה; או האם הוא אנורמליות שיש להתכחש לה, לברוח ממנה".⁴¹⁸

לדעתו, כדי להבין את אתגריה המדיניים של מדינת ישראל, יש לראותם בהקשר ההיסטורי הרחב של תולדות עם ישראל. בעיניו, הקשר היסטורי זה אינו רק מידע הכרחי או חומר רקע הנחוץ להבנת מצב נתון, אלא בעיקר ביטוי מתמשך של הייחודיות הישראלית וחשיפה של משמעותה ומאפייניה. לא הנתונים ההיסטוריים עיקר בעיניו, אלא התוכן הפנימי שמניע אותם ומתגלה באמצעותם - "מי שאינו משיג את מהות התלאות של עמנו אינו מסוגל לתפוס את מהות תחייתו ותקומתו".⁴¹⁹ ראייה זו הביאה אותו לקבוע כי רציפות האמונה הטבועה באומה, ההשגחה הא-להית המיוחדת והייעודים הנגזרים מכך, הם הגורם האופייני אשר מקיים את האומה בתקופות השונות. מכיוון שבמדינת ישראל ראה חוליה חדשה באותו

⁴¹⁵ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 16.

⁴¹⁶ שם, עמ' 58 – 59. ביקורת דומה ראו שם, עמ' 76, 153.

⁴¹⁷ שם, עמ' 68.

⁴¹⁸ שם, עמ' 147.

⁴¹⁹ שם, עמ' 50 – 51.

רצף היסטורי, הרי שמאפיינים אלה הם גם השורש והמפתח להבנת המדינה וקיומה בעתיד: "ה'נורמליות' הוכחה כחסרת שחר. זו מדינה השרויה באמונה. יביעו זאת כפי שיביעו; האמונה שרויה ביסודותיה."⁴²⁰ העדרה של הכרה זו מונע התייחסות אל עם ישראל ומדינתו על פי מאפייניהם המיוחדים, ומביא לנסיגות שוא לפענחם לפי כללים ותובנות הלקוחים מהווייתם וטבעם של עמים אחרים: "... וכן שואלים בכל העולם הערבי, הטוען: מה הם באו להפריע לנו. וכל הספקות והחששות יש להם על מה להתבסס, ויש להם מקום במחשבת המאה העשרים; אבל כולם מתנפצים אל הנצחיות של בית ישראל, השרויה בהשגחה ובאמונה."⁴²¹

מבחינה זו ההיסטוריה של ההווה היא ביטוי ויישום של הייחודיות הישראלית, לא פחות מזו של העבר. את התמורות המדיניות בחיי עם ישראל כינה הרצוג "החווייה האדירה הזאת, המזעזעת פני תבל",⁴²² וראה בהן ביטוי של תנועה רוחנית עמוקה שיש לה גילויים רבים במעגל הלאומי – קיבוץ גלויות ותחושת אחדות בין באי ארצות רחוקות, עמידה באתגרי בטחון וכלכלה, אחדות עם יהודי העולם, שינוי השיח בין ישראל לאומות, וגם השפעה על המתרחש במעגלים הרחבים יותר של מרכזי התרבות, המדיניות והדתות. לדבריו "עם לבדד ישכון" הוא העיקרון האחד שעומד בשורש כל התופעות הללו: "בסופו של דבר צריך לחזור ולומר שזה 'עם לבדד ישכון'."⁴²³ מקביעה זו עולה שייחודיות עם ישראל איננה מצומצמת למישור מסויים של החיים, אלא שייכת לטבעו היסודי של העם ועל כן היא מתגלה בתחומים רבים ושונים של חייו הלאומיים. לפיכך ראה בזאת הרצוג הסבר לחידת קיום האומה לאורך ההיסטוריה, אך לא פחות מכך – מפתח להבנת משמעות קיומה בהווה. הוא לא ראה בכך קביעה פילוסופית גרידא, אלא כח פועל בשדה המציאות הריאלית – ממשית בתור מקור היכולת לממש את זכות הקיום המתמשכת של האומה: "זה 'עם לבדד ישכון' לא רק מבחינת **הבנת קיומו**, אלא לא פחות מכך מבחינת **זכותו** להתקיים ועוד יותר מבחינת **יכולתו** להתקיים".⁴²⁴ הוא ראה בכך פרדיגמה שרק במסגרתה ניתן לגבש מדיניות ישראלית נכונה. בהתאם לתפישה זו הוא חיווה דעתו כי דיפלומט ישראלי "שלא יהיה חדור הרגשת הייחוד, שלא יראה לפניו יום יום את רציפות ההיסטוריה היהודית בכל הדורות, לא יוכל להסביר גם את ענייניה המעשיים של מדינתו".⁴²⁵

לעומת חששם של רבים, סבר הרצוג כי לא זו בלבד שהבדידות אינה מגבילה את התפתחות חיי העם, אלא רק במסגרתה הוא יכול להתפתח: 'דווקא הבדידות הזאת שהיא מעצם טבעו של העם היהודי, היא אולי המפתח לא רק לאמונה אלא גם לתרגום האמונה לשפת המעשה, ובה יכולת קיומו של העם בעבר, בהווה ולקראת העתיד'.⁴²⁶ הדומיננטיות של תובנות אלה במשנתו המדינית, הביאה לקריאת ספרו בשם 'עם לבדד ישכון'. לאור מקומה המרכזי של תפישה זו בדבריו של הרצוג, יש לברר מה היא כוללת ואילו השלכות יש לכך.

⁴²⁰ שם, עמ' 69.

⁴²¹ שם.

⁴²² שם, עמ' 59.

⁴²³ שם.

⁴²⁴ שם.

⁴²⁵ 'דיוקנה של הדיפלומטיה הישראלית', דבר, 5.5.1965.

⁴²⁶ הרצוג, י', עם לבדד, שם.

4. ג. 1. ביטויי הבדידות בהגות יעקב הרצוג

בדבריו של יעקב הרצוג מופיעים מאפייני הבדידות, אשר הוזכרו בדברי חז"ל והמפרשים, דבר המצביע על מקור היניקה של מושגיו והשקפת עולמו. לא אחת כוללים דבריו פיתוח פרשני והגותי משלו, לאור ההקשר האקטואלי של תקופתו. להלן אציין דוגמאות להופעתם בדבריו ובהמשך ארחיב יותר על אלה מהם אשר תפסו מקום מרכזי בהגותו המתועדת:

- **הבדידות כתכונה מהותית** – תפישה זו מופיעה בדברי הרצוג בהקשרים רבים וקשה לבודד אותה מהם. דומה שהיא מונחת ביסוד כל התייחסות שלו לבעיות הקיום הישראלי ולסוגיות המדיניות, הן בפנייתו כלפי פנים והן כלפי חוץ. זוהי בעיניו הנחת יסוד, מפתח להבנת תופעות לא שגרתיות המאפיינות את הקיום היהודי. לעיל, בסקירת הבדידות הישראלית בהגותו של יעקב הרצוג, הזכרנו מובאות מרכזיות מדבריו המביעות תפישה זו.
- **מקור הבדידות ותכליתה** – הרצוג ראה באמונה היהודית את ליבת הזהות של העם, ובכל שאר הכלים המעשיים והמדיניים מעטפת. "לא הסוכנות היהודית, עם כל כוחה והשפעתה, אף לא ממשלת ישראל על כל שגרירה וכל הארגונים יחד לא יכלו להציל... עשרה אחוזים ממה שעשו לנשמה היהודית תפילות ליד הכותל המערבי במשך שעה אחת לפני שנה (1967. י"ו.), ללמדך שאצל העם היהודי קובעת בסופו של דבר הרוח, לא החומר."⁴²⁷ הוא לא ראה זאת כדבר היפה רק לשעה חריגה של התרגשות והתרוממות רוח, אלא התפרצות של תודעה פנימית מתמדת שהיא גם אידיאל נשאר וגם הכרח קיומי – "יהודי יכול לחיות כיהודי בחברה בת-זמננו רק אם מודעת לו נצחיות ייעודו, כאשר קונן הנביא, 'ואמר אבד נצחי ותוחלתי מה' (איכה ג', י"ח) – מאחר שאבד נצחי, אבדה גם תוחלתי."⁴²⁸ בהמשך דבריו ובמקומות נוספים,⁴²⁹ הוא ממחיש תובנה זו באמצעות סיכום ומסקנות ממאה וחמישים שנות חילון והשכלה, אשר ניסו לנתק את העם היהודי מתודעת נצחיותו ומערכיו המקוריים לטובת הגדרות 'נורמליות'. הוא מצביע על כישלונם החרוץ לכונן זהות יהודית חלופית, ועל הנזק הרב שגרמו בהתרחבות ההתבוללות וההתכחשות של יהודים לזהותם. בשיבת ציון, הקמת המדינה ובתגובת העולם היהודי לשחרור ירושלים, הוא ראה את תבוסתו הסופית של ניסיון זה מבחינה רעיונית והיסטורית ואת המפתח לתקן את נזקיו.⁴³⁰
- **נצחיות** – שייכות עם ישראל אל הנצח ע"פ המקורות שהזכרתי, פירושה קיום תמידי הנובע מקרבה יתירה לא-להים, המייחדת את עם ישראל וקובעת את ערכי חייו. בדבריו של הרצוג מוסבר כי הדבר מתממש ע"י קיום זיקה מתמדת בין העולם המוחשי על רבדיו השונים, לבין מימדיו המטפיזיים והמטא-היסטוריים. זיקה זו משפיעה על תחומים רבים, ובכולם קיים איחוד עמוק וקשה לעיכול בין מימדי מציאות שלכאורה סותרים זה את זה – "... העם היהודי הוא תופעה מיוחדת במינה בהיסטוריה האנושית שמסלול דרכה מופרד ומובדל מכל יתר המהלכים ההיסטוריים; שהוא בבחינת גר ותושב באותה שעה, שייך

⁴²⁷ שם, עמ' 66.

⁴²⁸ שם, עמ' 163.

⁴²⁹ לדוגמה: שם, עמ' 55, 108.

⁴³⁰ שם, עמ' 59. במקומות רבים ובהקשרים שונים, הוא מתייחס לסוגיית עידן ההשכלה ולקחיו. גישתו ומסקנותיו בנושא מצדיקים מחקר נפרד.

לתרבות העולם ובכל זאת נפרד; שככל שהתהלך – אם ביגון ואם בתפילה ותקווה, אם בשואה ואם בבניין – תמיד הלך לפי דרכו וחיכה למלך המשיח; ובדרך הילוכו, הוא משתלב עם דרכי ההיסטוריה אבל אין הוא נבלע בתוכה.⁴³¹ יש לציין כי דברים אלה נאמרו בהקשר ישיר לתמונת המצב האקטואלית בתקופה הסוערת ורוויית הלחצים שאחרי מלחמת ששת הימים, כשהרצוג עצמו מצוי בלב העשייה המדינית. עובדה זו מבליטה את הקשר המהותי שהתקיים אצלו בין העולם הרוחני לעולם המעשי. על מאפייני הנצחיות ארחיב להלן בדברים על רציפות העם היהודי, שהרצוג הרבה לדבר עליה.

• **תורה ומצוות** – בהתאם לתפישה המסורתית, ראה הרצוג את לימוד התורה וקיום מצוותיה כדבר נצחי. לדעתו, בהעדר מחויבות זו הופכים הקשר הלאומי ותחושת האחדות לרעועים וארעיים, כפי שביטא זאת בדברו על השפעת שליחים מהארץ על יהדות חו"ל: "מי שקיבל חינוך דתי, תהיה אשר תהיה שמירת-המצוות שלו, הקשר קיים ועומד; אבל אלה אשר גדלו ללא כל חינוך ורקע דתי – ומספרם גדל והולך בממדים רציניים-מתרחקים מאד מיהודי הגולה."⁴³² הוא לא ראה אפשרות לבסס את המשך הרציפות והנצחיות של האומה, תוך התעלמות מעולם המושגים והתרבות הנצחית שלה. "היהודי ההלכתי, המקבל את ההלכה כיסוד (אף אם לא תמיד הוא שומר על כל דקדוקיה) ומודה שבלי הלכה אין עם יהודי, חייו בדורנו עמוסים בעיות; ואילו היהודי שאינו מקבל יסוד זה, עצם חייו עומד בפניו בספק גדול. זה ההבדל היסודי. לכאורה היה צריך להיות ההיפך, מפני שהעולם החיצוני קרוב יותר ליהודי המתרחק מן ההלכה מאשר ליהודי החי במסגרת ההלכה, אבל לא כך הדבר; וזה, כמובן, סוד הקיום של העם היהודי – שכקולקטיב אין הוא יכול להתבולל." – התורה וההלכה מוצגות כאן כדבר המונע את טמיעתה של האומה. בהמשך הוא מוסיף שהן גם הביטוי הבלעדי של נצחיות האומה. דהיינו לא רק חומת הגנה מפני השפעות זרות, אלא מקור פנימי של חיוניות ותוכן – "הרי זו הבטחת ה' שהעם היהודי כעם אינו יכול לנטוש את תורתו. ולכן יש לנו את התופעה המופלאה, שהעם היהודי כעם לא יצר דבר בלעדי תורתו, בלעדי ההלכה... יחידים בני העם היהודי תרמו לתרבות העולם; בתוך היהדות פנימה לא היה רישומם ניכר."⁴³³

• **מניעת טמיעה** – בשיחה עם ההוגה היהודי-צרפתי המתבולל ריימון ארון אמר הרצוג: "אתה חושב את עצמך לצרפתי – ואמנם נערץ אתה בכל מקום שתרבות צרפת מגעת – אבל בסופו של דבר, ברגע האמת, רואים בך יהודי (ואת זאת אינך יודע); מעין הנאמר במכילתא: "היכרת תיכרת הנפש ההיא מלפני אמר ה', יכול תיכרת מעם ישראל ותלך לעם אחר? תלמוד לומר מלפני-מכל מקום שהוא ברשותי"⁴³⁴ ... "וישבתם לבטח בארצכם – בארצכם אתם יושבים לבטח ואין אתם יושבים לבטח חוצה לה."⁴³⁵ אין הכוונה שיהודים אינם יכולים לשבת בבטחון יחסי מחוץ לארצם... אלא כוונת המאמר, שבמובן

⁴³¹ שם, עמ' 58.

⁴³² שם, עמ' 131.

⁴³³ שם, עמ' 133.

⁴³⁴ ספרא, בחוקותי. הרצוג הזכיר מדרש זה בהקשר דומה בעוד מקומות: הרצוג, י', עם לבדד עמ' 56, 108, 131,

⁴³⁵ 145.

⁴³⁵ ספרא, ויקרא, כ"ו.

הבטחון הפנימי, המהותי, השלווה הרוחנית – זאת אין היהודי יכול להשיג בכל מדרגה של התבוללות שיגיע אליה ברחבי הגולה במהלך הדורות.⁴³⁶

הרצוג לא ראה באי היכולת להיטמע בעמים גזירת גורל מעיקה, אלא מפתח לחיזוק הזהות היהודית ולמימוש חזון גדול. הוא היה מוטרד מאד באשר לעתיד העם היהודי בגולה ופעל בדרכים רבות להילחם בהתבוללות. בקונפליקט המלווה את יהודי חו"ל, בין שמירת זהות יהודית נבדלת לבין השתלבות גמורה בסביבה הגויית, מכריע הרצוג בבירור ובתוקף לצד שמירת הזהות היהודית.⁴³⁷ גם באשר לדרך לשמר אותה אין הוא יודע פשרות וטוען כי רק בטיפול האמונה המסורתית והקשר לתורה ומצוות יש ליהדות תקומה – "בלי תורה, בלי משהו של תורה, לא יגיעו יהודי גולה לכח לעמוד מול גלי הלחץ וההשמצה – בצורה מוסווית או פומבית – שיש להם היום קרקע פורייה."⁴³⁸ הוא העריך כי ללא טיפול יסודי צפויה להתפתח בעיית התבוללות גם בארץ, מאותן סיבות.⁴³⁹

• **בדידות מדינית** – בשיחה שקיים בשנת 1966 עם תיאולוגים נוצרים מארה"ב, תיאר הרצוג את הבדידות של ישראל בזירה הבינלאומית: "אראה לכם עד כמה אנחנו 'עם לבדד ישכון'. אין לנו משפחה. לכל מקום שנפנה, אנו מבודדים: אין אנו חברים לא בנאט"ו, לא בברית-ורשה, לא בארגון אפריקה-אסיה, לא בארגון המזרח התיכון, לא באיגוד המדינות המתפתחות. בכל מקום מקבלים אותנו בכבוד מלכים אבל לא לתוך המשפחה."⁴⁴⁰ בנאום שנשא בדרום אפריקה בשנת 1971, חשף טפח מהלחצים שהופעלו על ישראל בהקשר לתכניות מדיניות שונות, וגם כאן תיאר את הבדידות כמצב שאינו זר לעם היהודי, המוכן לשאת אותה ובלבד שלא יוותר על עקרונות מדיניותו: "ואנו טוענים למדינאי המערב, אל נא תדחקו בנו. תנו לנו זמן; יתפתח התהליך ע"פ דרכו. אל תאשימונו בקשיות עורף. בעוד אנו טוענים שאנו ריאליסטים. אל תלחצו עלינו כי לא ניכוף. כי אף אם נגזר עלינו לעמוד בודדים במערכה המדינית, נעמוד כדרך שעמדנו בודדים במערכה הצבאית. 'עם לבדד' היינו מקדמת הימים; למדנו להתגבר על תקופות של בדידות, ולא ניבהל מפניה גם עתה, על אף כל המצוקות שבה."⁴⁴¹ במשפטים אלה מובלט מימד החירות שטמון בתכונות הבדידות. אפיון זה משקף מסורת של יכולת עמידה נגד הזרם ומצמצם שיעבוד לגורמים חיצוניים, גם כשנדרש לשלם מחיר על כך. מימד זה קיים גם בהיבטים האחרים של הבדידות, והוא מאפשר לשרוד תקופות היסטוריות קשות, ואף לשוב ולהתחדש אחריהן.

4. ג. 2. בדידות ואוניברסליות

הצגת הבדידות ככח המעמיד וכמאפיין המרכזי של האומה הישראלית, מתנגשת עם התפישה האוניברסלית המתפשטת בעולם וחותרת לביטול גבולות ולקירוב בין עמים ותרבויות. האוניברסליות נראית כמי שמציעה מרחב גדול של אפשרויות ורכוש רוחני, לעומת מה שנתפס כצמצום שבפרטיקולריזם. לכן מקבל הרצוג בהבנה את התקוממותו של היהודי המודרני "נגד כל מושג של 'עם לבדד ישכון': הוא יאמר לך, כי 'עם לבדד ישכון' פירושו

⁴³⁶ הרצוג, י', עם לבדד, שם, עמ' 56 – 57.

⁴³⁷ שם, עמ' 130 ואילך.

⁴³⁸ שם, עמ' 133 – 134.

⁴³⁹ שם, עמ' 134.

⁴⁴⁰ שם, עמ' 68.

⁴⁴¹ שם, עמ' 110.

אינגרסיה⁴⁴² והתמרדות בקידמה... אי נורמליות, גטו עממי, דבר שאין תרבות המאה העשרים יכולה לסברו.⁴⁴³ כפי שהראינו לעיל, זו הסיבה שקולות רבים בשיח הפוליטי הישראלי מבקשים להתנער מהמסר של 'עם לבדד ישכון'.

יעקב הרצוג פורש שיטה מורכבת המאחדת בין מה שנראה כקצוות מנוגדים. הוא היה איש רחב אופקים הפתוח לתרבות העולם ומכיר היטב את הגותה, ספרותה ותולדותיה. הוא הקדיש את עיקר יכולותיו לפיתוח קשרי החוץ של מדינת ישראל, ובו בזמן הוא טיפח בלהט את תודעת 'עם לבדד ישכון' הן במובן המדיני והן במובן החינוכי-חברתי, במיוחד במאבק בהתבוללות בגולה.

להסברת שניות זו יש להבחין בין משמעויות קרובות למילה 'לבדד' אשר אינן בהכרח חופפות זו לזו- 'לבדד' ו'יחיד'.⁴⁴⁴ הראשונה משקפת ניתוק וריחוק מאחרים, והשנייה מצינת הבדלה וייחודיות, אך לאו דווקא ריחוק וניתוק מהזולת. בכמה הזדמנויות הגדיר הרצוג את המשמעות השנייה כעיקרית מבין השתיים: "עם לבדד ישכון – ענין ייחודה של ההיסטוריה היהודית במכלול ההיסטוריה האוניברסלית."⁴⁴⁵ "עם לבדד ישכון" הוא זכות, לא בריחה מן החברה הכללית אלא ייחוד בתוכה.⁴⁴⁶ פרשנות זו של הפסוק מדגישה בו את המיוחד וה'יחיד', את התוכן והמשמעות של ההבדלה, ולא את האפיון הצורני שלה. גם הבדידות במשמעות 'לבדד' מופיעה הרבה בדברי הרצוג, אך אותה יש לראות כסימפטום לעצם העניין ולא כביטוי בלעדי וקבוע.

בהזדמנות אחרת הוא הרחיב יותר, ואף פירט תחומים שבהם מתבטאת ייחודיות זו: "שיבת ציון והרעיון של 'עם לבדד ישכון' הינם מושגים נרדפים לייחודו של המהלך ההיסטורי היהודי. מהלך זה תמיד השתלב בתולדות העמים ובאותו זמן שמר על ייחודו כשאחדות מופלאה מקשרת שבטי העם לפזוריו, כשעבר ועתיד משמשים בהווייתו כאילו האחד לא פסק והשני כבר בנמצא, כשהעם שומר על רציפות אמונתו, השקפת עולמו ותודעת שליחותו על פני הדורות, כשהוא מסרב להיכנע לדיכוי מזה ולחוקי ההתבוללות והטמיעה מזה, כשיש לו דת אחת בלבד ואין דתו שייכת לשום עם אחר, כשנבואת החורבן משמשת הקדמה בלבד לנבואת הגאולה."⁴⁴⁷ השימוש בביטויים 'שליחות' ו'נבואת הגאולה' מצביע על מטרות שכרוכות בהכרח במגע עם אומות העולם. מדבריו עולה כי הבדידות-ייחודיות משמעותית דווקא בהיות העם משולב בהיסטוריה העולמית ומשפיע בתוכה. מכיוון שהמשימה שנועדה לצאת אל הפועל מכח הייחודיות האמורה הינה נשיאת מסר אוניברסלי הכרוך עם הגאולה ותיקון העולם, יש הכרח בקיומם של קשרי גומלין מעשיים ותרבותיים עם העמים. מטרה זו מעצימה את המחויבות לשמירת הייחודיות, שכן היא זו שנושאת אותה ומובילה למימושה. טשטוש הייחודיות, אם כן, מהווה מעילה בתפקיד אוניברסלי ולא רק ויתור על אינטרס צר. דבריו אלה עומדים בניגוד לדברי רש"י הירש שהזכרנו, אשר סובר כי במצב האידאלי כרוך

⁴⁴² איני מכיר מילה זו ולא מצאתי לה ביאור במילונים שונים ובאינטרנט. השערה: זו טעות דפוס וצריך לכתוב רגרסיה.

⁴⁴³ שם, עמ' 142.

⁴⁴⁴ מילון אבן שושן.

⁴⁴⁵ הרצוג, י', שם, עמ' 135.

⁴⁴⁶ שם, עמ' 147.

⁴⁴⁷ 'ישראל והתפוצות'. סימפוזיון. מעריב 9.1.1970.

הפיתוח הפנימי של עם ישראל דווקא בניתוק משאר האומות,⁴⁴⁸ ותואמים לפירושו של הרב מ"מ כשר המדגיש את המעלה שבשמירת הייחודיות בד בבד עם קיום קשרים עם ממלכות הגויים.⁴⁴⁹ מתוך ראיית ייעוד לאומי זה נובעות גם קריאותיו של הרצוג לכל פרט ופרט, בעיקר בחו"ל, לחזק את זהותו היהודית ולהבטיח את עתידה של האומה.

למעט דברי הרב כשר הנ"ל, לא מצאתי מפרשים שבדומה להרצוג התייחסו ליסוד האוניברסלי בהקשר לפסוק הנדון. לדעתי אין זה מפני שיסוד כזה לא מוכר במסורת היהודית,⁴⁵⁰ אלא מפני שהפסוק עוסק בפן המיוחד ומבדיל כדי להדגיש שלא ככל הגויים בית ישראל, ודווקא על רקע החשש מפני טשטוש גבולות שנובע מהכחשת הייחודיות.

לתיאור המתח בין הלאומי לאוניברסלי וטיב יחסי הגומלין בין ישראל לאומות, השתמש הרצוג בהגדרת אברהם אבינו "גר ותושב אנוכי עמכם" (בראשית כ"ג, ד') – בו זמנית הוא גם חריג ובודד (גר) וגם בן בית מעורה (תושב)⁴⁵¹ – "שהוא בבחינת גר ותושב באותה שעה, שייך לתרבות העולם, ובכל זאת נפרד... ובדרך הילוכו, הוא משתלב עם דרכי ההיסטוריה אבל אין הוא נבלע בתוכה."⁴⁵²

כאמור, הרצוג התייחס רבות לבדידותו המעשית של עם ישראל, זו שמשמעותה 'לבד'. הוא ראה אותה כנתון עובדתי, ובהזדמנויות רבות הצביע על היבטיה הרבים בהיסטוריה היהודית. את הנסיונות להימלט ממנה, כפי שעולה לא אחת בדברי הוגים ומדינאים, הוא ראה כהכחשת המציאות. אולם מדבריו הנ"ל עולה שאין היא אלא שלב בדרך אל מימוש חזון הייחודיות המשפיעה והמקרינה. בדרך הרצאת דבריו הוא הרבה להצביע על תופעת הבדידות-לבדיות של עם ישראל, על הקשיים שנלווים אליה, ומתוך כך הרחיב בהסברת תכליתה ומשמעותה. הוא הודה כי היא יוצרת מועקה ואי נוחות, אך זאת מפני שהיא חלק מהמשימה הערכית והמוסרית שמוטלת על עם ישראל – שימור המטען הרוחני שמעניק לעולם תקווה לתיקון וגאולה, גם בתוך מציאות עולמית של סבוכה ומלאה כח ורוע. "הסברתי להם את הבדידות המעיקה הזאת. אמרתי להם שיש פה פרדוקס עצום. לכאורה אנו החברה הארעית ביותר מבחינת הבטחון, ולמעשה אנו החברה הקבועה ביותר... צועדים לעתיד שחזוהו הנביאים, עתיד שהוא הדבר היחיד מבחינת חזות אנוש לעתיד... בסופו של דבר אנחנו עם לבד לא כפרדוקס אלא כטבע - אולי היחיד האמיתי בהיסטוריה האנושית שהצליח להתקיים מעבר לזמן, ולכן תפס את מקומו מעבר לכללים המקובלים של ההיסטוריה."⁴⁵³

החריגות והמוזרות של עם ישראל נובעות משייכותו הבלתי ניתנת לערעור אל העתיד הנשגב והמתוקן, בעוד המציאות העכשווית רחוקה ממנו. הרצוג טען כי זיקה זו מעוררת בהכרח מגע עם כל תנועה שמתיימרת לתקן עולם, בד"כ זהו מגע של עימות: "אם נבדוק היטב את דרכי ההיסטוריה נמצא שהעם היהודי הגיע אם לזיקה אם להתנגשות עם כל מדינה או רעיון או תנועה שדגלו בייעוד כלל-אנושי – אם זו הנצרות או האיסלאם; או הקומוניזם; אם

⁴⁴⁸ רש"י הירש במדבר כ"ג ט'.

⁴⁴⁹ כשר, הרב מ"מ, תורה שלמה, כרך י"א פרשת בלק עמ' 75. הערה נח.

⁴⁵⁰ מנבואת אברהם בתחילת הדרך "ונברכו בך כל משפחות האדמה" (בראשית יב, ג) ועד לחזון אחרית הימים: "והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית א-להי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים, וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה." (ישעיהו ב, ג-ד).

⁴⁵¹ שם, עמ' 140.

⁴⁵² שם, עמ' 58.

⁴⁵³ שם, עמ' 69.

זו האימפריה הבריטית, ועכשיו "האימפריה" של דה-גול. בכל מקום שקמו עם או קבוצה ואמרו, אנחנו נכוון ייעוד אנושי- מוכרחים היו להיפגש אתנו; מיסוד ההווה ההיסטורית.⁴⁵⁴ זיקה זו היא המכנה המשותף העמוק אשר מחבר בין היהודים לתפוצותיהם ולגוויניהם. בכך הוא הסביר את "תכונת האחדות היהודית" שהתפרצה אחרי מלחמת ששת הימים בצורת המאבק למען יהודי ברה"מ, ובעיקר את ההתנגדות הקשה של ברה"מ לכך.⁴⁵⁵ כך, באופן מעט פרדוקסאלי, דווקא הייחודיות והבדידות מבטאים שאיפה מובנית לתיקון העולם כולו.

תפישה זו, של שייכות מושרשת לאידיאל העתידי וזיהוי אידיאל זה עם תיקון עולם וגאולה, הביאה את הרצוג לטעון כי לאירועים מכוננים בקורות ישראל נודעת השפעה עולמית. כך התבטא ביחס ליציאת מצרים ומעמד הר סיני⁴⁵⁶ חורבן בית המקדש⁴⁵⁷, וכך ראה את השפעותיה של מלחמת ששת הימים: "שאר הרוח ניצח לא רק אצלנו אלא גליו חדרו לנשמות אומות העולם... אמרתי לו: אדוני, להווי ידוע לך שמלחמת ששת הימים עשויה להיות מאורע עולמי, וסימניה יורגשו בכל בירה ובירה."⁴⁵⁸ (כאן פירט התרחשויות רבות באירופה, אסיה ואמריקה, אשר התחוללו, או לפחות צברו תאוצה עקב השלכות מלחמת ששת הימים). "בדו-שיח בין רומא לירושלים, חל ללא ספק הלם בנפש הנוצרית... והם מנסים לתפוס, מה קורה פה: האם עיקרים ומושגים שהחזיקו בהם קרוב ל-2000 שנה נהרסו; ... הפעם התחברו עניינים מדיניים, בטחוניים ורוחניים במקשה כה מופלאה, עד שהתחילו להרהר- מדמשק ועד קהיר, ומפקיסטן וקראצ'י ועד מרוקו, ובאותה שעה ברומא וגם בעולם המערבי."⁴⁵⁹ "לך למרכזי התיאולוגיה והמחשבה של מיליוני נוצרים, ברומא ובמקומות אחרים בעולם המערבי; לך למרכזי האיסלאם - דבר איתם על ירושלים שאוחדה."⁴⁶⁰

נראה כי התפישה בדבר הנוכחות המשולבת של בדידות וזיקה האוניברסלית בבסיס הזהות הלאומית, קשורה לראיית גאולת ישראל כגאולת העולם כולו, לא כהצהרה תיאורית אלא כגורם המוביל מהלך של הטמעת ערכי צדק ומוסר בהתנהלות הבינלאומית – "כשם שבאמונתנו הדתית קשורה גאולת ישראל בגאולת האנושות כולה, כן נעשתה התמיכה בתהליך השגתה של עצמאותנו המדינית אבן-בוחר לשלטון החוק והמוסר בעניינים בינלאומיים. אנו אומרים על גאולתנו: "אף-על-פי שיתמהמה, אחכה לו בכל יום שיבוא" – זה נכון ומתקיים גם בתחום הקידמה האנושית הכללית."⁴⁶¹ בהתאם לכך ראה הרצוג את תחום היחסים הבינלאומיים כאחד המישורים שהתפתחותם מהווה ביטוי של עידן היסטורי חדש, עידן הגאולה. ההתחדשות הרוחנית המטא-היסטורית שמאפיינת עידן זה – "גם אם איננו יודעים עדיין לבטא את חוויית-הקשר הרוחני וההיסטורי, הרי חוויה זו מקננת בליבנו פנימה." – מקרינה גם על אומות העולם, ומשפיעה על האופן בו הן תופסות את עם ישראל ועל יחסייהן עימו – "דומני שבכך, בנקודה הזאת, נפרשת והולכת תקופה חדשה לא רק בתולדות העם היהודי, אלא לא פחות מזה בתולדות הדו-שיח היסודי שלו עם עולם ומלואו-

⁴⁵⁴ שם, עמ' 71.

⁴⁵⁵ הרצוג, י', שם עמ' 70.

⁴⁵⁶ שם, עמ' 161.

⁴⁵⁷ הרצוג י'. שם עמ' 102, 161.

⁴⁵⁸ הרצוג י'. שם עמ' 65.

⁴⁵⁹ שם, שם.

⁴⁶⁰ הרצוג י'. שם עמ' 102.

⁴⁶¹ הרצוג י'. שם עמ' 116.

בין ביחסי הכוחות של צבא, בין במימדים המדיניים, בין באיזורי ההשפעה, בין בדו-שיח עם הערבים, עם האיסלם, עם התפוצות – שינויים רחבים אלה, נובעים מההתרחשות שבתוך עם ישראל, המעצימה את הכרת ייחודו ומתוך כך גם את השפעתו – "ומעל לכל במהות עיצובה של דמות היהודי לדורי דורות."⁴⁶²

בחזון זה ראה הרצוג נדבך משמעותי במימוש תקוות הדורות של העם היהודי, כפי שביטא זאת כבר בויכוח הפומבי עם ארנולד טוינבי: "במשך הדורות התפללנו וקיוונו שתקומתנו בוא תבוא ונשוב להיות בני חורין בארצנו, ובמסגרת החירות הזו נשוב ונעלה תרומתנו לאנושות. הדבר קם ונהיה בימינו."⁴⁶³

4. ג. 3. בדידות ורציפות

יעקב הרצוג ראה את חיי עם ישראל לדורותיו כרצף אחד של תודעה, ערכים ומסורת, המקננים בו עמוק בבסיס התודעה הקולקטיבית והם חיים ודינמיים כל הזמן. הוא העדיף את המושג 'רציפות' על פני 'זיכרון', שכן הוא מבטא חיים והמשכיות ולא רק שימור העבר – "הכינינו אזכרה אינו שלם, פגום הוא ומדולדל במקצת... נהיה אולי נאמנים יותר לתחושת היום והמאורע אם נדגול בהגדרה של רציפות, היינו טקס זיכרון המסמל רציפות. שכן האיש ופעלו השתקעו וקנו להם מקום של קבע במסכת הרציפות הרוחנית של בית ישראל. חיו השתלבו ברציפות העבר ואילו זכרו וחזונו נמשכים לרציפות שבעתיד."⁴⁶⁴

תכונת הרציפות כרוכה בדברי הרצוג עם תכונת הנצח של עם ישראל, תורתו, ארצו וכל הערכים שהוא נושא עימו. נקל לראות כי הדברים יונקים ממקורות היסוד – מקרא, חז"ל ומפרשיהם. לעיל הראנו כי בהסברת הפסוק הנדון הרבו חז"ל והמפרשים המסורתיים לשייך את הבדידות של עם ישראל לרציפות הקשר החי עם א-להיו, ובשל כך לראיית כל ערכי חיו כקשורים למימדים של התקיימות נצחית שמעבר לזמן ולחומר. בויכוחו עם טוינבי תאר זאת הרצוג כתחושת החיים הבסיסית הנוכחת תמיד בתודעת הקיום של העם היהודי, והיא האופן העמוק שבו הוא תופש את עצמו: "את מושגנו על חיינו במשך הדורות יכולתי למצות בפסוק אחד מתהלים: "לא אמות כי אחיה, ואספר מעשי י-ה" (תהלים, קי"ח, י"ז) – ובאשר אנו חיים, ובהתמדה חיינו במשך הדורות אנו צופים את יד ההשגחה, חיה בנו תחושת קיום בחדש ההשגחה, וכך אנו צועדים קדימה ומתפללים למילוי תקוותינו הרוחניות."⁴⁶⁵ זוהי למעשה ראייה אחדותית-הרמונית של המציאות כולה, אשר עולה בקנה אחד עם אמונת הייחוד.

הרצוג הצביע על רציפות זו כתופעה ייחודית בין העמים,⁴⁶⁶ אשר יש לה משמעות רוחנית עמוקה והיא מתבטאת במישורים רבים – רציפות האמונה,⁴⁶⁷ רציפות הזיקה לארץ⁴⁶⁸ והישיבה בה,⁴⁶⁹ רציפות השאיפות והחזון,⁴⁷⁰ רציפות היצירה התורנית והדתית,⁴⁷¹ רציפות

⁴⁶² הרצוג י', שם, עמ' 105.

⁴⁶³ הרצוג י', שם, עמ' 38.

⁴⁶⁴ שם, עמ' 250.

⁴⁶⁵ שם, עמ' 43.

⁴⁶⁶ שם, עמ' 255.

⁴⁶⁷ שם, עמ' 44.

⁴⁶⁸ שם, עמ' 32.

⁴⁶⁹ שם, עמ' 33.

⁴⁷⁰ שם, עמ' 36.

⁴⁷¹ שם, עמ' 17, עמ' 46.

השפה,⁴⁷² קשר רציף בין תחומי החיים השונים- רוח וחומר, תלמוד ומעשה.⁴⁷³ הוא כינה זאת "הזהות שמעבר לזמן של היהודי"⁴⁷⁴ וטען כי הבנה מלאה של מאורעות זמננו אפשרית רק מתוך ראייה מטא-היסטורית מופשטת, המכילה את הרבדים השונים של הרציפות ההיסטורית – "אני, בכל אופן, אינני מסוגל לתפוס ולהבין את משמעות שיבת ציון – ועל רקע הרציפות ההיסטורית – ללא תפיסה רוחנית."⁴⁷⁵ זו התשתית לגיבוש מדיניות נכונה, וכל הסתכלות אחרת לוקה בחסר ומובילה למסקנות שגויות. כך התמודד עם הערעורים על זכות הקיום של מדינת ישראל, ועל הטענות כי הארץ כבושה מידי עמים אחרים.⁴⁷⁶

רציפות זו מאגדת אירועים ותקופות רחוקות ומוחקת פערים של זמן ומקום. "לילד אנגלי, למשל, הדוכס מוולינגטון, לורד נלסון הם דמויות היסטוריות ... לא דמויות חיות בתודעה הפנימית שלהם; ... אני מדבר פה על רציפות הזיכרון, על הזהות מעבר לדורות ... אם רבי עקיבא יקום היום, היהודים ידברו אליו ויחקרו אותו על יחסו למלחמת בר כוכבא נגד הרומאים; על יחסו לבר כוכבא אישית; כיצד הוא ראה אז את חורבן בית המקדש... יסיחו עימו- על מהות העם היהודי, הדו-שיח שבינו ובין אלקי ישראל, הדו-שיח לשו עם אומות העולם, על החוויה ההיסטורית, על רציפות ועל העתיד- כאילו מעולם לא נעלם מקרבנו."⁴⁷⁷ דברים אלה שנאמרו בראיון רדיופוני בעל נופך אישי אישי, חוזרים על עצמם בדברי הרצוג גם במסגרות שונות כגון הרצאה תורנית⁴⁷⁸, ויכוח פומבי⁴⁷⁹, הרצאה מדינית⁴⁸⁰. באחת השבתות הביע הרצוג באזני באי ביתו את התפעלותו מדיון שנערך בממשלה בנוגע להתפרצות מהומות טרוריסטיות בשכם. הוא סיפר כי שר הבטחון משה דיין הכריז לפתע "רבותי, צריך לעשות להם כמעשה שמעון ולוי", שר אחר טען לעומתו שיעקב אבינו אמר על כך "מדוע עכרתם אותי", אך דיין השיב "אז הוא אמר, אבל הם עשו מה שעשו!" והתפתח דיון ער על אודות פרשת שכם והשלכותיה לימינו. הרצוג נפעם לראות כיצד סוגיה עתיקה חיה ופועמת בלב העיסוק המעשי האקטואלי, השרים נסחפו לדיון כאילו לא חלפו אלפי שנים מאז המאורע.⁴⁸¹

תודעת הרציפות כרוכה במושג הזמן. הרצוג דיבר לא אחת על 'הזמן היהודי', אשר נבדל מהאחרים בשל היותו כפוף לערכים שמעבר לתחום הזמן. הרציפות, פירושה הכרה בקיומה של פלטפורמה רוחנית וערכית להתרחשויות ההיסטוריות, המהווה אלטרנטיבה לפלטפורמת הזמן. היא מאחדת בין תקופות ומצמצמת את השעבוד למימד הזמן. על-ידי תפיסה רוחנית זו הסביר את הערכות המצב המדיניות שלו. במסגרת עיסוק בשאלה המדינית הדוחקת - 'לטובת מי פועל הזמן במזרח התיכון?' התייחס להבדלים ביחס אל הזמן: "לשאלה המכרעת, שאלת הזמן במזרח התיכון- יש שעונים רבים; ישנם אנשים רבים, איש

⁴⁷² שם, עמ' 44.

⁴⁷³ שם, עמ' 16, עמ' 36.

⁴⁷⁴ שם, עמ' 17.

⁴⁷⁵ שם, עמ' 16.

⁴⁷⁶ ראה להלן.

⁴⁷⁷ הרצוג י. שם עמ' 17-18. הרצוג מזכיר בהקשר זה דווקא את הדוגמא של רבי עקיבא ובר כוכבא במקומות נוספים: שם, עמ' 44, עמ' 165.

⁴⁷⁸ הרצוג י, שם, עמ' 254: "... כי אמנם נפלינו מכל עס. אין לך עם שרציפותו הרוחנית והלאומית נמשכת ארבעת אלפי שנה, אין לך עם שנביאו וחזויו מימי קדם, אם יופיעו היום, ימצאו שיח עם בני עמם מהיום על לבטוי, שאיפתו וחזונו."

⁴⁷⁹ הרצוג י, שם, עמ' 44.

⁴⁸⁰ שם, עמ' 165.

⁴⁸¹ ויינגרט, א'.

איש ושעונו; לנו מושג זמן שלנו, לנאצר המושג שלו, וארה"ב המושג לה, ולברה"מ מושג לה; אף לרומא מושג משלה על הזמן בירושלים, כשם שלאיסלם מושגו שלו" – את הטענה הישראלית כרך עם מושג הזמן היהודי – "תביעת היהודים הנשענת בעיקר על נקודת-מוצא מטפיזית של קשר עם הארץ מעבר לתחומי הזמן" – בעוד שתביעת הערבים "מבוססת בהקשר המושגים של המאה העשרים." – דהיינו, תקפותה מוגבלת וארעית לעומת האמונה היהודית ותפישת הזמן שלה אשר צלחו דורות רבים ומסובכים, ולכן – "אנו מאמינים שנצח במאבק על הזמן. אנו מאמינים שהזמן פועל לטובתנו."⁴⁸² רק אחרי הקדמה רוחנית-פילוסופית זו, הוא ניגש להסברת דעתו באמצעות ניתוח האירועים הצבאיים והגיאוגרפיים. בהזדמנות אחרת תיאר כיצד הבדלי התפישה ביחס לזמן, באים לביטוי בשיחות עם מדינאים זרים: "...כי אנחנו עם עולם ואין אתה יכול לחתוך את הנצח לחתיכות. וכך גם מבחינת ההערכה המדינית האמיתית. אתה הולך אתם עד גבול מסויים בכל הבעיות, וחילוקי הדעות לכאן או לכאן, עד שאתה מגיע למדבר האדיר והנורא של הבלתי נודע. אתה אומר להם: הלא עברתי במדבר הזה אלפי שנים, ואני ממשיך ללכת בלי בעיות. והם אומרים: לא איתני! זו תפיסה שאיני מקבל. זה הגיון שאינו הגיוני-איני יכול ללכת."⁴⁸³

בקבלת נקודה זו רואה הרצוג את המפתח לשלום באזור – "אכן זה שורש הוויכוח הנוקב שלנו עם שכנינו – הזכרון ההיסטורי, הרגשת ההמשכיות. זו אינה שאלת שטחים, ואף לא שאלת פליטים" – הוא תובע מהערבים שינוי תפישה ביחס לעם ישראל – "השאלה המנקרת במוחם של הערבים היא, האם היהודים במזרח התיכון הם הוויה של קבע או תופעה ארעית ... ושאלתנו היא האם מבינים הערבים את המשכיותו של היהודי; האם עמדו על ייחודו; האם תופסים הם את זכרוננו ההיסטורי?" – שינוי זה יתרחש רק במידה שהעם היהודי יהיה מודע ומחויב לייחודו ולרציפות המאפיינת את קיומו – "ככל שאנו מקיימים את ייחודנו, כן תחדור הבנה זו לליבם... ככל שתחדור בערבים ההכרה, שאין היהודים במזרח התיכון חזיון חולף – וסופה שתחדור – זו הדרך לשלום. הכרה זו שלובה באורח מופלא בהרגשות הסובייקטיביות של היהודי: ככל שהוא רואה את עצמו שייך לעבר, כן יודו אחרים בזכויותיו כקשורות ומושרשות בעבר ויחד נצעד לעתיד נעלה יותר."⁴⁸⁴ הכרת הייחודיות, מימד הבדידות של עם ישראל, היא המפתח להבנת מקומו ותפקידו ובהתאם לכך – הפסקת ההתנגדות אליו ומתן אפשרות להתברך מהמסר שהוא נושא עימו.

הרציפות שגוברת על פערי זמן, מצמצמת גם את פערי המקום שנוצרו בתהפוכות הזמן, מאפשרת גלים של הזדהות בין יהודים מרוחקים ומנותקים וחושפת את הקשר של יהודי כל העולם לירושלים, כאילו מעולם לא זזו ממנה.⁴⁸⁵ "רציפות זו על פני הזמן היא המייחדת את הזכרון היהודי; ורציפות זו אין לה עמידה בנפש היהודי בלא הקשר בירושלים, כי ירושלים עצמה, עם היותה מקום בארץ, היא מעבר לזמן. וכך אנו רואים שירושלים משרה אחדות חדשה בכל בית-ישראל."⁴⁸⁶ בכך ראה הרצוג את מקור המשיכה לירושלים ואת ההתעוררות אחרי מלחמת ששת הימים, הן בקרב יהודי גיאורגיה, המנותקים מאונס ומבקשים להבקיע

⁴⁸² הרצוג י', שם, עמ' 89 – 90

⁴⁸³ הרצוג, י', שם, עמ' 85.

⁴⁸⁴ שם, עמ' 166.

⁴⁸⁵ בהקשר זה ציטט הרצוג מתוך נאומו של ש"י עגנון בטקס קבלת פרס נובל: "בגופי נולדתי בבוצ'אץ' בגליציה,

אך ברוחי נולדתי בירושלים והוגליתי בידי טיטוס." – הרצוג י'. שם עמ' 165

⁴⁸⁶ שם, עמ' 166.

את מסך הברזל, והן בקרב יהודים מן המערב שחלקם מנותקים מתוך בחירה, אך מוצאים את דרכם חזרה לירושלים בהשפעת האירועים.⁴⁸⁷ הוא הזכיר שהכרה זו חלחלה גם לאישים בולטים מקרב עמים אחרים וציטט בהקשר זה דברים של צ'רצ'יל על שאלת עתיד העם היהודי, ואת דבריו של בלפור שבויכוח על ההצהרה שנתן, טען כי במאזן הדמוגרפי של הארץ יש לכלול את כל יהודי העולם ולא רק את היושבים בה. הרצוג ראה בכך את מימוש דברי חז"ל על הפסוק "ולציון ייאמר איש ואיש יולד בה" (תהלים פז ה) – אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה.⁴⁸⁸ (בבלי, כתובות, ע"ה, ב').⁴⁸⁸ מלבד תיאור הרגשתם הסובייקטיבית של היהודים, ראה בכך הרצוג טיעון מפתח בויכוח המדיני ומענה לשאלה "איך יכול עם לבוא לתבוע ארץ שהיתה מולדתו לפני 2,000 שנה?"⁴⁸⁹ או כפי שניסח אותה טוינבי בפניו: "מה על הוויקינגים שחיו באנגליה לפני כ-1500 שנה ומחר ירצו לחזור ללונדון; ומה על האינדיאנים שירצו לתפוס בחזרה את מונטריאול - הלא ישבו שם." הרצוג השיב לו כי המקרה היהודי שונה מהותית מהדוגמאות הללו, שכן העם מקיים המשכיות רציפה וחיונית ומבחינה תודעתית הוא לא עזב את ארצו כלל – "יש רק מקרה אחד בהיסטוריה שעם טוען שאינו יכול לחיות בלי הארץ הזאת - שמבחינה פיזית אמנם לא חי בה והיה רחוק ממנה, אך מבחינת קירבה רוחנית ערטילאית שמעבר לתפיסה ולזמן, הוא חי בה והיה קרוב אליה אלפי שנים: ואיך אתה יכול להחיל כללי היסטוריה רגילים על המקרה הזה... כלומר כל עוד מקבל העולם שיש ייחוד יהודי בהיסטוריה האנושית, אין הוא יכול לכפור בזכות היהודים על הארץ הזאת."⁴⁹⁰

סקירה מרוכזת של תחומים מרכזיים שבהם ניכרת הרציפות הישראלית, מופיעה בויכוח הפומבי של הרצוג עם פרופ' ארנולד טוינבי. הרצוג נדרש להשיב על טענת טוינבי כי העם היהודי נמנה על סוג העמים ה'מאובנים' אשר מהווים רק שריד לדבר שהתקיים בעבר, אך נעדר חיות משלו. לשם כך הוא הציג במרוכז שורה של תחומים שבהם באה לביטוי תכונת הרציפות המייחדת את חיי עם ישראל, ומבטאת חיוניות מתמדת.⁴⁹¹

- ארץ ישראל- רציפות הנוכחות היהודית בה ורציפות הכמיהה והתפילה לשוב אליה. הצגת נתונים אלו כמציאות מוצקה שאי אפשר לבטלה מפני העובדה הנגדית של נוכחות בני עמים אחרים על הארץ – "רציפות היישוב היהודי בארץ ישראל לא ניתקה מעולם... השיבה לארץ ישראל היתה עיקר מרכזי באמונתנו הדתית, בתפילותינו ובחגיגותינו ובכל פינה מפנינו שאיפותינו הלאומיות."⁴⁹²
- אי החלת "התיישנות" על העם היהודי ומאפייניו- "ההיסטוריה לא הכירה כאן בחוק ההתיישנות. אנו העם היחיד במזרח המדבר באותה לשון, דבק באותה אמונה, חי באותו מערך של שאיפה ורציפות רוחנית שבהן דיברו האמינו וחיו אבותינו לפני אלפי שנים."⁴⁹³
- רציפות תחושת חיים פנימית – "ובאשר אנו חיים, ובהתמדה חיינו במשך הדורות אנו צופים את יד ההשגחה, חיה בנו תחושת קיום בחסד ההשגחה."⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ שם, עמ' 165 – 166.

⁴⁸⁸ שם, עמ' 164.

⁴⁸⁹ שם, עמ' 146 – 147.

⁴⁹⁰ שם.

⁴⁹¹ ראה הרצוג י', שם, עמ' 252 סקירה תמציתית של מאפייני הרציפות ואופן השפעתם.

⁴⁹² שם, עמ' 32 – 33.

⁴⁹³ שם, עמ' 36.

- רציפות דת ותרבות- "מכל עמי הקדם במזרח התיכון אנו העם היחיד החי כיום- ברציפות – במזרח התיכון; העם היחיד המדבר באותה לשון, מחזיק באותה אמונה דתית."⁴⁹⁵
- רציפות הניסיון- "רבן יוחנן בן זכאי... ורבי עקיבא ובר כוכבא אילו קמו לתחיה ויכלו לחיות איתנו, לא היו מוצאים את הניגוד שפילג אותם בשעתם."⁴⁹⁶
- הפניית משאבים נפשיים לצמיחה והתקדמות ולא לנקימה ונטירה- "אחר שעברנו בגיא- צלמוות במשך הדורות... שבנו לחיים ללא איבה – על אף כל שעברנו אין בנו איבה לשכנינו הערבים... יש צער אך גם תקווה לשלום... גם אין איבה בתוכנו לעמים בעולם. עצם חיוניות זו של קיום, של התמד חיים ללא איבה היא, סבורני, בעלת חשיבות מבחינת הניתוח ההיסטורי."⁴⁹⁷
- רציפות האחוה והערבות- "אחרי אלפי השנים שעברו עלינו בגלות, קיבצנו יהודים משבעים ארצות – תימנים ממדברות רחוקים בתימן... יהודים ממרוקו, יהודים ממחנות- המוות הנאציים במזרח אירופה ובמערבה, יהודים מפאתי הודו הנידחות, - קיבצנו כולם ויחד כוננו, באורח ספונטני, אומה משותפת. האם אין חיים בחיבור זה?"⁴⁹⁸
- רציפות היצירה- "את ישיבות ארץ ישראל בירושלים, בצפת. את תורת הקבלה, המשנה, התלמוד: התלמוד הירושלמי, התלמוד הבבלי, התרגום, המסורה, הפיוט... החסידות וכל התנועות של גוף עממי חי – כל זה אין אתה מזכיר כלל."⁴⁹⁹

מאחר שהרצוג ראה עצמו כחלק מרצף המסורת היהודית שממנה ינק במודע את עולמו הרוחני ומושגיו הערכיים, ומאחר שלפי תפישתו אין ביהדות מקום לניתוק בין עולם רוחני לעולם מעשי, ראוי לחפש את עקבותיה של תפישתו הרוחנית – הגותית בשדה העשייה המדינית שלו.

4. ג. 4. תפישת הבדידות כבסיס לטיעונים בפולמוס המדיני

תפישתו של הרצוג בדבר המשמעות המרכזית של הפסוק "עם לבדד ישכון", עיצבה את טיעוניו בפולמוס המדיני ובפרט בויכוח אודות הזכות של העם היהודי על ארץ ישראל. מושג ההגדרה העצמית של עמים המקובל במאה העשרים, גורס "שעם היושב על כברת ארץ מקבל עצמאות מכל משטר קולוניאליסטי; עצמאות ניתנת היום לכל האיים המאולזיים, ואף ל 20,000 – 30,000 התושבים של מאוריציוס- כולם מקבלים עצמאות" - גם עמי ערב שזכו להגדרה עצמית ולגבולות מדיניים בתקופה זו הינם יצירה מודרנית של תפישה זו. לפי הגיון זה מובנת טענת האומות כלפי העם היהודי ומדינת ישראל- "מדוע אין היא מגיעה גם לערבים תושבי ארץ ישראל?"⁵⁰⁰ הרצוג סבר כי במושגי המאה העשרים גוברת טענה זו אף על הטיעון ההיסטורי כי מעולם לא היה עם פלשתינאי בעל זהות נפרדת ובעל זיקה

⁴⁹⁴ שם, עמ' 43.

⁴⁹⁵ שם, עמ' 43-44.

⁴⁹⁶ שם, עמ' 44.

⁴⁹⁷ שם.

⁴⁹⁸ שם.

⁴⁹⁹ שם, עמ' 46.

⁵⁰⁰ שם, עמ' 58.

לארץ זו⁵⁰¹. את מושגי המאה ה-20 זיהה עם חומרנות ומטריאליזם, ואת הרציפות היהודית עם ראייה על-היסטורית מופשטת.⁵⁰²

על פי דרכו ביסס הרצוג את ההתמודדות עם טענות אלה על מה שראה כהגדרה היסודית והמהותית של העם היהודי- 'עם לבדד ישכון'- בלי להכפיף אותה להגדרות המאה העשרים הזרות לה.

בניגוד להוגים ומדינאים המבססים את עמדתה של ישראל בזירה הבינלאומית על טענת הנורמליות ומסבירים אותה לפי אמות המידה המקובלות ביחס לכלל האומות, הרצוג הציב הנחת יסוד הפוכה. הוא טען כי העם היהודי ומדינתו אינם 'נורמליים' אלא בודדים ומיוחדים. הוא גרס כי בטיעונים המקובלים בין העמים, אין למדינת ישראל עדיפות על פני יריביה, ושימוש בהם תוך התעלמות מהמימד המיוחד אותה חוטא לאמת ולתמונת המציאות כפי שהיא. הוא הוכיח שתפישת ישראל באופן נבדל משאר העמים והמדינות מקובלת, למעשה, ע"י עמים רבים ומוטמעת בבסיס תרבותיים, לכן מתבקש שיישמו זאת גם במדיניותם כלפי מדינת ישראל. לדבריו מי שמכיר בכך שהעם היהודי שונה מעמים אחרים, כפי שקורותיו מוכיחות בעקביות, מוכרח להביא זאת לידי ביטוי ביחסו אל עם זה ואל הקונפליקט שבינו לאחרים – "כל עוד מקבל העולם החיצון שהעם היהודי הוא תופעה מיוחדת במינה בהיסטוריה האנושית, שמסלול דרכה מופרד ומובדל מכל יתר המהלכים ההיסטוריים... אין הוא מסוגל לכפור בתביעה היהודית לארץ ישראל ואין הוא מסוגל לדחות את הזכות היהודית מפני הטיעון של המאה העשרים של העם הערבי."⁵⁰³

הרצוג לא התכוון בדבריו לגורל המיוחד של העם היהודי או לנסיבות היסטוריות טרגיות שמחייבות התחשבות,⁵⁰⁴ אלא לייחוד מהותי בהגדרות היסוד של הזהות הלאומית והחיים הלאומיים. הנסיבות ההיסטוריות של תולדות העם אינן אלא ביטוי של אותו ייחוד במצבים משתנים. אולם הוא עצמו קיים מראשית ימיו של העם ומתמצה בפסוק הנדון – "אמרתי להם: אנחנו מאמינים במושג של 'עם לבדד ישכון'. אנו, מאמינים בני מאמינים, מקבלים שהדברים נאמרו לפני 3,300 שנה, מפי בלעם, 'גדול נביאי אומות העולם'... על איזה עם אחר בהיסטוריה נאמרה נבואה כזו? האם בהודו, בפרס, ביוון העתיקה קם מישהו ואמר על עמו איזו נבואה לאחרית-הימים, לדורות או לזמן מועט יותר? בדקו, החליפו ביניהם דעות והחליטו, שאין דבר כזה בנמצא."⁵⁰⁵ בהמשך דבריו שם הראה הרצוג כיצד נבואה זו נתקיימה לאורך הדורות, וקבע כי אין להבין את עם ישראל על הפרדוקסים המלווים את קיומו, מבלי

⁵⁰¹ "בכל ספרי ההיסטוריה של המזרח התיכון, עד לפני מאה שנה – אם ביקר תייר, הוגה דעות, ארכיאולוג או איש מדע במזרח התיכון יכול היה לכתוב: ראיתי עמי כורדיסטן, את פרס, את הכיתות הדתיות בעיראק (שאו עדיין לא נקראה עיראק), ראיתי את השיעים והסונים, ראיתי את תורכיה... הוא לא ראה עם פלשתינאי...אף גם לא יכול להעיד על איזה שבט בקרבת ארץ זו שאפשר להגיד שהוא קשור במובן גיאוגרפי-רוחני לשטח שבו הוא יושב. כלומר מאז גלות ישראל מעל אדמתו לא התאפיינה ארץ-ישראל בקשר לשום גורם אחר- במובן קשר מהותי, רוחני, גיאוגרפי-מדיני, לאומי- שבטי." הרצוג י', שם, עמ' 57 – 58.

⁵⁰² שם, עמ' 146.

⁵⁰³ שם, עמ' 58.

⁵⁰⁴ השווה עוז, ע', עמ' 76: " אין למפעל הציוני צידוק אובייקטיבי מלבד צדקת הטובע הנאחז בקש היחיד שבו יכול היה להאחז ולהינצל. ודי בכך. (כאן צריך להקדים עניין שעוד אשוב אליו: הבדל מוסרי עצום רובץ בין הטובע הנאחז בקרש ומסיט הצידה – ולו גם בכוח – את יושביו האחרים של הקרש – לבין הטובע המשתלט על הקרש כולו ומשליך יושביו האחרים המימה...)".

⁵⁰⁵ הרצוג י', שם עמ' 68.

לראות תופעה זו כחלק ממהותו. להבנת פשרה, הוא סבר שיש להשתחרר מאמות המידה ההיסטוריות והחברתיות השגרתיות, ולסגל ראייה רוחנית ואמונית.⁵⁰⁶

כאמור, הוא סבר שראיית עם ישראל באור זה מוטמעת בתודעה ובתרבות האנושית, ועל כן לא נרתע מלהביע אותה בפני מדינאים זרים. לראייה הביא, בין היתר, דברים שכתב סארטר לפני מלחמת ששת הימים: "איני יכול לשפוט את העם היהודי על פי הכללים המקובלים של ההיסטוריה האנושית; העם היהודי הוא משהו מעבר לזמן, ולכן איני יכול לחרוץ משפט על הדילמה של יחסי ישראל-ערב מבלי להביא נקודה זאת בחשבון."⁵⁰⁷ בהזדמנויות שונות טען כי מלחמת ששת הימים חידדה הכרה זו בקרב רבים מהם, כמו גם בקרב אנשי דת, הוגים והיסטוריונים מהאפיפיור אשר הודה "שהעם היהודי הוא בכל-זאת "עם נבחר"⁵⁰⁸ ועד לארנולד טוינבי - "אפילו טוינבי מיוזענו, שהתווכחתי אתו פעם במונטריאול – ראיתי אותו לפני שלושה חודשים בלונדון, בעת ביקור, ושאלתי אותו: מה אתה אומר עכשיו? – אמר לי: כששמעתי את החיילים שלכם ליד הכותל המערבי ברדיו, התחלתי לתפוס את מהות הקשר שלכם עם העיר הזאת, ירושלים, ועם הארץ הזאת."⁵⁰⁹

לדברי הרצוג תודעה זו השפיעה בפועל על קביעת מדיניות ועל מהלכים מדיניים כמו פרסום הצהרת בלפור,⁵¹⁰ גיבוש יחסה של ארה"ב לישראל⁵¹¹ ותנודות יחסה של הכנסייה הקתולית למדינת ישראל. כל אלה הביאוהו לטעון כי התבססות על המייחד והמבודד את עם ישראל מהעמים, אינה רק אמת פילוסופית אלא גם עשויה להתקבל על שומעיה ולהשפיע על התנהלותם - "כל עוד מוסיף הייחוד היהודי להיות נתפס ומקובל במושגי המאה העשרים, אין המושג השני של המאה הזאת – זכות ההגדרה העצמית, כביכול, של הערבים - יכול לגבור על התביעה היהודית."⁵¹²

4. ג. 5. טענת הזכות על ארץ ישראל

אחד הנושאים העיקריים שלהם נדרש הרצוג בעבודתו המדינית, הינו ההתמודדות עם הערעור על זכות העם היהודי על ארצו אל מול הטענה הערבית. באמצעות סקירת דבריו בנושא, אנסה להדגים כיצד הוא משתמש בתופעת הבדידות- ייחודיות לצורך הסברה מדינית. הרצוג חש כי בעקבות מלחמת ששת הימים ושחרור ירושלים, התגבר בזירה הבינלאומית הערעור על הזכות היסודית של עם ישראל למדינה בארץ-ישראל.⁵¹³ בהתייחסו לשאלת ארץ ישראל הוא ניתח במפורט את המצב המדיני, הצבאי והגיאופוליטי, לצד סקירה רוחנית והיסטורית עמוקה. הוא ראה את שני התחומים ככרוכים זה בזה, אך טען בעקביות כי לא בפוליטיקה ובמדינאות מצוי שורש הוויכוח אלא בשאלות היסוד ומקור הזכות. לדבריו הניתוח הרציונאלי אינו יכול להקיף את התופעה הייחודית של חיי ישראל במלוא עומקה, וממילא גם לא את סבך הקונפליקטים שעומדים על פניה. "יש וויכוח – בקהילות האקדמיות בעולם, בחוגים מסוימים של הכנסייה הפרוטסטנטית, בשמאל החדש - על בעיית

⁵⁰⁶ שם, עמ' 69.

⁵⁰⁷ שם, עמ' 58.

⁵⁰⁸ שם.

⁵⁰⁹ שם, עמ' 60.

⁵¹⁰ שם, עמ' 64.

⁵¹¹ שם, עמ' 65, 85, 244.

⁵¹² שם, עמ' 58.

⁵¹³ שם, עמ' 138.

הזכות: מה פשר זכות זו, שבא עם וטוען שאין לו בית בלי הנחלה הקטנה הזאת על חוף הים התיכון מזרחה, במושגי המאה העשרים? מה אותו וויכוח אי אפשר להסבירו, אי אפשר להשיב עליו: אי-אפשר להגיע לצדק שבו תוך התעלמות מן הקשר ההיסטורי-רוחני של היהודים עם הארץ הזאת, קשר שהוא מעבר לזמן.⁵¹⁴ לכן ראה כלגיטימי ואף הכרחי לפנות לתחום האמונה, כחלק מהותי בתפישת יסודות המציאות והפעלת שיקול הדעת. יחד עם זאת, הקפיד להדגיש כי אין הטרימינולוגיה האמונית באה לטשטש קשיים וסכנות,⁵¹⁵ אלא להציג תמונה שלמה יותר הן בנוגע להכרת הכללים והכוחות הפועלים והן ביחס להערכת התפתחויות עתידיות.

את נקודת ההתנגשות שבין תביעות היהודים והערבים על ארץ ישראל ראה בשוני היסודי שבין "תביעת היהודים הנשענת בעיקר על נקודת מוצא מטפיזית של קשר עם הארץ מעבר לתחומי הזמן, ותביעת הערבים המבוססת בהקשר המושגים של המאה העשרים."⁵¹⁶ לביסוס הדברים הזכיר בהזדמנויות שונות את דברי רש"י בתחילת הפירוש לספר בראשית, וטען כי בדורנו הם רלוונטיים יותר מבפני: "אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'הַחֲדָשׁ הַזֶּה לְכֶם' (שמות י"ב ב'), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל. ומה טעם פתח בבראשית? משום (תהלים קי"א ו') 'כִּי מִעֲשֵׂיו הִגִּיד לְעַמּוֹ לְתֵת לָהֶם נִחְלָת גּוֹיִם'. שאם יאמרו אומות העולם לישראל: 'לסטים אתם שכבשתם ארצות שבעה גוים', הם אומרים להם: 'כל הארץ של הקב"ה היא; הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו. ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו'.⁵¹⁷

הרצוג טען כי הויכוח המתואר בדברי רש"י עוסק בנקודת היסוד שהזכרנו והתשובה שבו קובעת כי הויכוח מתרחש במישור הרוחני: "בעצם, זו טענה יפה מאד ליהודים - אבל מניין לך שאומות העולם יקבלו אותה? התשובה היא, שהבעיה קשורה בתפיסה היסטורית - אם היא ברוח האמונה, או אם היא מטריאליסטית: אם התפיסה היא מטריאליסטית כי אז הטענה של "ליסטים אתם" תופסת; אך אם התפיסה היא ברוח האמונה, יהיה העולם מוכרח לקבל, שמבית ישראל באו מושג ההשגחה ויסוד האדם במושג⁵¹⁸ ההשגחה - ומושג זה אין לו קיום בלי ארץ ישראל. זה הויכוח"⁵¹⁹ נראה כי הרצוג שם את הדגש המרכזי בדברי רש"י על פתיחת התשובה "הארץ כולה של הקב"ה היא" וממנה נגזר ההמשך. לפי דבריו הויכוח על הארץ הינו בעצם וויכוח על מקור הערכים וכללי המוסר שעל פיהם צריך העולם להתנהל. הדיבור על השגחה פירושו שיש קשר הדוק בין הא-להי לארצי. קשר זה אינו מקרי אלא רצוני, בעל מגמה וכיוון הקובעים את ערכי החיים הארציים ומובילים אותם. האמונה היהודית היא מקור הסתכלות זו על העולם, והבטחת ארץ ישראל היא מרכיב מרכזי ביישום שלה. על-כן, המבכר ראייה זו של המציאות על פני המטריאליזם והוא חלק מהתודעה האנושית שקיבלה

⁵¹⁴ שם, עמ' 103.

⁵¹⁵ "איני רוצה שתחשבו שאני לוקה בחוסר חוש המציאות. האמינו לי שאני יכול להקרין לפניכם עולם של ביעותים ופחדים... אני מאמין שהסכנה גדולה, והיא אף עלולה לגדול. אולם אני גם מאמין שאם נסתכל אחורה - לא רק 50 שנה ולא רק אל אלפי-השנים של ההיסטוריה היהודית, אלא אל 22 השנים האחרונות בלבד, ובעיקר השנתיים וחצי שמאז מלחמת ששת-הימים... שמכל אלה תצא ישראל מעוטרת בעטרת-ניצחון, אולי רק לאחר שנים ארוכות של מאמצים רבים ועבודה קשה ומפרכת." הרצוג י', שם עמ' 97-98. וכן שם, עמ' 110.

⁵¹⁶ שם, עמ' 90.

⁵¹⁷ רש"י, בראשית א, א.

⁵¹⁸ במקור כתוב 'מוסד'. לפי הקשר הדברים נראה לי שזו טעות דפוס ובהתאם לכך שיניתי.

⁵¹⁹ הרצוג י', שם, עמ' 61.

את דברי נביאי ישראל,⁵²⁰ אמור לקבל את מקורה הישראלי ואת המגמות שכלולות בו. "כשאנו מסתכלים היום אחורה בהיסטוריה היהודית, אנחנו מבינים היטב את טעם הפתיחה התמוהה הזאת; מפני שבאמת המאבק בין חומר לרוח, המאבק בין זכות מדינית מסורתית ובין מושגי המאה ה-20, מרוכז בשאלה הזאת."⁵²¹ "הוויכוח אינו רק על שטח, מאזן כוחות, ואף לא רק על כבוד; הוויכוח נוגע בשאלת היסוד, אותה שאלה שבה פתח רש"י את פירושו על התורה."⁵²²

ראיה זו היא שמייחדת את דרכו של העם היהודי וקובעת את מעמדו בעמים, לכן הוויכוח על ארץ ישראל אינו דיון טכני על מקום אלא ביטוי מהותי לכל דרכו של העם, ולא לחינם פתח בו רש"י את חיבורו על התורה: "ורש"י כאילו חזה שלאחר 920 שנה שוב נעמוד בפניו. בעיית היסוד היא אפוא, אם ממשיכים בוויכוח, 'ליסטים אתם'; או אם תופסים את הייחוד היהודי, את המסלול הנפרד, ואז יש סיכוי שיקבלו אותנו כחלק מן המזרח התיכון" - דווקא הבנת עומק הייחודיות והשונויות של העם היהודי תביא את העמים לקבלו. כל זמן שלא יבחינו בה, יתקשו להכיל את נוכחותו החריגה. הוא הדגיש והבהיר שדבריו נכונים בשדה המדיני הריאלי ולא רק בעולם הדרשה והרעיון: "זה נראה מאד בלתי-מדיני ובלתי-רציונאלי, אבל אני, העוסק במדיניות כבר 20 שנה, משוכנע היום יותר מקודם שזה המפתח."⁵²³ הרצוג ראה שורש אחד לוויכוח העתיק ולוויכוח בן זמננו, ועל כן סבר שגם המענה שיש לתת זהה- "ובעצם מה טוען 'השמאל החדש' ברחבי העולם, אותם חוגים המבקשים להתנכר לישראל ולהתנכל לה - 'ליסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים!' זוהי בעיית הזכות; זה המאבק בין הייחוד היהודי ובין תפיסת ההגדרה-העצמית של המאה ה-20... כל עוד מקבל העולם שיש ייחוד יהודי בהיסטוריה האנושית, אין הוא יכול לכפור בזכות היהודים על הארץ הזאת."⁵²⁴

הרצוג עמד בהזדמנויות שונות על השלכותיו העולמיות של הסכסוך המקומי - "הסכסוך הזה התפתח והלך. הוא סחב לתוכו את מדינות ערב; הוא גם בלע לתוכו את האיסלם המשתרע על-פני חצי המפה הדרומית של העולם, ממרוקו ועד אינדונזיה; ואם תדבר עם אדם משכיל בכל מקום בעולם הזה, בעיית ארץ ישראל נוגעת לו. והסכסוך פשט גם בכיוונים אחרים. הוא נכנס בעימות עם הנצרות- הפך לדו-שיח עם רומא על 600,000,000 הנוצרים בעולם, ואחר-כך גם עם הפרוטסטנטים... וודאי פשט הסכסוך אל מעצמות העל, רוסיה ואמריקה, שכאילו הבעיה הזאת יכולה לכוון ולהדריך מעמד השפעתם, ואולי לקבוע תוצאותיו." הוא נתן הסבר רוחני לנתונים אלה. ראה בהם ביטוי לשורשיות הוויכוח והשתייכותו לרבדים האוניברסליים היסודיים ביותר של רוח, אמונה ותרבות- "וכך הפכה הבעיה הקטנטנה הזאת שהעמיד רש"י בראש פירושו לתורה- המחלוקת הזאת, שהם טוענים, ליסטים אתם; ואנחנו טוענים, יש לנו זכות דתית והיסטורית על הארץ הזאת- לוויכוח עולמי, שנדמה לי שאין דוגמתו בתקופה המודרנית: אין דוגמתו לאורך, אין דוגמתו להיקף, אין דוגמתו למרירות, אין דוגמתו לשילוב אין-סוף של בעיות דת ורוח ומחשבות ויסודות סוציאליים ומצפוניים."⁵²⁵

⁵²⁰ שם, עמ' 103

⁵²¹ שם, עמ' 146.

⁵²² שם, עמ' 151.

⁵²³ שם, עמ' 62.

⁵²⁴ שם, עמ' 147.

⁵²⁵ שם, עמ' 151.

5. פרק רביעי: האמונה היהודית מול הפטליזם הערבי

יעקב הרצוג סבר ששורש הסכסוך בין מדינת ישראל למדינות ערב הינו רוחני-אמוני. ביטוי יסודי לכך הוא ראה בעימות בלתי מתפשר בין תרבויות - הפטליזם הערבי לעומת האמונה היהודית.⁵²⁶ הוא הזכיר התנגשות זו בהזדמנויות שונות ובהערות מצב, וטען כי כל עוד הוא קיים לא יהיה פתרון לסכסוך.

5. א. כוחו של הפטליזם

הפטליזם פירושו "אמונה בגורל, אמונה כי כל מה שמתרחש ובא על אדם בא לו מן הגורל הסמוי שאין בכח האדם לשנותו; ההכרה כי אין אדם יכול להימלט ממזלו וממה שנגזר עליו."⁵²⁷ השלכותיה של תפישה זו הינן מיעוט מאמץ והשתדלות, שאננות ביחס להתפתחויות הזמן ומיעוט נטילת אחריות אישית. הפטליזם מזוהה עם תפישות דתיות שונות, שמחמת הרגשתן בגדלות הבורא ובאין-סופיות יכולתו, מסיקות הן שאין לאדם כל השפעה או יכולת לקבוע את מהלך העניינים. תפישה זו אופיינית לזרמים אחדים באיסלם, המאדירים בדרך זו את שם האל. יש התולים בתפישה זו את הפיגור הטכנולוגי והמדעי של עמי ערב ביחס לאומות אירופה, ואת קיומה של עמדה פסיבית ביחס להתרחשויות שונות.⁵²⁸ מאידך, יש שראו בה גם מקור לסבלנות ושלווה, אמונה תמימה, ענווה וריסון יצר התחרות.

יעקב הרצוג ראה בפטליזם מקור של כח המעניק לערבים תחושת יציבות ודבקות בעמדותיהם, וכתוצאה מכך מטיל מבוכה ורפיון גם בקרב העם היהודי ומדינות העולם.⁵²⁹ הוא זה שמפריע לערבים לעכל את חזרת עם ישראל לאיזור אחרי גלות ארוכה. הם מאמינים כי המציאות המזרח תיכונית היא קבועה ואין כח בעולם שיכול לבטלה. אם בכל זאת יקום כח כזה, דינו לחלוף כעבור זמן ולהשאיר את האיזור לשלטונם הבלעדי של יושביו הקבועים. ואין השינויים ההיסטוריים מחייבים שינוי תפישה מבחינתם. לכן אין הם חשים כל צורך לשנות את דעותיהם, דבר שמרחיק את הסיכוי להשגת הסדר מדיני קבוע.⁵³⁰

5. א. 1. התנגשות מעשית

בדבריו הזכיר הרצוג שני מישורים שבהם מתרחשת ההתנגשות בין הפטליזם לאמונה היהודית – מישור מעשי-ריאלי ומישור מוסרי-תרבותי.

מהבחינה המעשית מונע הקיבעון הפטליסטי כל אפשרות לקבל את השינויים המתרחשים כמצביעים על שינוי כיוון של המהלך ההיסטורי. הפטליזם נוטה לפרש כתופעה חולפת המתחדשת אחת לכמה זמן במעין מחזוריות של ההיסטוריה, אשר אין בה כדי לשנות את אמיתות היסוד. הרצוג טען כי בהשפעת גישה זו, מתעלמים הערבים מהמשמעות המהפכנית של שיבת היהודים לארצם, ומסרבים לנקוט בצעד כלשהו העשוי להתפרש כהסכמה לקבלתה כדבר קבוע. לכן הם מוכנים לכל היותר להסכמי ביניים ושביתות נשק אך

⁵²⁶ הרצוג י', עם לבדד, עמ' 101.

⁵²⁷ אבן-שושן, א', המילון החדש.

⁵²⁸ "יש בו באסלם אפתיה מפחידה, ופטליזם של השלמה עם הגורל. התוצאות מכך בולטות לעין בארצות רבות – הרגלים של בזבוז וחוסר דאגה ליום המחר, שיטות חקלאיות מפגרות, שיטות מסחר עצלניות ונטולות מרץ, וחוסר ביטחון בקניין הפרטי." צ'רצ'יל, ו', מלחמת הנהר.

⁵²⁹ הרצוג י', עם לבדד, עמ' 89.

⁵³⁰ שם ובעמ' 85.

לא להסכם שלום סופי ומוחלט. זה היה נימוקו של הרצוג בתגובה לטענות כלפי ישראל, שאין היא גמישה די הצורך ומתעקשת בעקביות על קיום מו"מ ישיר על הסדר שלום סופי. הוא טען שהסכמה להסדר חלקי או זמני, תצדיק בעיני הערבים את מסקנת ראייתם הפטליסטית בדבר זמניות הנוכחות היהודית באזור, ותלבה את ההתנגדות אליה בהתפרצויות מלחמתיות חוזרות ונישנות. הוא האמין שככל שיחלוף הזמן והנוכחות היהודית בארץ ישראל תתבסס, יפנימו הערבים כי לפנייהם תופעה של קבע והדבר יוביל לנכונותם להגיע להסדר. וויכוח זה, הנוגע להערכת מצב מעשית-ריאלית, היה בעיני הרצוג וויכוח אמוני. הוא ראה בשיבת ציון ובתקומת המדינה עניין אמוני ראשון במעלה והתגשמות של הבטחות התורה ודברי הנביאים. בעיניו התפתחויות ביטאו את עליונות הרוח על החומר ואת תקוות האדם להיגאל. לפיכך הכחשת שיבת ציון הינה הכחשת קיומה של ליבה רוחנית למציאות הריאלית וכפירה באמונה היהודית לדורותיה, וזהו שורש הוויכוח הפוליטי.

5. א. 2 התנגשות תרבותית ומוסרית

במישור המוסרי-תרבותי הבחין הרצוג בסתירה בין הפסיביות שמאפיינת את הפטליזם, לבין השאיפה המתמדת לתיקון עולם וגאולתו שמאפיינת את האמונה היהודית. הוא ראה בפטליזם ביטול אמונת ההשגחה, והתכחשות למעורבות הא-ל בעולם. ניתוק החיים מכל קדוש ונשגב מותיר את האדם כבול ומשועבד למיצריו החומרניים המוגבלים של העולם. כתוצאה מכך הוא מאבד תקווה ומוטיווציה לתיקון והתקדמות. הפטליזם, עם כל רצונו לעיתים, לרומם את הא-ל, הריחו מרחיק אותו מכל זיקה למתרחש בעולם ומגביל את יכולתו להשפיע על המתרחש בו. הגבלה זו יוצרת תרבות אנושית של חוסר מטרה וחוסר אמונה ביכולת לשנות. הרצוג הציג זאת כאנטיתזה להתגלות האמונה היהודית במעמד הר סיני ולמרכזיות ההשגחה הא-להית באמונת ישראל. אלה הטמיעו במורשת היהודית את מושג המעורבות של הא-ל, שפירושו קיום תוכן רוחני במציאות. תוכן רוחני זה מטיל אחריות על האדם המתבטאת בקבלת עול מצוות, ומעניק לו מרחב של אמונה ותקווה לתיקון והתקדמות.⁵³¹ הרצוג מזהה את הציונות כתוצר וביטוי של הרציפות היהודית החותרת תמיד לגאולה, בכל תקופה לפי תנאיה.⁵³² התרגום המדיני של הבדלים אלה, לפי הרצוג, מתבטא ביוזמה ובהתפתחות שמביאה הציונות, לעומת הפסיביות הערבית אשר מצפה כי המצב הקיים יישמר לנצח. בעוד הציונות מבטאת הכרה יהודית עמוקה של עידן חדש "נפרשת והולכת תקופה חדשה לא רק בתולדות העם היהודי, אלא לא פחות מזה בתולדות הדו-שיח היסודי שלו עם עולם ומלואו... ומעל לכל במהות עיצובה של דמות היהודי לדורי-דורות."⁵³³ ומכח חזון זה היא יוזמת ופורצת, כוחו של הפטליזם הערבי נובע משכנועו העמוק כי כל השינויים מסביב הינם זמניים וחולפים... החלו להבין את טיבו של הפטליזם הערבי; את כוחו ואת עצמתו של הגורם הדמוגרפי – עשרות מליונים בני אדם המקיפים אותנו מסביב; את הכושר הפנימי הזה של הערבים להתעלם מן המציאות, לא רק מהערכות מדיניות, אלא גם מהתוצאות בשדה הקרב, כלומר להמשיך כאילו הזמן – נצחי אינסופי – עומד לצידם, ומתוך הלך מחשבה זה, להשוות את ישראל לאחד מאותם מקרים חולפים על פני החולות של

⁵³¹ הרצוג, י', שם, עמ' 253.

⁵³² שם, עמ' 58.

⁵³³ שם, עמ' 105.

המזרח התיכון".⁵³⁴ ביטוי להערכת עוצמתו של הפטליזם הערבי בעיני הרצוג, ניתן לראות בכך שלמרות ביקורתו כלפי ראשוני הציונות בשל אי-הבנתם את המנטליות ערבית, הוא הודה שמוטב כך, שכן אילו היו מודעים לעוצמת הפטליזם הערבי ועיקשותו יתכן שהיו נרתעים מפניו: "את העולם הערבי כמעט שלא הרגישו ראשוני הציונות כל עיקר; ואולי היה זה לטובה. דומני, שכיום אנחנו מתחילים לתפוס את מימדי הפטליזם הערבי, את היכולת הזאת, הבלתי-מציאותית לכאורה, לעמוד ככח מספרי; בכח ישיבתם כך וכך מאות שנים באיזור בכח איזו יכולת נוקשה: לעמוד ויהי מה, ונראה כיצד יפעל הזמן".⁵³⁵

5. א. 2 השפעת הפטליזם

הרצוג הצביע על חלחול הראיה הפטליסטית אל מחוץ לסביבה הערבית, והשפעתה על מדינות העולם התובעות מישראל להסכים לווייתורים ללא תנאי.⁵³⁶ הוא הדף בתקיפות את הביקורת הבינלאומית על ישראל, וקרא למבקרים להתאזר בסבלנות כי ישראל לא יכולה להתפשר בנושא זה אף אם הדבר יוביל לבידודה.⁵³⁷ הוא תלה את נטייתם להכריע לפי מדידה כמותית וחומרית בעמדות דתיות מושרשות, ובהבדל תרבותי יסודי בין גישתם למציאות לבין הגישה היהודית: "בסופו של חשבון, הייתי אומר, אנו מגיעים לעימות האמונה היהודית מול הגיון המאה העשרים. לא אבוא לתאר לכם ויכוחים תיאולוגיים, אבל כשאתה מדבר עם גוי, שיש לו תקשורת מחשבתית משלו (אני מכיר תקשורת זו, מפני שגדלתי בה בבית הספר) אי-אפשר להימנע מזה. הוא רואה את העולם במובנים מסויימים של "זכות" ו"חובה", בדמות גליון מאזן; וכמו שהוא נוהג בחברתו בוול-סטריט, כך הוא עושה בכל בעיה בינלאומית... המוח המערבי שואל אותך: קוו ואדיס? איך תעמוד במערבולת של שנאה; כיצד תחזיק מעמד מול עשרות מליוני ערבים. האיסלם תוסס, ומאחרי ברה"מ – זה שלושת-רבעי גלובוס, קלה בעיניך? וסין; ופה עומדת מדינה של 2,500,000 איש, והיא אומרת: הזמן פועל לטובתי. מוח הגוי המערבי באמת אינו תופס." – הוא הבין את חששם של המבקרים לנוכח היתרון העצום של הערבים בשטח ובאוכלוסייה, ועל אף הוויכוח עמם אין הוא מאשים אותם: "ואל ניתפס לפרנויה עצמית ונכריז על כל גוי האומר לנו, אל תתעקשו על חוזה שלום ממש – שהוא אנטישמי. אין זו אמת. אלא הוא רואה את הדברים כפי שרואה אותם. הוא אינו שונא ישראל. הוא רוצה בכל ליבו שתחיה בשלום, אבל הוא אומר לדף אתה צועד לבלתי-נודע, וזה נשגב מבינתי; אם אתה רוצה ללכת-לך, אבל מה אתה סוחב אותי אתך?"⁵³⁸

הצבת הוויכוח על בסיס של הבדלי אמונה, יוצרת קושי לראות לו סוף, שהרי מדובר על עקרונות מקודשים. הרצוג טען כי בוויכוח זה העם היהודי אינו יכול להתפשר, כי זוהי תמצית קיומו והאמת הנצחית שאיתה הוא הולך כל הדורות. הוא האמין בעוצמתה של אמת

⁵³⁴ שם, עמ' 89.

⁵³⁵ שם, עמ' 76.

⁵³⁶ שם, עמ' 77.

⁵³⁷ הרצוג י', שם, עמ' 110.

⁵³⁸ שם, עמ' 84. **וכן עמ' 64:** "אין אני מאשים אותם באנטישמיות. ומה אפשר לדרוש מפקיד אמריקני שגדל באיזו עיירה נידחת, לא למד תנ"ך ואינו בקיא בחז"ל ואינו יודע את ההיסטוריה היהודית... שולחים אותו למחלקת המזרח התיכון- תפקידו לשמור על הבסיס האמריקני ועל השפעת האמריקנים במזרח התיכון. בבוקרו הראשון הוא רואה את המפה, ורואה את העולם הערבי, המשתרע ממרוקו ועד פרס, מן האוקיינוס האטלנטי ועד המפרץ הפרסי, והוא מונה כ 160,000,000 נפש; אחר כך הוא רואה את עולם האיסלם המונה מאות מיליונים, עד אינדונזיה ופקיסטן. וכל אותו עולם – מצווחה אחת, צווחה יסודית חובקת עולמים: למה באו 2,000,000 יהודים לתוך הארץ הזאת לזעזע את שלוותנו ולקרוע את יציבותנו?"

זו להביא לשינוי המציאות ולערעור תחושת היציבות הפטליסטית של הערבים, על אף עמידותה רבת השנים.

בעקבות מלחמת ששת הימים וכנראה גם לאור מגעיו החשאיים עם המלך חוסיין, זיהה הרצוג בקיעים בפטליזם הערבי והתחלה של הבנה כי ישראל היא גורם של קבע באזור.⁵³⁹ הרצוג הבחין כי השינוי המסתמן מקיף גורמים נוספים בעולם ומגביר את הנכונות להקשיב לטענותיה ודרישותיה של ישראל. כך היה עם מדינאי המערב שעד אז נטו להפחית מערכה של מדינת ישראל לנוכח הנחיתות המספרית שלה ביחס לעולם המוסלמי והערבי.⁵⁴⁰ גם הממסד הנוצרי שהעדיף בד"כ להתעלם מקיומה של ישראל מפני שהדבר סותר את אמונתו, ואחרי קום המדינה הוביל את המאבק העולמי נגד שליטת ישראל בירושלים המערבית, החל בעקבות מלחמת ששת הימים לדון בפרשנות שיש לתת לתופעת המדינה היהודית ולהצטדק על היחס ליהודים לאורך הדורות.⁵⁴¹

⁵³⁹ הרצוג י', שם, עמ' 61, 75, 86, 92, 100, 102, 110.

⁵⁴⁰ שם, עמ' 64-65.

⁵⁴¹ שם, עמ' 62, 64-65.

6. פרק חמישי: פעילות מדינית – יעקב הרצוג והמאבק על מעמד ירושלים

מורכבותם של תהליכים מדיניים ופוליטיים ועובדת היותם קשורים באינספור משתנים חיצוניים, אינטרסים ודחפים, מקשים על זיהוי מניעיהם הרעיוניים והאידיאולוגיים. קשיים אלה קיימים כשעוסקים בבירור דרכם של מנהיגים וקובעי מדיניות, ועל אחת כמה וכמה כשמדובר באנשי הדרג המבצע-פקידים, שגרירים, אנשי צבא וכדומה. מכאן הקושי לזהות התאמות כאלה אצל יעקב הרצוג, אשר שימש בתפקידי דיפלומטיה ומינהל ולא כקובע מדיניות.⁵⁴² יש שטענו כי סגנונו האישי - אינטלקטואל מעמיק וענו הנחבא אל הכלים - תרם גם הוא להעדר יומרה להוביל מהלכים לפי השקפתו, והביאו להסתפק במימוש מדיניותם של אחרים.⁵⁴³ קביעה זו טעונה בחינה יסודית, אולם גם אם לא נקבל אותה באופן גורף, ברור שקיים קושי להתחקות אחר שורשיה הרעיוניים והאידיאולוגיים של כל פעולה מדינית.

יחד עם זאת, עובדת היותו של הרצוג למדן מעמיק ואיש אשכולות אשר המרכיב הרוחני היה דומיננטי בחייו, והוא חדור אמונה יהודית-ציונית, מעלה את הסבירות למציאת קוים מקשרים בין הצד הרוחני-אידיאולוגי למישור המעשי. את חיפושי אחר קוים מקשרים כאלה, מיקדתי בתחומים שבהם קיימת זיקה מובהקת למרכיב ערכי או רעיוני שתפס מקום משמעותי בהגותו של יעקב הרצוג. כמו כן, העדפתי תיעוד של פעילות מהתקופה המאוחרת של חייו, כאשר הוא כבר מדינאי מנוסה ונמצא בשיא השפעתו המדינית ובשלותו הרעיונית. לאור עקרונות אלה ולאור עדויות על פעילותו הענפה אחרי מלחמת ששת הימים הן בתחום המדיני-בטחוני, הן בתחום ההסברתי והן בתחום ההתיישבותי, היה ראוי בעיני לעסוק בשנים אלה, שבהזדמנויות רבות התבטא כי הן נקודת מפנה היסטורית ורוחנית בחיי ישראל וברמה הבינלאומית. אולם המקורות הראשוניים הנוגעים לתקופה זו, כולל יומניו האישיים של הרצוג, מצויים בארכיון המדינה וטרם נפתחו לעיון הקהל.⁵⁴⁴ לפיכך פניתי לתחום אחר שהעסיק אותו מאד מראשית הקריירה הדיפלומטית שלו - מעמדה של ירושלים עם דגש על ההתמודדות מול הכנסייה הקתולית בנושא. הרצוג מילא תפקיד מרכזי בפעילות המדינית בתחום זה, במסגרת תפקידיו כממונה על ירושלים והעדויות הנוצריות במשרד הדתות וכיועץ מיוחד לענייני ירושלים במשרד החוץ. דומה כי עצם השילוב הלא-שגרתי בין תפקידיו בשני המשרדים הממשלתיים הללו, מבטא יותר מכל את דרכו המיוחדת בחיבור ההרמוני בין הרוחני, ההיסטורי והמדיני-מעשי, ואת יכולתו לפעול מתוך הבנה עמוקה של המרכיבים השונים.

תחילה אסקור את מקומה של ירושלים בתפישת עולמו של הרצוג, ואחר-כך את האופן שבו הדבר התבטא בפעילותו המדינית.

⁵⁴² בר-זהר, צפנת, עמ' 103.

⁵⁴³ שם, עמ' 202 – 203, 253 – 254.

⁵⁴⁴ יצוין שציטוטים נרחבים מתיקי הארכיון הללו מופיעים אצל בר-זהר, צפנת, עמ' 265 – 300.

6. א. ירושלים בתפישתו של הרצוג

נאמן למסורת היהודית הרצופה, ראה הרצוג בירושלים הרבה מעבר למקום גיאוגרפי רווי סנטימנטים. כמי שתפש את המימד הרוחני כעיקר המציאות ואת הצדדים החומריים והמעשיים כפועל יוצא מכך, העריך הרצוג את ירושלים לפי התוכן הרוחני שמגולם בה.

במכתב תשובה לציר ישראל בהאג משנת תשי"ד – 1954, קבע את יסוד המדיניות הישראלית בנוגע לירושלים: "כל הכרזה או החלטה הנוגדת את העמדה של ירושלים כבירת האומה לא התקבלה ולא תתקבל על דעת העם היהודי. מקומה של ירושלים נקבע בקטיגוריות רוחניות נצחיות של אמונתו הדתית של ישראל ותודעתו הלאומית. ואת עובדת יחוד זה אין בכח נסיבות מדיניות חולפות להמיר."⁵⁴⁵ במשפטים אלה תמצת את עיקרי תפישתו בדבר המוקד הרוחני של ההתרחשויות, רציפות התודעה היהודית, ייחודיות אמונתו ונצחיותו. הערעור על זכות ישראל בירושלים נובע מאי הכרה בזיקה זו שבין הקטגוריה הרוחנית לזו המדינית: "הברירה אשר בפניה הועמדו הנציגים הזרים איננה דווקא להכיר בירושלים כבירת ישראל, אלא להודות בכך שמבחינה משפטית בינלאומית ירושלים הינה חלק של מדינת ישראל. ההתנגדות להעברת משרד החוץ לירושלים פירושה, ערעור הזכות לראות בירושלים חלק אינטגרלי של המדינה."⁵⁴⁶ בניגוד לתפישת היסוד שאותה הגדיר הרצוג "המחשבה האורגנית, הרוחנית והמדינית כאחת, של ישראל".⁵⁴⁷

מטבע הדברים, מרבית התבטאויותיו בנושא הן מהתקופה שאחרי מלחמת ששת-הימים ואיחוד ירושלים. הוא דיבר על הזיקה ההדוקה בין קורותיה לקורות עם ישראל - "... וייחודנו זה קשור ומשולב בייחודה של ירושלים שלא שינתה את אופייה למעלה מ-3000 שנה, ואף בחורבנה הוסיפה להיות חלק בהווייתו של היהודי, עומדת ומצפה, מעבר לזמן, אל שיבתו אליה."⁵⁴⁸ שניהם יחד מביעים בשורה אוניברסלית של עליונות הרוח על החומר המתבטאת בקיום נצחי. בשורה זו נוגעת לבסיס ההתייחסות של האדם באשר הוא לעולם שסביבו, ועל כן נוכחותה על במת ההיסטוריה משפיעה על עמים ותרבויות - "בכך אנו תורמים את תרומתנו לעליונות הרוח על ערכי-החומר בתולדות האדם."⁵⁴⁹ לפיכך יש לשינויים שעוברים על ירושלים ועל עם ישראל, כנושאי אותה בשורה, השפעה רחבה על התרבות והפוליטיקה העולמיות. לכן הגדיר הרצוג את חורבן ירושלים כאירוע בעל משמעות עולמית,⁵⁵⁰ ואת איחודה בימיו תחת שלטון ישראל כנקודת מפנה היסטורית בחיי העם שהיא גם בעלת השלכות עולמיות.⁵⁵¹ "אמרתי לאותו פרופסור: לך למרכזי התיאולוגיה והמחשבה של מיליוני נוצרים, ברומא ובמקומות אחרים בעולם המערבי; לך למרכזי האיסלם – דבר איתם על ירושלים זו שאוחדה; על הלבטים והמחשבות והחיפוש ההיסטורי, הפילוסופי, הדתי בכל המישורים, ואז יהיה ברור לך שנער בן שבע-עשרה אינו יכול לדעת תולדות העולם ולהבין את המתהווה עכשיו באזורנו ובכל העולם כולו, בלי להבין את הדו-שיח הזה עם

⁵⁴⁵ מכתב לציר ישראל בהאג. י"ג באדר תשי"ד, 16.2.1954. א"מ פ – 40661/8.

⁵⁴⁶ שם.

⁵⁴⁷ ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל. 268. כ"ג בניסן תשי"א, 29.4.1951. א"מ פ – 40661/8.

⁵⁴⁸ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 108 – 109.

⁵⁴⁹ שם, עמ' 108.

⁵⁵⁰ שם, עמ' 102 – 103. על חזונו של הרצוג ליזום חיבור היסטורי רחב היקף על האירועים המרכזיים בתולדות האנושות - ראה טלמון, י', היחסי והמוחלט.

⁵⁵¹ הרצוג, י', שם, עמ' 65.

הנצרות והאסלאם, ומה שרשו של כל זה, מה פשרו, מה מובנו.⁵⁵² הוא המשיך וטען שחורבן ירושלים הביא לעולם את מושג הגלות של העם כבעל משמעות אוניברסלית. נראה שכוונתו לומר שמושג הגלות הינו מושג יהודי ייחודי, משום שעבור רוב העמים ירידה מגדולה פירושה הוא טמיעה והיעלמות, ממילא המושג גלות, שפירושו שהיה ארעית מחוץ למקומם הטבעי, אינו רלוונטי יותר מדורות בודדים. אצל העם היהודי תודעת הנצח ואמונת הגאולה מוטמעות היטב ומשמרות את הקיום גם בתנאי גלות, תוך ציפייה לגאולה שבוודאי תבוא ותסיים את הגלות. תכונה זו של ההיסטוריה היהודית מביאה אל התודעה האנושית את האמונה בעתיד וזיקת ההווה אל הנצח.⁵⁵³

בשיחה עם עיתונאי איטלקי תמצת הרצוג את השקפתו על ירושלים בפרט ועל עם ישראל ומדינתו בכלל. משמעותם האמיתית אצורה במימד הרוחני ובהשגחה הא-להית המיוחדת, והם הכח המניע של האירועים הצבאיים והפוליטיים - "בעיית ירושלים אינה פוליטית באופייה, ולהציגה במישור זה, זה אומר לא רק לגמדה, אלא לשנותה מעיקרה... האם אתה סבור שנכנסנו לעיר העתיקה כי חוסיין אילצנו לכך כאשר פתח בהתקפה עלינו, וכי כעת היא מגיעה לנו בזכות הכיבוש? אילו היתה רק זו הסיבה, יכולנו אף להחזירה. ירושלים סבלה שבעה עשר כובשים, שאף אחד מהם לא החזיק בה מעמד זמן רב, דווקא משום שכל כיבוש היה בבחינת פעולה זמנית. ירושלים היא מחוץ לזמן, היא שייכת לכתבי הקודש, כלומר לנצח. יש למנוע שהיסטוריה וגיאוגרפיה יחזרו לחלקה כחלק ברלין כלשהי. וזוהי המשמעות של מלחמת שישים ושבע...⁵⁵⁴ את הניצחון לא נחלנו על-ידי הצבא בשדה הקרב, נתן לנו אותו הא-להים שהנחה אותנו בתקופה קצרה של עשרות שנים ממחנות אושוויץ לירושלים."⁵⁵⁵

6. א. 1. מעגלי ההשפעה הרוחניים של איחוד ירושלים

על ערכה של ירושלים לפי השקפתו של יעקב הרצוג, ניתן לעמוד מתוך ניתוחיו את השפעות איחוד חלקי העיר על גורמים יהודיים ובינלאומיים. מטבע הדברים עסקו ניתוחים אלה בהערכות אסטרטגיות ובחישובים מדיניים, אולם בולט בהם חלקו הגדול של הניתוח הרוחני-תרבותי וראייתו כבסיס להיבטים האחרים.⁵⁵⁶ בשורות הבאות נתאר את מעגלי ההשפעה הרוחניים שמונה הרצוג ואת השינויים שהם חוללו.

6. א. 2. מעגל ההשפעה הראשון- העם היהודי

בראש ובראשונה השפיע איחוד ירושלים על העם היהודי לתפוצותיו, וחולל בקרב יהודים מכל הסוגים תנועה עמוקה של חיזוק תחושת השייכות הלאומית. הרצוג ראה זיקה ישירה בין שינוי מעמדה של ירושלים להתעוררות זו – "כשנפתח הכותל המערבי וכל ירושלים חוברה יחדיו – ופירשו בירושלמי "חגיגה שעושה כל ישראל חברים", דברים שנאמרו לפני קרוב ל-2000 שנה, וראינו אותם מתקיימים במו-עינינו – עלתה בקרב כל היהודים בעולם

⁵⁵² שם, עמ' 102.

⁵⁵³ הרצוג י', שם, עמ' 103. וראה ליוואי, ר' יהודה (מהר"ל מפראג), נצח ישראל, פרק א.

⁵⁵⁴ להבלטת מרכזיותה של ירושלים אומר כאן הרצוג ש"אנו יכולים לסגת מהגולן, סיני ועזה, ואף מתל-אביב, חיפה, באר-שבע... אך לא מירושלים." דברים אלו נאמרו על דרך ההפרזה כמובן, ולא כתכנית מדינית אופרטיבית.

⁵⁵⁵ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 270.

⁵⁵⁶ מכתב לציר ישראל בברזיל, שלהי 1953: "אין צורך להרחיב את הדיבור על השאלות הלאומיות הביטחוניות והרוחניות המתעוררות בקשר עם החלטת פירוז בירושלים." א"מ. א-7854/5.

איזו קומוניקציה חדשה. באו אלינו נדחי ארץ; ברונים ועשירים מתבוללים, בני נישואי-תערובת באו אל אותו קיר-אבנים ושפכו דמעות, ללא כל הגיון ותפיסה.⁵⁵⁷ בשלב מוקדם למדי הוא זיהה את התפנית הלאומית שחולל איחוד ירושלים בקרב יהודי ברית-המועצות - "ב-1967, משחזרה ירושלים יחדיו, התחוללה מהפכה בתודעה היהודית מקצה העולם ועד קצהו; כמאמר חז"ל, "כעיר שחזרה לה יחדיו - עיר שהיא עושה את כל ישראל חברים". "כמדורת אש"⁵⁵⁸ פשטה המהפכה מהרי גרוזיה. פשוטי העם כתבו אל שלטונות ברה"מ בקשות לעליה, שיישאו בספרותנו כתעודות יקרות ערך⁵⁵⁹ ... בתאי העינויים של בתי הכלא בבגדד השמיעו היהודים את אותה הקריאה: נשובה הביתה! ובושינגטון, בירת העולם החופשי, ניצבה לפני שר החוץ משלחת נציגים של כל חלקי היהדות האמריקנית... בסיום טענותיהם קם ראש המשלחת ואמר: ... עד עתה דיברנו כאזרחי אמריקה, אך קודם שאנו יוצאים מלפניך עלינו לומר לך, כי בכל הנוגע לירושלים - כולנו קודם כל אזרחי ירושלים ובלעדיה אין לנו חיים.⁵⁶⁰ זמן לא רב אחרי מלחמת ששת-הימים כבר דיבר הרצוג על בקיעים ב'מסך הברזל' המתהווים כתוצאה מהתעוררות הזהות היהודית, וחש כי ככל שגובר הקרע עם ברית-המועצות מתהדק הקשר עם היהודים שם וגדל הסיכוי ליציאתם משם.⁵⁶¹ נחשפה תודעת הרציפות המייחדת את עם ישראל וקשרים שנדמה היה כי נותקו מכבר, שבו והתחדשו - "רציפות זו על פני הזמן היא המייחדת את הזיכרון היהודי; ורציפות זו אין לה עמידה בנפש היהודי בלא הקשר בירושלים"⁵⁶², כי ירושלים עצמה, עם היותה מקום בארץ, היא מעבר לזמן. וכך אנו רואים בימינו שירושלים משרה אחדות חדשה בכל בית-ישראל...⁵⁶³

6. א. 3. ההשפעה על עמי ערב

בנוגע להשפעת ירושלים ומלחמת ששת הימים על מדינות ערב, סבר הרצוג שהיה בה משקל לשני מרכיבים הכרוכים זה בזה - התחזקות העם היהודי ושינוי מעמדה של ירושלים. לדבריו האירועים השפיעו על האופן שבו תופסים הערבים את נוכחות ישראל במזרח התיכון, והצמיח ניצני נכונות לראותה גורם של קבע באזור. הוא סבר ששינוי תפישה זה לא נובע רק מההכרעה בשדה הקרב, אלא בעיקר מהבחנתם ברוח שמובילה את תנופת ההכרעה וכומר העמידה של העם היהודי, ורוח זו כרוכה בירושלים - "הם מנסים לבחון מה טיבה של מדינת ישראל. כלומר הבעיה אצלם אינה רק בעיה של גבולות ופליטים. מעניין שבשנה האחרונה הפכה בעיניהם ירושלים נקודת-מוקד כפי שלא היתה מעולם. במשך כל הדורות היתה בשבילם ירושלים נקודת האיסלם; היום היא נקודה ערבית ובאבדנה כאילו הושפל העולם

⁵⁵⁷ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 60.

⁵⁵⁸ מקור הביטוי בדברי המשנה בהקשר להשאת משואות להודיע על קידוש החודש: "ומאין היו משיאין משואות, מהר המשחה לסרטבא, ומסרטבא לגרופינא, ומגרופינא לחורן, ומחורן לבית בלתי, ומבית בלתי לא זז משם, אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש." (ראש השנה פ"ב, מ"ד). תיאור זה מסמל אחדות עמוקה בין חלקי העם על אף פיזורם הרב, המובלטת ע"י לוח השנה האחד.

⁵⁵⁹ "הגל הגדול של המחאה הציבורית נפתח במכתב העקרוני שכתבו שמונה עשר ראשי משפחות יהודיים מגרוזיה בשנת 1969 שבעקבותיו נתפרסמו ונשלחו לחוץ לארץ עשרות ומאות מחאות, הצהרות, פניות ובקשות לסיוע לעלייה לארץ". אטינגר, עיונים, עמ' 415. המכתב הובא בשלמותו ב'מעריב' 11.11.1969.

⁵⁶⁰ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 109.

⁵⁶¹ שם, עמ' 70 - 71.

⁵⁶² כך במקור. ואולי צריך לומר 'לירושלים'.

⁵⁶³ הרצוג, י', שם, עמ' 166.

הערבי ללא תקנה, ואין לו תקנה אלא אם תוחזר לו. מי שמדבר עם ערבים⁵⁶⁴ רואה זאת כדבר מופלא מאד: הם מדברים על ירושלים... מופלא מאד הדבר. שטח קטן ובו כמה מסגדים ובתי-מחסה ועוד כמה בניינים – על זה הזדעזע עולם האיסלם ממרוקו ועד אינדונזיה!" הרצוג העריך שמעתה יהיה זה מוקד הסכסוך ויאפיין אותו כעימות שיסודו רוחני – "ומבחינת התחזית הפוליטית אפשר לומר, שעל ירושלים יהיה המאבק המרכזי – והוא אך מתחיל להתפתח." הסיבה לכך בעיניו אינה פוליטית גרידא אלא רוחנית-תודעתית, והיא נוגעת לעצם הבנת התופעה היהודית של רציפות הקיום והמסורת בין העם העכשווי לבין מקורו העתיק, חרף הגלות והתלישות מהארץ: "בפעם הראשונה לאחר עשרים שנה התחילו הערבים לתפוס, שאולי אין זה לגמרי איזה עם פליט ונרדף וחסר בית שתקע כאן יתד; איזה שבט נוודים, שהתרבות המערבית הקיאה אותו ובלית-ברירה הגיע לחוף-המבטחים של ארץ-ישראל. הם מתחילים להרהר, אולי בכל זאת זה משהו עמוק יותר." הרצוג קיווה כי הרהור זה יביא להכרה עמוקה בייחוד היהודי ובשייכותו לארץ זו, וממילא לקבלת נוכחותו והכרה במדינתו – "דומני, שסיכויי השלום או המלחמה תלויים בהרהור ערבי זה. אבל בסופו של דבר, ההרהור שוב נוקב ויורד לבעיית היסוד של הזכות."⁵⁶⁵

6. א. 3. ההשפעה על העולם הנוצרי

בעקבות מלחמת ששת-הימים ואיחוד ירושלים קבע הרצוג כי "מעגלי הוויכוח אינם נגמרים בדו-שיח עם העולם הערבי אף לא עם העולם המזרחי. הם נמשכים גם במישור הרוחני – רומא וירושלים."⁵⁶⁶ אחד מיסודות הנצרות הוא שלילת מעמדו של עם ישראל כעם הנבחר, כעונש על חטאיו ועל הריגת ישו. יציאתו לגלות נתפסה כסיום תפקידו ההיסטורי, בין אם המסקנה מכך היתה התרת דם היהודים, ובין אם ראו בכך נימוק ליעד להם חיי השפלה תמידיים.⁵⁶⁷ אמונה זו הושרשה היטב בתודעה הנוצרית לאורך כל הדורות, והתבטאה בדרכים שונות בתרבות העמים הנוצרים ובמדיניותם. תפישה זו מנוגדת לתפישה היהודית בדבר נצחיות הברית הא-להית עם עם ישראל, שעליה הרבה הרצוג לדבר וראה בה את המופת הייחודי של העם היהודי בדבר עליונות הרוח על החומר. ניגוד רוחני מהותי זה החרף עם תקומת העם היהודי ונצחונותיו הצבאיים, שמהווים סתירה גמורה לאמונה נוצרית. ניגוד זה עומד ברקע של כל פגישה בין נציגי ישראל לנציגים נוצריים.

בדברו על מפגשיו עם בכירי הדת הנוצרית, תיאר הרצוג את התדהמה והמבוכה שאחזה בהם. התיאולוגיה בדבר סיום תפקידו של העם היהודי, שטופחה על ידם במשך דורות רבים, התערערה כעת והם לא ידעו איך להגדיר את המתרחש לעיניהם – "בדו-שיח בין רומא לירושלים, חל ללא ספק הלם בנפש הנוצרית – ברחבי העולם הנוצרי חל ההלם – והם מנסים לתפוס, מה קורה פה: האם עיקרים ומושגים שהחזיקו בהם קרוב ל-2000 שנה נהרסו; או

⁵⁶⁴ ראוי לציין שבעת אמירת דברים אלה (יוני 1968) וגם בשנים שקדמו לכך, היה הרצוג הדמות הבולטת במגעים החשאיים עם המלך חוסיין ומנהיגים ערביים נוספים. ראה בר-זהר, צפנת, עמ' 207 – 234, 293 – 302. ז"ק, מ', חוסיין עושה שלום, עמ' 63 – 102, 151 – 159.

⁵⁶⁵ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 61.

⁵⁶⁶ שם, עמ' 101.

⁵⁶⁷ לסקירת עמדת הנוצרים בנושא ראו דן, י. מדינת ישראל כתופעה תיאולוגית.

האם זה משהו שיישחק (חלילה) בגלגלי ההיסטוריה.⁵⁶⁸ למבוכה זו יש השלכות על מאות מיליוני מאמינים המהווים רוב במדינות רבות ומשפיעים על מדיניותן. יותר משהפליאה אותם ההצלחה הצבאית, הם התרשמו מהחיוניות הלאומית שנחשפה פתאום ומזיקתה למורשת היהודית העתיקה. זעזוע זה הציב את הנוכחות היהודית במרכז הזירה ועל כן עורר דיון על זכויותיה היסודיות ביותר שהודחקו קודם לכן: "בפתאום נתעוררה שאלה על הזכות היסודית של ישראל, שאלה שלא נשאלה לפני 1967, או בכל אופן, לא הגיעה להבלטה בינלאומית." הוא מצטט אחד מנכבדי הכנסייה הקתולית שבעקבות הישגי המלחמה ואיחוד ירושלים הגדיר את ישראל כ"חידה" לדעת הקהל העולמית – "זו חידה המעוררת התפעלות אדירה, אבל גם מלווה בשאלות נוקבות, שמא יחריף המצב עד לנקודה שעשויה להחריק את הסכנה לשלום העולם."⁵⁶⁹

6. ב. בעיית מעמדה של ירושלים בזירה הבינלאומית

תכנית החלוקה של האו"ם משנת 1947 קבעה כי ירושלים תהיה מובלעת בינלאומית שאינה בשליטה יהודית או ערבית, אולם קווי הפסקת האש שנוצרו בתום מלחמת העצמאות הותירו את העיר חצויה בין מדינת ישראל לממלכת עבר הירדן. גורמים בינלאומיים רבים טענו כי יש לשנות מציאות זו, מנימוקים דתיים וכלכליים. את הלחץ לשינוי הסטטוס בירושלים הובילה הכנסייה הקתולית, ששאפה לממש את תכנית החלוקה משנת 1947 ולהשיג לעצמה דריסת רגל משמעותית בעיר.⁵⁷⁰ אולם ישראל וירדן לא היו מעוניינות בינאום. הסכמת הצד היהודי לכך בהחלטת החלוקה היתה מאולצת ובלית ברירה. מרגע שהתאפשר לנהוג אחרת, החלה ישראל לנקוט צעדים מעשיים והצהרתיים שיסירו את מחשבת הבינאום מעל סדר היום.⁵⁷¹ ההתמודדות התרחשה במסדרונות האו"ם ובזירה המדינית, אך כאמור רב היה חלקו של המרכיב הדתי בדמות מעורבות של הוותיקן. בעבודתי אתמקד בחלק זה של המאבק.

הוותיקן לא מיקד את מאבקו סביב ירושלים בלבד. באיגרת שכותרתה "גאולתנו" ופורסמה באפריל 1949 פירט האפיפיור בפני מאמיניו שמונה דרישות ממדינת ישראל. המכנה המשותף לכל הדרישות הינו ניסיון לבטל את תוצאות מלחמת העצמאות ע"י כרסום בריבונות היהודית וברוב היהודי בארץ. הדרישות עסקו בהחזרת הפליטים, בנאום ירושלים וסביבתה, תנועה חופשית ללא ביקורת אל המקומות המקודשים לנצרות ברחבי הארץ, הפקעת סמכויות השיפוט של ישראל מעל המקומות המקודשים, זכויות היסטוריות וזכויות יתר לקתולים על המקומות המקודשים.⁵⁷² המוטיווציה של הוותיקן במאבקים אלה ברורה לנוכח עיקרי אמונתו.

השפעתו הגדולה של הוותיקן נתנה את אותותיה במוסדות האו"ם ובמערכת השיקולים של מדינות רבות. ההתנגדות לשליטת ישראל בירושלים החדשה התפתחה גם בקרב הפרוטסטנטים בארה"ב. בין האמתלות השכיחות בפי הנוצרים היו הדאגה לשלום בני העדות

⁵⁶⁸ הרצוג, י', שם, עמ' 65.

⁵⁶⁹ הרצוג, י', שם, עמ' 138 – 139.

⁵⁷⁰ על נושא זה ראו בהרחבה ביאלר, א', צלב במגן דוד, עמ' 9 – 67.

⁵⁷¹ ביאלר, א', בדרך לבירה. עמ' 65.

⁵⁷² ביאלר, י', צלב במגן דוד, עמ' 24.

הנוצרות בישראל ובירושלים והדאגה לשמירת חופש הגישה למקומות המקודשים להם.⁵⁷³ מדינות ערב התנגדו לבנאום העיר, אך גם הן רצו לשנות את המצב הקיים בירושלים. רצון זה היה חלק משאיפתן הכוללת לבטל את קיומה של מדינת ישראל ולהשתלט על שטחיה. לקראת כינוס עצרת האו"ם ב-1950, דיווח הרצוג כי מנהיג אירלנד דה-וואלירה⁵⁷⁴ אשר ביקר בארץ מסר לו שמדינות המערב נותנות לערבים ולקתולים תחושה שיסייעו להן בעניין ירושלים "מישהו לוחש באזני הערבים הבטחות בדבר ביטול כוחה של ישראל, תמורת תמיכת ערב בכוחות המערב במקרה של תבערה עולמית. לפי דה-וואלירה, אפשר היה אולי לסיים את עניין ירושלים בכי טוב, לולא הבטחון שהערבים וחוגים אחרים (כנראה הקתולים) נותנים להשערה זו."⁵⁷⁵

חרף ההבדלים בין הערבים לכנסייה, נוצרה ביניהם ברית אינטרסים שמטרתה להתסיס את הזירה הבינלאומית נגד ביסוס ירושלים החדשה כבירת ישראל. ההישג המשמעותי של הוותיקן ושותפיו היה הצלחתם להעביר באו"ם ב-9.12.1949, החלטה המאשרת את ההמלצה לבנאום שנקבע בתכנית החלוקה שנתיים קודם לכן. ישראל היתה ערה לפעילותו של הוותיקן למזעור הישגי ישראל במלחמה ואף פעלה נגדה בזירה הבינלאומית, אך למרות זאת היא הופתעה מהצלחת הוותיקן להעביר את ההחלטה והודאגה מאד בשל כך.⁵⁷⁶ ארבעה ימים לפני ההצבעה המיועדת, במסגרת המאמץ לסכל את קבלת ההחלטה, הכריז בן-גוריון מעל במת הכנסת: "אנו רואים חובה להצהיר, שירושלים היהודית"⁵⁷⁷ היא חלק אורגני ובלתי-נפרד ממדינת ישראל כשם שהיא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה הישראלית, מאמונת ישראל ומנשמת עמנו. ירושלים היא לב ליבה של מדינת ישראל... אין אנו מעלים על דעתנו שארגון האו"ם ינסה לעקור את ירושלים ממדינת ישראל או לפגוע בריבונותה של ישראל – בבירת הנצח של ישראל."⁵⁷⁸ תגובתה של ישראל להעברת ההחלטה באו"ם היתה קבלת החלטה להעתיק את מושב הכנסת לירושלים, לצד האצת הליך העברת משרדי הממשלה לשם.⁵⁷⁹ בכך היה מענה גם ללחצים פנימיים שהחלו כבר ב-1948, להכריז על ירושלים כבירה הרשמית של מדינת ישראל.⁵⁸⁰

בעקבות החלטת האו"ם הבינה ישראל הרשמית את עוצמת העוינות של הוותיקן כלפיה ואת כוחו הרב בזירה הבינלאומית, ובהתאם לכך היא נערכה למאבק ארוך בנושא. ההתמודדות התרחשה בו-זמנית בזירה האזורית והבינלאומית, ובמישורים שונים – הסברתי ודיפלומטי, מדיני ובטחוני. מאמץ מיוחד הוקדש להעמקת האחיזה בשטח ע"י רכישת אדמות ונכסים ברחבי העיר המערבית.

יש הטוענים כי רבים בהנהגת המדינה ראו את חלוקת העיר בין מזרחה למערבה כמצב הרצוי מלכתחילה, לעומת אחרים ששאפו לאיחוד כל העיר תחת שלטון ישראל. מכל

⁵⁷³ ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, מס' 380. ג' בחשוון תשי"ב, 2.11.1951. א"מ. א - 7854/4. מכתב הרצוג לשאלתא. כ"ג בחשוון תשי"ד. א"מ. א - 7854/5.

⁵⁷⁴ ממקורבי הרב הרצוג, אביו של יעקב, מימיו כרב ראשי לאירלנד. בתקופה המדוברת היה בין שתי תקופות כהונתו כראש ממשלה.

⁵⁷⁵ מכתב הרצוג לשר החוץ. י באלול תשי"י, 23.8.1950. א"מ. א - 7854/4.

⁵⁷⁶ ביאלר, א', צלב במגן דוד, עמ' 34.

⁵⁷⁷ "בגין מגיב ברורות: ירושלים כולה לנו – ירושלים בירת ישראל." באדר, י', הכנסת ואני.

⁵⁷⁸ דברי הכנסת. הישיבה התשעים-ושלש של הכנסת הראשונה. י"ד בכסלו תשי"י, 05.12.1949.

⁵⁷⁹ דברי הכנסת, הישיבה התשעים-ושש של הכנסת הראשונה. כ"ב בכסלו תשי"י, 13.12.1949.

⁵⁸⁰ ביאלר, א', שם. באדר י', שם. עמ' 28 – 30.

מקום, מאז הדיונים על החלטת החלוקה בשלהי 1947 נטו גם האחרונים להסתפק בעיר החדשה מכורח הנסיבות, בבחינת הרע במיעוטו.⁵⁸¹ על-כן עמדתה הרשמית והמוסכמת של ישראל היתה שירושלים החדשה היא בירת המדינה ועליה להישאר בריבונותה הבלעדית, ובמקביל יש לדרוש מתן גישה חופשית למקומות הקדושים בעיר העתיקה והטלת פיקוח בינלאומי עליהם.⁵⁸² בדיונים הפנימיים דובר על אופציה של הסכמה לקבל פתרונות אחרים כגון חלוקתה הטריטוריאלית בין הדתות או בנאום העיר העתיקה.⁵⁸³ מנימוקים טקטיים ניסתה הדיפלומטיה הישראלית להציג מראית עין של נכונות לפשרות ולהסדרים. אמנם שרת ציפה שבעתיד, אחרי הסרת סכנת הבנאום, יהיה נכון ללכת לקראת הוותיקן ולהשיג הסדר נח, אולם בן-גוריון הכריע את הכף לטובת הקפאת המצב הקיים ואי-נקיטת כל יוזמה ממשית. הוא הניח שכל הסדר יחייב ויתור, בעוד שהשארית המצב הקיים תביא את מדינות העולם להכיר בו ולקבלו בהדרגה.⁵⁸⁴ ברוח זו פעלו צוותי משרד החוץ "להלביש שלד רזה למדי בניסוחים המראים דאגה וכנות והמוסיפים עור ובשר כביכול" כהגדרת שרת,⁵⁸⁵ כשהמטרה העיקרית היא לתת לזמן לעשות את שלו ולעובדות בשטח להתקבע בתודעת העולם. יעקב הרצוג היה הבולט בקרב פקידי המדינה שטיפלו בנושא בשנים הללו.⁵⁸⁶

בתום שנים של מערכה רב-חזיתית, הוכתר המאבק בהצלחה ורעיון הבנאום איבד את הרלוונטיות שלו. הרצוג סיכם את הצלחת המאמץ בשלושה מרכיבים שעמדו בבסיסו האסטרטגי: "א. שיפור היחסים עם העדות הנוצריות בתוך המדינה וכינון מסגרת משבעת רצון למעבר חופשי. ב. הסברה שקטה בפריפריה של העולם הקתולי כדי להקטין השפעת הוותיקן עליה בשאלת ירושלים. ג. היעדר מגע עם הוותיקן וכן השתקת הבעיה עד כמה שאפשר." בכך הוא מצדיק את מדיניות אי-נקיטת היזמה בנושא – "הנני משוכנע שלו ניסינו להביא לפתרון סופי של בעיית ירושלים על-ידי מגע עם הוותיקן או בדרכים אחרות, היינו מערערים מעמדנו בעיר ותהליך סיגול העולם להכרה מעשית בעובדה שירושלים הינה בירת ישראל היה מתעכב."⁵⁸⁷ לצד מרכיבים אלה, יש לציין את הצעדים המעשיים שננקטו לביסוס האחיזה בירושלים – ברכישת אדמות, בפיתוח ובהעברת מוסדות השלטון אליה, שגם בהם נטל הרצוג חלק מרכזי.⁵⁸⁸

סוגיית ירושלים שבה והתעוררה אחרי מלחמת ששת-הימים וכיבוש העיר העתיקה ע"י מדינת ישראל. מתוקף עמדתו הבכירה כיועצו הקרוב של ראש הממשלה וכמנכ"ל משרדו, היה הרצוג מעורב בנושא על היבטיו המרובים – מגעים עם המלך חוסיין, פעילות מדינית מול ארה"ב, טיפול באוכלוסייה הערבית, שיקום ופיתוח של הרובע היהודי, הסברה ודיפלומטיה. אחד התחומים הרגישים שבהם טיפל בתקופה זו היה הובלת המגעים עם הוותיקן והכנסיות המזרחיות בנושא, כהמשך להתמודדות בימי ראשית המדינה שבה היה לו חלק מרכזי.

⁵⁸¹ גולני, מ', ציון בציונות, עמ' 23 – 25, 50 – 52.

⁵⁸² דברי הכנסת, שם. הודעת ראש הממשלה.

⁵⁸³ התייעצות בעניין ירושלים לקראת עצרת האומות המאוחדות. 6.1.1950. א"מ א-7854/4.

⁵⁸⁴ ביאלר, א', שם, עמ' 52.

⁵⁸⁵ התייעצות בעניין ירושלים לקראת עצרת האו"ם, 6.1.1950. כ.

⁵⁸⁶ שם, עמ' 13.

⁵⁸⁷ שם, עמ' 68.

⁵⁸⁸ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 99.

6. ב. 1. יעקב הרצוג במאבק על מעמד ירושלים אחרי הקמת המדינה

בתפקידו כממונה על העדות הנוצריות במשרד הדתות, הקדיש הרצוג חלק נכבד מזמנו לבעיותיה של ירושלים. במהלך שנת תשי"י – 1950 התגבר החשש בצמרת המדינית מפני נסיון של הוותיקן לשחזר את הצלחתו בעצרת האו"ם בדצמבר 1949, ולצאת במתקפה מחודשת על מעמד ירושלים כבירת ישראל. ההתייעצויות בנושא הלכו ותכפו, ממשלת ישראל לא רצתה למצוא עצמה מופתעת שוב. הרצוג נדרש להדק יותר ויותר את שיתוף הפעולה עם משרד החוץ, עד שבסיוון תשי"י – מאי 1950, ביקש שר החוץ משר הדתות להשאילו למספר ימים בשבוע לצורך הפעילות האינטנסיבית בנושא. הוא נימק זאת בכך ש"בקיאותו המופלגת בבעיה העומדת על הפרק והתמצאותו בכל מסכת המזימות שנרקמת סביבה מחייבים קשר רצוף בינו לבין מנהלי ההסברה מטעם משרד החוץ".⁵⁸⁹ כחודש וחצי אחר כך הוא נמנה על מובילי המערכה ההסברתית העולמית שכונתה "מבצע ירושלים".⁵⁹⁰ במסגרת זו הפיק חוברות הסברה שתורגמו לשפות שונות וכללו סקירת המצב הדתי וההיסטורי של ירושלים לצד תיאור המציאות העכשווית והמצב בעיר החדשה. יעקב הרצוג היה מהמשתתפים הבולטים בישיבות הרבות שהתקיימו בנושא, ומונה להשתתף בצוותים מצומצמים שעליהם הוטל לגבש המלצות ולהכין ניירות עבודה.⁵⁹¹

בשלב ההוא התמקד המאבק במאמץ לשמר את העיר החדשה בריבונות ישראל וכבירתה. לגבי העיר העתיקה הציפייה המירבית שעלתה על הדעת היתה לדרוש הפקעה חלקית של הריבונות הערבית ומתן גישה לכותל המערבי. אי לכך, על אף הבדלי השקפה ואמונה בין המשתתפים, שררה ביניהם בדרך-כלל תמימות דעים באשר למטרת המאבק, והדיונים התכופים התמקדו בהערכות מצב ובגיבוש מהלכים טקטיים.⁵⁹² אופי זה של הישיבות וההסכמות הבסיסיות בין משתתפיהן, לא הותיר מקום רב להבעה מנומקת של השקפות ואמונות. תפישותיו אלה של הרצוג התבטאו בעיקר בדיווחים שמסר על שיחות שניהל, בניירות עמדה שהכין, בעדכונים שחיבר עבור נציגויות ישראל בעולם ובהרהורים ומסקנות שסיפר עליהם לאחר מעשה. יחד עם זאת, ניתן לזהות קווים אופייניים לגישתו גם בתוך הדיונים המעשיים.

6. ב. 2. פרשנות הרצוג למהלכי הוותיקן

בבסיס תפישת העולם של יעקב הרצוג בדבר ערכה ומשמעותה של ירושלים, נצבה ההכרה כי המאבק עליה הינו, לפני הכל, מאבק ערכי ורוחני ורק אח"כ מסתעפים ממנו הצדדים המעשיים והפוליטיים. כך הדבר בנוגע להבנתו את מדיניות הוותיקן, אין הוא מצמצם את הסבריו למימד המעשי והתועלתני, אלא מחפש תמיד את ההקשר הרוחני - אמוני שקודם לו. ברוח זו הוא מפענח את מהלכי הוותיקן, וברוח זו הוא שואף להתוות דרך לגיבוש מדיניות ישראל.

התודעה ההיסטורית היתה מקור כח עבור הרצוג, חלחלה להרגשתו האישית והיתה ספוגה בהשקפותיו ובפעולותיו. את מקומו ותפקידו האישי והציבורי, הוא תפס בהקשר

⁵⁸⁹ מכתב שר החוץ לשר הדתות ה' בסיוון תשי"י, 21.5.1950. א"מ א-7854/4.

⁵⁹⁰ הודעת מנכ"ל משרד החוץ. י"ח בתמוז תשי"י, 3.7.1950. א"מ א-7854/4.

⁵⁹¹ ראשי פרקים מהתייעצות בעניין ירושלים, 17.4.1950, עמ' 1. א"מ א-7854/4.

⁵⁹² ביאלר, א', בדרך לבירה. עמ' 65.

ההיסטורי הכולל של העם היהודי. את תחושתו במפגש הראשון עם ראשי הוותיקן אחרי קום המדינה⁵⁹³ תאר כעבור שנים: "זכורני שבאתי לשם בספטמבר 1948, ונכנסנו אצל שר-הפנים של הוותיקן. הוא אמר לנו: רבותי, אני שומע שבאתם מ'פלשתינה' לפני שלשה ימים. אמרנו: באנו מ**ישראל** לפני שלשה ימים. הדיבור הזה ממש נתקע בגרונו; פשוט ניטלה הלשון מפינו בהבינו מה אמרנו – שלאחר 2000 שנה אנו זכינו ראשונים להיכנס לאותו מבצר עולמי ולומר: רבותי, חל משהו בהיסטוריה; יש שינוי."⁵⁹⁴

תחושה היסטורית דומה הוא חווה עשרים שנה אחר-כך, בעת פגישתו המחודשת עם הפטריארך היווני שטען כי הוא מייצג האותנטי של הנצרות ולא האפיפיור בוותיקן: "הוא אמר לי: הפטריארך הראשון מונה ע"י המועצה של קאלצידון בשנת 451; אני מס' 96 מאז... הוותיקן זה רק כמה מאות שנים שיש להם פטריארך... ותק עולמי – זה אני. חשבתי בליבי, מה היה העם היהודי ב 451 " - כאן הוא סוקר מצב העם מבחינה תרבותית ופוליטית – השלמת התלמודים, מרכזי התורה בבבל, דלדול האוכלוסייה בארץ. ובמקביל, חיבור רומא והכנסייה לשילוב רב עוצמה שמחליט, בין היתר, לנתק רוחנית את ירושלים מהעם היהודי ולהעמיד בה פטריארך. ממשיך הרצוג: "חשבתי בליבי, לו היה אז יהודי נכנס לבית הכנסת, ברומא או בכרתים... ואומר לחברו: השמעת, מבקשים לחתום את גורל ירושלים, לנתק אותנו לאורך ימים מן העיר הזאת, וכבר מינו לה פטריארך! והשני היה אומר: בעוד 1550 שנה יבוא יום ופקיד יהודי יופיע לפני היורש של הפטריארך הזה, מס' 96, והיורש יגיד לו: "העיר שלכם, כולה שלכם. אבקש ממך רק דבר אחד: בתוך המקומות הנוצריים, אל תעדיף את רומא. אל תסמוך עליה ואל תבטח בה. אני פה – אני הקובע..."⁵⁹⁵ בדבריו אלה ניכר כי על אף יחסו האדיב והדיפלומטי לבני שיחו, אין הוא שוכח את מגמתם היסודית ואת העימות הרוחני בינם לבין העם היהודי. בהתחדשות העם היהודי ומדינת ישראל, הוא ראה נצחון רוחני על הנצרות שבהעמדת הפטריארך סברה לקטוע את נצחיותו.⁵⁹⁶

לאור האמור, נשען ניתוחו של הרצוג את מהלכי הוותיקן על הכרת ערכי הנצרות ועל הפנמה של לקחי הניסיון ההיסטורי,⁵⁹⁷ לצד דברים ששמע מפי בכירים נוצרים בשיחותיו עמם. ניכר היה שאמונתו העמוקה, חידדה בעיניו את הניגוד בין היהדות לנצרות וסיפקה לו נקודת מבט על כוונותיו הגלויות והסמויות של הצד שכנגד. בתדריך לנציגויות ישראל בחו"ל מספטמבר 1952, טען הרצוג כי תמיכת הוותיקן בבנאום ירושלים נבעה מרצונו לחדש סוג של ממלכת צלבנים מודרנית שתעניק לו הגמוניה פנים-נוצרית ובינלאומית כפיצוי על תקומת מדינת ישראל.⁵⁹⁸ הוא הניח כדבר ברור שהוותיקן לא מעוניין בקיומה של מדינת ישראל מסיבות תיאולוגיות. הוא אף הרחיק לכת וטען כי חיסול המדינה כדאי בעיניהם אף במחיר פגיעה במקומות המקודשים להם - "בוותיקן ציפו כי בסערת המלחמה בין ישראל לערב יבוא חורבן על יהודי ירושלים... הכנסייה הקתולית שתקה אפוא נוכח סכנת ההשמדה שריחפה על המקומות הקדושים בירושלים ב-1948 בצפותה כי המלחמה בעיר תסתיים בכניעת תושביה

⁵⁹³ נשלח לוותיקן יחד עם היועץ לענייני נוצרים במשרד הדתות, ד"ר חיים ורדי, לשורת פגישות גישוש ראשוניות עם בכיריו, במטרה לעצב מערכת יחסים בין ישראל הצעירה לוותיקן. לסקירת ביקור זה והישגיו ראה ביאלר א',

צלב במגן דוד, עמ' 21 – 23.

⁵⁹⁴ הרצוג, י', עם לבדד. עמ' 62.

⁵⁹⁵ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 63.

⁵⁹⁶ שם, עמ' 64. בר-זהר מ', צפנת, עמ' 292 – 293.

⁵⁹⁷ בר-זהר, שם, עמ' 88.

⁵⁹⁸ ביאלר, א', צלב במגן דוד, עמ' 13.

היהודים, ובעקבות כך תהא הדרך פנויה לקיום ההחלטה מנובמבר 1947... לדעת הוותיקן, אילו הוצאנו מהמשחק היה העולם הנוצרי מוצא בנקל דרך "להסתדר" עם הערבים בירושלים.⁵⁹⁹ בשל כך התאפיין יחסו של הרצוג לוותיקן בחשדנות רבה, ובמקום שהתעורר ספק לגבי כוונותיו הטקטיות הוא נטה בדרך-כלל לפרשנות המחמירה⁶⁰⁰ ולעיתים התבטא כלפיהם בחריפות.⁶⁰¹

יחד עם זאת, האמין הרצוג לנימוקים אידיאולוגיים-דתיים שהשמיעו לו נציגים נוצרים, אשר הועלו בפניו ע"י נציגיהם להסברת מהלכיהם. המונסניור האמריקני תומס מקמהון, מזכיר 'ארגון הסעד הקתולי במזרח הקרוב'⁶⁰² ויו"ר המשלחת האפיפיורית מטעם הוותיקן בבירות, נימק באזני הרצוג את שיתוף הפעולה המתהדק בין הוותיקן לערבים, בצורך לייצר חזית דתית שתתמודד בחזירת המטריאליזם מכיוון ברית-המועצות לאזור, ובמקביל – מכיוון החוגים הליברליים בארה"ב המשמיעים ביקורת גוברת והולכת על הקתוליות. שיתוף הפעולה עם האיסלם נחוץ לשם התגוננות "בפני ההתקפה המטריאליסטית המציפה גבולות תבל, אף חודרת מתוך תכנון, למזרח הקרוב."⁶⁰³ הרצוג ציין הסבר זה בהתייחסות שנערכה במשרד החוץ: "בשיחה האחרונה עם מקמהון נראה האחרון מאד מודאג מהאופנסיבה הליברלית הנוכחית בארה"ב כנגד הקתולים" הוא הציע לנצלה לטובת גיוס תומכים למאבקה של ישראל: "מציע שנגביר תמיכתנו באופנסיבה הליברלית, ומאידך נחזיק מקשר עם חוגי הקרדינל ספלמן"⁶⁰⁴ בניו-יורק.⁶⁰⁵ הוא התמיד בניתוח זה גם אחר כך ושנתיים מאוחר יותר כתב בידיעות לנציגויות ישראל כי הוותיקן רוצה להתייצב בראש קואליציה עולמית שתנהל את "המאבק נגד 'הכנסייה המטריאליסטית'".⁶⁰⁶ ניתוח זה אופייני להרצוג, שחתר תמיד למציאת המימד הרוחני אשר מניע את הצעדים המדיניים.

6. ב. 3. עמדותיו של הרצוג בדיונים על דרכי המאבק

יעקב הרצוג היה חדור הכרה כי הצדק האובייקטיבי⁶⁰⁷ במובנו הרוחני-האידיאלי מחייב מתן ריבונות יהודית מלאה בירושלים, והדבר מחלחל גם אל הצדק המשפטי, הפוליטי והאנושי. בהתאם לכך, העמדות שהשמיע יעקב הרצוג בדיונים השונים היו נחרצות וחד-משמעיות בתפישת הזכות היהודית ובחתימה למימושה. הוא גילה זהירות ויסודיות בניתוח נתונים ובניית הערכות וכשגיבש עמדה ברורה ידע לעמוד עליה בתוקף.

⁵⁹⁹ ביאלר, א', שם, עמ' 14 – 15.

⁶⁰⁰ למשל- ישיבה בנושא ירושלים במשרד החוץ. יא בסיון תשי"א. 15.6.51. א"מ א- 7854/4.

⁶⁰¹ את ראש "משמר הארץ הקדושה" כינה "ראש המסיתים". ביאלר, א', שם, עמ' 20.

⁶⁰² "נועדה להגיש סעד לעדות הנוצריות במזרח התיכון. למעשה עוסקת האגודה בשאלות מדיניות ומבטאת, באמצעות מזכירה הכללי הפעיל, המונסניור מקמהון, בפני דעת הקהל האמריקנית את עמדת הוותיקן לבעיות המדיניות של המזרח התיכון." – ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס' 744. י"ד בחשוון תשי"ד, 23.10.1953. א"מ א- 7854/4.

כבר בשנת 1948 פעל מקמהון להקמת ועדת חקירה של האו"ם שתבדוק את יחס ישראל למיעוט הנוצרי. ביאלר א', עמ' 18.

⁶⁰³ ציטוט דברי מקמהון מתוך דיווח הרצוג על שיחה ביניהם. ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס' 238. ו' באדר ב' תשי"א, 14.3.1951. א"מ א- 7854/4.

⁶⁰⁴ קרדינל אמריקני, דמות מרכזית בעולם הקתולי. ביאלר א', עמ' 19, 72. ייתכן שהרצוג מציע להדק הקשר עמו מפני שהצטייר כגורם ממתן וגמיש בתוך מימסד הוותיקן. ראה שם עמ' 31.

⁶⁰⁵ ראשי פרקים מהתייחסות בעניין ירושלים, 17.4.1950, עמ' 7. א"מ א- 7854/4.

⁶⁰⁶ ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, 545, 12.9.1952. מצוטט אצל ביאלר א', עמ' 13.

⁶⁰⁷ על השקפת הרצוג בדבר המימד המוחלט במציאות, מעבר לסבך האירועים, המבוססת על אמונתו בהשגחה התמידית, ראה טלמון, י', היחסי והמוחלט, עמ' 293 – 296.

6. ב. 4. הדגשת הזיקה לכותל המערבי

הרצוג ייצג את המדיניות רשמית של הממונים עליו, גם כשהיא לא בהכרח שיקפה את עמדתו. בפגישה עם מקמהון שהיה ממובילי המאבק לבינאום כל חלקי העיר,⁶⁰⁸ הציג הרצוג בפניו את האבחנה בין העיר העתיקה, שבה המקומות המקודשים⁶⁰⁹ לנוצרים לבין העיר החדשה שבעצם איננה ירושלים ההיסטורית.⁶¹⁰ אבחנה זו היתה קיימת בהשקפת בן-גוריון ועוד מנהיגים, אשר גילו בהזדמנויות שונות נכונות להתנתק מהעיר העתיקה על מוטעה הדתי המסובך בעיניהם,⁶¹¹ אולם רחוקה מהשקפתו האישית של הרצוג, שבהזדמנויות שונות הבליט יותר מאחרים את הצורך לממש הזיקה לכותל המערבי. בניגוד לעמדתו של שרת שקבע כי אין לתבוע את הכותל כי אין סיכוי לקבלו משום שהוא בסיס למסגדי הר הבית,⁶¹² הציע הרצוג לתבוע את בינאום העיר העתיקה⁶¹³ או חלק ממנה ובעיקר את דרך הגישה אל הכותל המערבי, הן מצד ההיבט המוסרי: "בנו פוגע השלטון הערבי הנוכחי יותר מבוותיקן, באשר הוא חוסם לפנינו כל אפשרות של גישה לשריד מקדשנו." והן מההיבט הטקטי- מיקוד הדיון בסוגיית העיר העתיקה יניח כמובן מאליו שהמציאות בעיר החדשה לא תשתנה: "לדרישה אפשרית של בנאום חלק מירושלים העתיקה יהיה משום רציפות וחיזוק לטענתנו היסודית – שצריכה להיראות כמובנת מאליה, בכל אופן אצלנו – שירושלים החדשה הוצאה כבר מזמן מכל משחק הבנאום ושלוחותיו התכסיסיות."⁶¹⁴

6. ב. 5. הצעת הרצוג למענה לביקורת הבינלאומית

ההקשר שבו אמר הרצוג את הדברים הללו, מצביע על קווים אופייניים להתנהלות המדינית שדגל בה – כיבוד התחייבויות גם כשהן תוצאה של אילוץ, הסברה רהוטה ותקיפה, הבעת עמדה בנוגע לשינוי מצב הרצוי לישראל. הדברים כלולים בטיטות מכתב המפרט את המלצותיו למדיניות שיש לנקוט, אם הוותיקן יעלה שוב את סוגיית הבינאום בעצרת האו"ם הקרובה.

נימת הדברים המוצעת היא לצאת ממגננה להדיפה נחרצת ולאיום מרומז: "כוונתנו להופיע הפעם לא כנאשמים בחבלה בזיקה הבינלאומית לגבי העיר, אלא להיפך, כאלה שלא חסכנו עד כה כל מאמץ כדי לקיים מתוך זהירות משנה ומתוך יחס של כבוד את החובות שקיבלנו עלינו שעה שהכרזנו על ירושלים החדשה כחלק בלתי נפרד של ישראל וכבירתה"⁶¹⁵ הרצוג אינו מדבר כאן על צידוק מוסרי או על עמדה אופטימאלית מבחינת ישראל, אלא על חשיבות שמירת אמינותה של המדינה בזירה הבינלאומית. לחיזוק דבריו הוא ממחיש את יציבות השליטה הישראלית, ע"י הדוגמא של המשך תקינות החיים הסדירים גם בשעת

⁶⁰⁸ היה מראשי הפעילים לבנאום ירושלים טען כי זהו חוב מוסרי שחב העולם לכנסייה. ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס' 238, עמ' 1. ו' באדר ב' תשי"א, 14.3.1951. א"מ א- 7854/4. על שיחתו עם בן-גוריון ראה בר-זהר, צפנת, עמ' 97. ראה מכתבו משנת 1953 למזכיר האו"ם בדרישה לבינאום ירושלים בידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס' 744. י"ד בחשוון תשי"ד, 23.10.1953. א"מ א- 7854/4.

⁶⁰⁹ על הקפדת הרצוג לכנות מקומות אלה 'מקודשים' ולא 'קדושים' נעמוד להלן.
⁶¹⁰ ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס' 238. ו' באדר ב' תשי"א, 14.3.1951. א"מ א- 7854/4.

⁶¹¹ גולני מ', ציון בציונות. עמ' 25 – 26.

⁶¹² "את הכותל עצמו לא נוכל אף פעם להשיג, מאחר שהוא משמש משענת למסגד עומרי". דברי שרת מתוך פרוטוקול ישיבה בענין ירושלים. 6.1.1950. א"מ א- 7854/4.

⁶¹³ זכרון דברים מקוצר מישיבה בענין ירושלים. י"א בסיון תשי"א, 15.56.1951. א"מ א- 7854/4.

⁶¹⁴ טיטות מכתב למנכ"ל משרד החוץ. ט"ז באלול תשי"א. 17.9.1951. א"מ א- 7854/4.

⁶¹⁵ שם.

המשבר ואי-הוודאות בעקבות רציחת המלך הירדני.⁶¹⁶ את הזהירות היתירה של ממשלת ישראל הוא מדגים ע"י הימנעותה מניצול המשבר לשם כיבוש העיר העתיקה.

בסיום דבריו, אחרי הנימוקים הנוגעים למצב הקיים ולאינצידנט, הוא מבהיר כי אין בדברים משום ויתור על זכויות, וכי ההחלטה מתי לממשן נתונה בידי ישראל: "קו זה אינו כובל אותנו מלעבור לפעילות ממשית באם נידרש לכך. קו זה נותן לנו יד חופשית להציע בעת שנראה לנכון בינלאומיותו (=בינאומי. י"ו) של חלק מהעיר העתיקה כדי לפתוח לעצמנו מעבר לכותל המערבי."⁶¹⁷ מעין הצהרת כוונות שמביעה את מורת רוחה של ישראל מהמצב הקיים. בדברי הסיום הללו מנסה הרצוג להוביל את המדיניות לכיוון הנכון בעיניו מהבחינה העקרונית, אולם לפני כן הוא עושה כמיטב יכולתו לייצג את המדיניות הרשמית. גם הרצוג, מסתבר, לא סבר כי יש מקום לצפות ליותר מזכות גישה לכותל המערבי ולא חשב על איחוד העיר כאופציה ריאליסטית לתכנון אופרטיבי. אדרבה, במסגרת המאבק המדיני הוא הזכיר לא אחת את החשש של הוותיקן שמא ישראל תכבוש את העיר העתיקה, כתואנה שנועדה להגיע להישגים מדיניים.⁶¹⁸

6. ב. 6. "מקל וגזר"

יעקב הרצוג הוביל קו של הקפדה נחושה על העקרונות שנקבעו. כאשר נציגי מדינות שהגיעו ארצה התעלמו ממעמדה של ירושלים באופן מתריס, הוא ראה בכך "עלבון צורב לממשלת ישראל ולשר החוץ שלה" וקרא להתייחס לכך בחומרה.⁶¹⁹ הציע להקשות על הקתולים בארץ כאמצעי לחץ על המימסד הקתולי להרפות בסוגיית הבינאום.⁶²⁰ יחד עם זאת, הוא היה זהיר ושקול בקביעת מהלכיו והביא בחשבון את אילוצי המצב הנתון. קיים רושם שדווקא יסודיותו השיטתית בניתוח המצב מביאה אותו להיות נחוש ועקבי במסקנות שהגיע אליהן, בשל היותו משוכנע בביסוסן. אמונתו העמוקה, לא טשטשה את יכולתו לנתח המציאות באופן שכלי ומחושב, וסגנונו המתון והמחושב לא ביטל את השכנוע העמוק בצדק של ישראל.

המטרה העיקרית שעמדה לנגד עיניו היתה שמירת ירושלים בריבונות ישראל, והשגת הכרה בינלאומית לכך. הרצוג האמין כי אחד התנאים שיאפשרו השגת מטרה זו הינו מתן אפשרות לנוצרים שבתחומי המדינה לקיים את דתם, הדבר מעורר קושי רוחני והלכתי שכן הנצרות מוגדרת על-ידי מרבית פוסקי ההלכה כעבודה זרה ועל כן לכאורה אין לאפשר את קיומה בארץ. הרצוג, לפי אמונתו, לא יכל להתעלם מקושי זה, ונראה כי בהתנהלותו בנושא נהג לאור פסיקתו ההלכתית של אביו, הרב הראשי לישראל אשר התיר לאפשר בימינו קיום פולחן נוצרי בארץ משלושה נימוקים מרכזיים:

1. מסתבר שהגדרת הנצרות כעבודה זרה אינה חלה באופן גורף על שלבי התפתחותה המאוחרים. הללו השתחררו מחלק מהתפישות המגשימות, והגם שהן אסורות ליהודים

⁶¹⁶ 20.7.1951

⁶¹⁷ שם.

⁶¹⁸ למשל: מכתב הרצוג לשאלתיאל. כ"ג בחשוון תשי"ד. א"מ א – 7854/5

⁶¹⁹ מכתב הרצוג למ"מ מנכ"ל משרד החוץ. י"ב באב תשי"ב, 4.8.1952. א"מ א – 7854/4.

⁶²⁰ ראשי פרקים להתייעצות בעניין ירושלים. 17.4.1950. א"מ א – 7854/4.

המצווים על אמונת הייחוד ללא כל סגים, אין הן נכנסות בכלל הקטגוריה המחמירה שאותה יש לאסור אף על אחרים.

2. בנתונים הקיימים, העם היהודי אינו חופשי להחליט בנושא לבדו. מדינת ישראל היא צורך קיומי לעם היהודי ובלעדיה נשקפת לו סכנה ממשית. מכיוון שהיא תלויה בשיתוף פעולה עם הגורמים הבינלאומיים והללו לא יכירו בה אם לא תאפשר חופש דת, ובמיוחד לנוצרים.

3. מעבר לצורך הקיומי, יש בהקמת המדינה גם קידום רוחני ואמוני משמעותי ביותר. היא מבססת ההכרה באמונת ישראל ונצחיות חזונו ערכיו לעיני ישראל והעמים, ומאפשרת מימוש אמונה זו באופן חסר תקדים בגאולת הארץ ויישובה, בקיבוץ גלויות והנחת בסיס לקידום לימוד התורה וקיומה. בהעלותו נימוק זה הבליט הרב הרצוג את גאולת הקרקעות המתאפשרת ע"י כך. ייתכן שהדגים זאת דווקא בכך מתוך ידיעה כי בכך עסוק בנו, וייתכן שסימון ערך זה כהצדקה מרכזית לסובלנות כלפי הנוצרים הוא שהניע את יעקב להירתם למימוש.⁶²¹

בישיבות לגיבוש מדיניות המאבק במהלכי הוותיקן הציע הרצוג תכנית רב מימדית להתמודדות, אשר אחד מנדבכיה היה מתן מענה לצרכים הדתיים של הנוצרים. בישיבה רבת משתתפים בנושא ביקש היתרי שהיה של שנה עבור נפקדים נוצרים הלומדים במוסדות קתוליים, אישור מעבר נזירות מהעיר העתיקה לנצרת ועוד.⁶²² הוא הצטרף להצעה להפגיש מנהיגים יהודים וקתולים בארה"ב, לשם קידום הבנה והכרה בירושלים כבירת ישראל.⁶²³ בדרך זו ביקש להדוף את התואנה הגלויה של הוותיקן לתבוע שליטה בירושלים, ועסק בחשיפת גישה זו והסברתה לעיתונאים ומדינאים.⁶²⁴ הוא פעל רבות לתיקון נזקים שנגרמו למקומות נוצריים ע"י יהודים ולהשבת רכוש שנבזז. הוא התריע מפני השימוש המופרז שעושים תועמלנים נוצרים במקרים אלה כדי לפגוע במעמד ישראל ובתדמיתה ועשה מאמץ מיוחד לפייס את הנפגעים.⁶²⁵ אפילו תומס מקמהון, ממובילי המאבק לבינאום העיר, שיבח באזני הרצוג את הגינותה של ישראל בנושא.⁶²⁶ ונאלץ לבטל את דרישתו להקים ועדת חקירה לבדיקת יחס ישראל לנוצרים.⁶²⁷ הרצוג אף המליץ לממשלה להחזיר ארצה את המנהיג המרוני הארכיבישוף חכים, אשר הוגלה מהארץ בראשית המלחמה בשל עוינותו. צעד זה הוכיח עצמו כאשר חכים הופיע עם הרצוג מול עיתונאים זרים והזים את הטענות נגד ישראל.⁶²⁸ כשסיכם בסיפוק את הצלחת המאבק נגד בינאום העיר ציין הרצוג כי "ההסדרים למעבר חופשי בתוך העיר, מונעים מהוותיקן מלעורר רגישות נוצרית ברחבי העולם נגדנו".⁶²⁹ אולם להרצוג היו גבולות ברורים והם לא טושטשו ע"י הפעילות המדינית. כמי שעולמו האמוני מאוחד עם זהותו האישית, נשמר אצלו מתח בסיסי בכל הקשור לנצרות, והוא לא נפגם כתוצאה מהעיסוק הדיפלומטי ואילו ציו. יותר מכך, בקשת טובת עם ישראל ומדינתו היו מוטמעות באופן שהעמידו בצל כל שיקול אחר. לצד פעילותו להרגעת הרוחות,

⁶²¹ הרצוג, הרב י"א, תחוקה, כרך א', עמ' 16-18.

⁶²² זכרון דברים מקוצר מישיבה בעניין ירושלים. י"א בסיוון תשי"א – 15.6.1951. א"מ א – 7854/4.

⁶²³ ראשי פרקים של דברי המשתתפים בהתייעצות על עניין ירושלים. 11-12 באפריל, 1950. א"מ א – 7854/4.

⁶²⁴ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 90.

⁶²⁵ שם, עמ' 89-90. ביאלר, א', צלב במגן דוד, עמ' 15-18.

⁶²⁶ ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל מס' 238. ו' באדר ב' תשי"א, 14.3.1951. א"מ א – 7854/4.

⁶²⁷ ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל, 16.10.1950. א"מ, 7536/3. מובא ע"י ביאלר א', צלב במגן דוד. עמ' 23.

⁶²⁸ בר-זהר, מ', שם.

⁶²⁹ מכתב הרצוג אל שר החוץ. 26.11.1962. א"מ א – 7854/5.

הוא הגן בתוקף על עמדות ישראל והאינטרסים שלה, גם כשהדבר אילץ אותו לחרוג מסגנונו המחושב והמנומק.⁶³⁰ בניגוד לרבים מעמיתיו, הפעילות המדינית לא מנעה ממנו לגלות התנגדות בלתי מתפשרת לחדירת המיסיון ארצה, ולהיות נכון לעמוד מול ביקורת חיצונית "גם ליחס יהודים למיסיונרים ישנה הרגשה בדברים הנוקבים עמוק בנשמה היהודית ובדברי ימי ישראל... את העניינים השרויים במחלוקת אצלנו נכריע בתוכנו לאור הרגשותינו אנו ולא תחת לחצה של החסידות המדומה של זרים."⁶³¹ הוא גם פעל להגביל כניסת כמרים ונזירים ארצה,⁶³² ושנים מאוחר יותר הסתייג מתכנית לעידוד תיירות נוצרית-דתית לארץ על אף הרווחים הכלכליים שבצידה.⁶³³ ביטוי ליחסו הערכי לנצרות ניתן לראות בטרמינולוגיה שבה השתמש. באופן עקבי הוא כינה את האתרים הנוצריים כ'מקומות המקודשים' ולא 'מקומות קדושים'.⁶³⁴ נראה שהקפיד על כך כדי להימנע מלרמוז על ערך אובייקטיבי של קדושה למקום נוצרי, כשם שבהזדמנות אחרת התעקש להסיר את הכינוי "קדושה" מהגדרת קהילת הוותיקן.⁶³⁵

6. ב. 7. מדיניות הנתק מהוותיקן

לאורך שנים התאפיינה המדיניות הישראלית כלפי הוותיקן בנתק מכוון והעדר יוזמה, מתוך מחשבה שכל ניסיון התקרבות לא יצליח, ולכל היותר היה מחלץ מישראל כמה ויתורים. יעקב הרצוג היה מאדריכליה הראשיים של גישה זו וביאלר קובע כי הרצוג היה מזוהה יותר מכולם עם אסטרטגיית ה"בלימה" כלפי הוותיקן.⁶³⁶

בדיונים פנימיים ובהערכות המצב שכתב, טען שבכל דרך אחרת תשיג ישראל פחות, ותתרום להשגת נושא הבינאום על סדר היום. נסיונות של גורמים בינלאומיים לזרז השגת פתרון קבוע מול הוותיקן נתקלו בהתחמקות מצידו – "בשיחתי עם הציר האיטלקי על בעיית ירושלים שעליה דיווחתי לך לפני שבוע, ניסיתי ללכת סחור סחור. היינו, במקום לדחות בפה מלא את הצעתו, להסביר לו את הקשיים הרבים הנערמים על דרך פתרון הבעיה מצדדים אחרים."⁶³⁷ מדברים שכתב יומיים אחר-כך לשגרירות בלונדון עולה כי הוא לא ראה בגישה זו רק תגובה מאולצת להתנהלות הוותיקן, אלא מצב שמקדם את האינטרס המרכזי – ביסוס מעמד ירושלים כבירת ישראל: "ויש לציין שבאופן רשמי ממשיכה מזכירות המדינה של הוותיקן להידבק בעקרון הבינאום המלא. אינני רואה בזה אסון גדול בשבילנו, כי כל עוד הוותיקן ממשיך בקו הקיצוני, הרי אין אפשרות של שילוב הלחץ עלינו מצדו ומצדדים אחרים

⁶³⁰ ראו בר-זהר, מ', שם, עמ' 102 תיאור ויכוח סוער במיוחד עם מקמהון.

⁶³¹ ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 140. למרות עמדתו העקרונית, בתקופה הראשונה נמנע מלנקוט פעולה חריפה נגד המיסיון, משיקולים מדיניים. ראה בר-זהר, מ'. צפנת, עמ' 100.

⁶³² ביאלר, שם, עמ' 141. הע' 92.

⁶³³ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 257.

⁶³⁴ מכתב לר' שילוח, י"ג בניסן תשי"א, 19.4.1951. א"מ. א- 7854/4. מכתב לא' יאפו, ציר ישראל בבריסל. ט"ו באלול תשי"ג, 26.8.1953. א"מ. א- 7854/4. מכתב לר' ארנון, י"ד בשבט תשי"ד, 18.1.1954. א"מ. א- 7854/5. דיווח למנכ"ל משרד החוץ כ"ג באייר תשי"ד, 26.5.1954. א- 7854/5. מברק לשגרירות ברומא. 19.8.1955. א"מ. א- 7854/5. בולט במיוחד במכתב תשובה לד. שאלתיאל, כשמצטט דברי השואל שנוקט 'מקומות קדושים' ובמענהו משתמש הרצוג בביטוי 'מקודשים'. כ"ג בחשוון תשי"ד 1.11.53. א"מ. א- 7854/5.

⁶³⁵ בר-זהר, מ', שם, עמ' 100.

⁶³⁶ ביאלר, א', צלב במגן דוד, עמ' 87.

⁶³⁷ מכתב לציר ישראל ברומא. ג בסיוון תשי"ד, 4.6.1954.

להסכים לפשרה. בינתיים אנו מצליחים לשבור את החרם על המשרד.⁶³⁸ הרצוג טען כי ככל שחולף הזמן מאפשרת ההמתנה קביעת עובדות בשטח הן בתחום הבינוי והפיתוח, והן בתחום התודעתי הבינלאומי – "דבר אחד ברור – תהליך השתרשותנו בעיר ועובדות ההכרה מצד מעצמות זרות מקילים על מעמדנו לקראת כל התמודדות חדשה בשאלה. הווה אומר שלנו רצויה הפוגה בשאלה, בה נוכל לנסות ולנקוב יותר נקבים בחרם על העיר, מאשר הכרעה בזמן הקרוב... לעת עתה אל נעורר אנו את הישנים."⁶³⁹ על מידת החשיבות שיחסו בישראל לקו מדיני זה, ניתן ללמוד מהערה ששלח מנכ"ל משרד החוץ, ולטר איתן, אל הרצוג ובה הוא מבקשו להימנע מלהציג עצמו בחו"ל כ"יועץ לענייני ירושלים" "דומני כי אין זה רצוי לתת פרסום לעובדה כי קיימת משרה כזו. לפי טענתנו הרי אינה קיימת בעיית ירושלים."⁶⁴⁰ ברוח זו התבקשו עורכי העיתונים שלא לדווח במהלך כמה חודשים על כל הקשור בנוצרים ובנצרות ובהקשר לירושלים,⁶⁴¹ והם אכן נענו לבקשה זו.⁶⁴²

יחד עם זאת, הוא ניתח ובחן ביסודיות כל מידע שעשוי היה להצביע על שינוי מגמה בוותיקן וברר כל שמועה בנושא; במסמך ארוך ומפורט הוא דן באריכות באמינות תוכנו של דו"ח על שהגיע מרומא ובו בכיר עלום בוותיקן מודיע על נסיגה מתביעת הבינאום כנגד תמורה ישראלית מדינית. בסופו כותב הרצוג: "הצעתי היא שלא נגיב כלל ועיקר כעת על הצעה זו" כדי לא ליצור מחויבות לגורם כלשהו.⁶⁴³ במברק ששלח לנציגות ישראל ברומא הוא מבקשם לבדוק אם יש אמת בדיעה שפורסמה בסוכנות ידיעות כי הוותיקן נסוג מתביעת בינאום העיר ומסתפק בבנאום המקומות המקודשים בלבד.⁶⁴⁴

לאור מדיניות זו ביקר הרצוג בתקיפות מגעים חובבניים לטעמו בין נציגים ישראלים לנציגי הוותיקן. במכתב לשר החוץ הוא מנתח סעיף אחר סעיף דיווח של שגריר ישראל באיטליה על פגישה עם בכיר בכנסייה, ומצביע על סתירות בתוך דברי הנונציוס הנוצרי, ובינם לבין דברים הידועים לו מניסיונו המצטבר. לדבריו, סתירות אלה חושפות את כוונתו האמיתית של הוותיקן בנוגע לבינאום ירושלים, אשר לא השתנתה כלל. לפיכך הוא תוהה על עצם קיומן של פגישות כאלה בניגוד למדיניות הנתק שעליה הוחלט, ומצביע על נזק: "אני משער שהנונציוס עלול היה לפרש את דברי ציר ישראל ברומא כפניה מצד ישראל לוותיקן לפתוח בשיחות על גורל המקומות הקדושים בירושלים, מה גם שאמר כי יתן תשובה וביקש שדבר המגע יישמר בסוד." הרצוג מציין שאפשרות ליזום מגע עם הוותיקן נדונה בכובד ראש פעמים אינספור ונדחתה אחרי חשיבה מעמיקה. על כן הוא תמה מדוע אין ההחלטה מיושמת ומי התיר לשנותה – "מה טעם יש לפנייה לוותיקן אשר כמעט ואין לה סיכוי לתוצאה אחרת מאשר ספיגת עלבון ויצירת רושם של עצבנות ישראלית אחרי ההעברה?"⁶⁴⁵ הוא סבר כי פנייה כזו מחזקת את הוותיקן להתמיד בעיקשותו לבינאום, וממילא היא דוחה כל סיכוי להסדרת

⁶³⁸ מכתב אל מ. ארנון, שגרירות ישראל, לונדון. ה' בסיוון תשי"ד, 6.6.1954. א"מ. א – 7854/5.

⁶³⁹ מכתב אל ציר ישראל בבריסל. ט"ו בשבט תשט"ז, 7.2.1955. א"מ. א – 7854/5.

⁶⁴⁰ פנייה בכתב יד, תאריך לא ברור. א"מ. פ – 40661/8.

⁶⁴¹ מכתב לעורכי עיתונים ט' באלול תשי"א, 10.9.1951. א"מ. פ – 40661/8.

⁶⁴² דברי הרצוג ב"ידיעות לנציגויות ישראל בחו"ל" 406. 28.11.1951. מצוטט ע"י ביאלר א', צלב במגן דוד. עמ' 53.

⁶⁴³ מכתב לשר החוץ. י"ג בניסן תשי"א, 19.4.1954. א"מ. א – 7854.

⁶⁴⁴ מברק מיום 19.8.1955. א"מ. א – 7854/5.

⁶⁴⁵ כוונתו להעברת משרד החוץ לירושלים אשר נעשתה בשנת 1953, אחרי העברת שאר המשרדים. המהלך עורר ביקורת בינלאומית גדולה, ומשרד החוץ עמל קשות כדי ליצור הכרה דה-פקטו במעבר ולמנוע חרם דיפלומטי.

היחסים – "... הוותיקן מצפה לפנייה ישראלית מעין זו בכדי שיוכל לחשל את מערכות נאמני הבינאום באמרו: ראו הנה יש שכר לעמידתנו הנוקשה." הרצוג מביע חשש שהתפתחות כזו תדרבן את ארה"ב, הכנסיות הפרוטסטנטיות וגורמים אחרים להתערב ולהציע פשרות שיגבירו את הלחץ על ישראל. לבקשת הנונציוס לא לתת פרסום לקיום הפגישה, מתייחס הרצוג בלגלוג: "ברור עד מאד: הוותיקן הוא שצריך להחליט מתי ואיך להודיע על המגע!" ומסיים בדרישה שיובהר כי הציר פעל בנושא זה ללא סמכות.⁶⁴⁶ ניכרת בדברים עמקות ויסודיות של הרצוג בניתוח דברים ומהלכים, כמו גם התמצאותו הרחבה בתחום על כל היבטיו.

באוקטובר 1955 תבעו דיפלומטים ישראלים לשנות מדיניות זו, אותה ראו כהתחמקות ו"גישה יהודית גלותית", וליזום מהלך לכינון קשרים עם הוותיקן. הרצוג השיב "שלא פחד יהודי גלותי קבע עמדתנו, אלא ראייה מפוכחת של עמדת הוותיקן ותכניו." במכתב מפורט הוא מנה את הישגי המדיניות הזו, וטען כי לא היו מתקבלים בדרך אחרת מבלי לשלם מחיר מדיני וטריטוריאלי.⁶⁴⁷ לאחר זמן הודו גם דורשי השינוי, כי אין במגעים אלה תועלת.⁶⁴⁸ לסיכום נאמר שמדיניות הנתק התבססה על ההנחה שעצם הנכונות לדבר כאשר זו נקודת המוצא של הצד שכנגד, פירושה לגיטימציה לעמדתו ומתכון להזמנת לחצים וסחיטת וויתורים. הנחה נוספת היתה שהסכמת ישראל לדיון עם הוותיקן, תעורר גורמים בינלאומיים נוספים להעלות הצעות משלהם ובכך יגבר הלחץ על ישראל. הנחה שלישית היתה שהזמן החולף והעובדות בשטח ישחקו את עמדת הוותיקן, שגם כך לא היתה מציאותית.

6. ב. 8 פעילות הרצוג במסגרת המאבק על ירושלים

בפעילות של הרצוג היה שילוב יוצא דופן בין תחומים הרחוקים זה מזה ובדרך-כלל הם מטופלים ע"י אנשים שונים. הוא פעל בו-זמנית בתחום הטקטי-פוליטי, בתחום ההסברה הרעיונית ובתחום הארגוני המעשי, שבלט בעיקר בתחום רכש הקרקעות. הוא הוביל מהלכי הסברה מרכזיים, בד בבד עם קידום פעולות מעשיות לקביעת עובדות בשטח.

6. ב. 9. ההסברה ומרכיביה

בין השנים 1949 - 1955 כינס שר החוץ משה שרת לעיתים תכופות ישיבות רבות משתתפים, שעסקו במהלכי הסברה ופעילות פוליטית סביב מעמד ירושלים. עוד לפני שהגיע יעקב הרצוג למשרד החוץ, הוא זומן בקביעות להשתתף בישיבות הללו ובפעילות האינטנסיבית שצמחה מתוכן, וזכה להערכה הרבה.⁶⁴⁹ תכנית הפעולה בנושא שגובשה ע"י ועדה בראשות יעקב הרצוג, זכתה לגיבוי של שר החוץ.⁶⁵⁰ ככלל, ניתנה עדיפות למדינות בעלות קירבה יחסית לעמדת ישראל, על-פני מדינות עוינות או בעלות מדיניות קשוחה יותר. קהלי היעד לפעילות ההסברתית היו מגוונים:

⁶⁴⁶ מכתב הרצוג אל שר החוץ. כ"ח באב תשי"ג, 9.8.1953. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁴⁷ ביאלר, א', צלב במגן דוד, עמ' 72 - 73.

⁶⁴⁸ שם, עמ' 78.

⁶⁴⁹ "מכתב מצוין ההרצאה והסגנון למופת". שרת להרצוג. 30.9.1949. א"מ. 0517. "הנני מודה לך בעד כל העבודה אשר השקעת... לחומר זה ערך רב ואין ספק כי הוא יעזור לנציגינו להבנת העניין ולהסברת עמדתנו".

ולטר איתן להרצוג. ללא תאריך. א"מ. 0517.

⁶⁵⁰ התייעצות 20.7.1953. א"מ. א - 7854/4. התייעצות שניה 5.8.1953.

- האליטות התרבותיות, פוליטיות, כלכליות ואקדמיות בארצות המערב. משקלן רב בעיצוב דעת הקהל והמדיניות בארצותיהן.
 - המשלחות הדיפלומטיות לאו"ם.
 - מדינות קתוליות בדרום אמריקה, הנתונות להשפעת הוותיקן אך אינן עויינות את מדינת ישראל ומעוניינות ביחסים עימה.
 - מדינות אחדות בדרום-מזרח אסיה.
 - כנסיות פרוטסטנטיות בארה"ב ובאירופה. כנסיות אלה מתפקדות באופן עצמאי ואינן כפופות למרכז עולמי אחד ומדיניותן אינה אחידה.
 - הכנסיות המזרחיות בירושלים ובארץ כולה. כנסיות אלה אינן כפופות לוותיקן ואף נמצאות במאבק עימו על הבכורה והאותנטיות בעולם הנוצרי.
 - נוסף על כך, היה צורך לתת מענה לתעמולה הנגדית של מדינות ערב ותומכיהן.⁶⁵¹ התעורר ויכוח עד כמה להבליט את נושא ירושלים בשיחות אלה, או להעדיף שיח כללי והידוק קשר אך לא 'לעורר את הזאבים' כהגדרת הרצוג, ולא להציב ראשונים על שולחן הדיונים, לפני שהיריבים עשו זאת. הרצוג תמך בגישה השניה ואילו שרת העדיף את הראשונה. ביאלר לומד שגישתו של הרצוג התקבלה, מכך שלא היתה בחומרי ההסברה ביקורת מפורשת על הוותיקן.⁶⁵² לי נראה שמסקנה זו אינה הכרחית, שכן טענת שרת נגעה לעצם העלאת נושא ירושלים כעניין המרכזי של השיחות. אך גם הוא סבר שאין זה נכון לצאת חזיתית נגד הוותיקן.
- התלבטות אחרת עסקה בזהות גורמי ההסברה שיש לשלוח - האם יהיו אלה נציגים ישראלים הפועלים ממילא באזור, ואז הדבר לא ייראה חריג ולא יעורר תגובת הוותיקן בלא צורך, או שמא דווקא בכירי משרד החוץ ונציגי המדינה ייסעו לשם במיוחד, תוך סיכון שהדבר ימשוך תשומת לב ויביא להגברת הפעילות הנגדית. בכל ההתלבטויות ניכר המתח שבין הרצון לא להיתפס לא מוכנים, לבין הרצון להימנע מלעורר את הנושא שוב. היה מי שהעיר כי יש לקיים פעילות זו ללא קשר לשאלה אם הנושא יועלה בעצרת האו"ם הקרובה. זאת כדי ליצור תודעה לטווחי זמן רחוקים יותר.
- ממרכיביה המרכזיים של התכנית היה הפקה והפצה של ספרים וחוברות. במסגרת זו פורסמה החוברת 'ירושלם עיר חיה' ותורגמה לכמה שפות. חיבור זה הבליט את תמונת המצב הקיימת בירושלים והראה את צדדיה כעיר תוססת ומפותחת תחת שלטון ישראל. זאת לצד סקירה היסטורית ורעיונית. הרצוג יזם פרסום חוברת נוספת שתעסוק בנושא חופש הגישה למקומות החשובים לדתות. דובר גם על חוברות נוספות. במקביל – נרכשו והופצו גם ספרים אחרים שמשרתים את הנושא. נוצר קשר יזום עם עיתונאים מארצות שונות ע"מ שיפרסמו נתונים ורעיונות התומכים בעמדת ישראל
- תחום נוסף שהושקע בו מאמץ גדול, היה הזמנת נציגים ממדינות שונות לסוירים פרטניים להכרת ישראל וירושלים באופן בלתי אמצעי. הרצוג ייחס לביקורים אלה חשיבות רבה וטען כי "עוד לא קרה שאדם קתולי שביקר כאן, כגון ולירה, בצאתו מכאן ימשיך לדגול

⁶⁵¹ בהקשר זה הזכיר הרצוג את פעלה של העיתונאית והסופרת האמריקנית דורותי טומפסון ועמדה בראש ארגון פרו-ערבי 'ידידי המזרח התיכון' ש הפכה למתנגדת חריפה. יומן אישי משה שרת 1953. 30.11.53.

⁶⁵² ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 62.

בהצעת הבינאום.⁶⁵³ לאורך השנים עברו בארץ אלפי אורחים במסגרת זו. לימים ציין הרצוג פעילות זו כאחד הגורמים החשובים בסיכול מהלכי הוותיקן.⁶⁵⁴

פעילות זו סבלה ממחסור תקציבי קבוע. שרת הצהיר באחת הישיבות שהוא שמח לארח את נציגי המדינות הזרות וכי אנו מקבלים אותם "בידיים פתוחות (וריקות)".⁶⁵⁵ הרצוג שיגר סקירות מפורטות על התכנית ומאפייניה, לצד הסברת חשיבותה, ערכה ההיסטורי ואף השלכותיה הכלכליות.⁶⁵⁶ לעיתים הבקשה הושבה ריקם או הועברה לדרגים בכירים יותר.⁶⁵⁷ כפי שצינו בתחילת הפרק, בסופו של דבר המאמץ הוכתר בהצלחה, ועל-אף שבמוסדות הבינלאומיים ירושלים לא הוכרה רשמית כבירת ישראל, הרי שמבחינה מעשית הדבר התקבע בתודעתם והתבטא בצדדים שונים של התנהלותם ומחשבת הבינאום ירדה מן הפרק. הרצוג ייחס זאת לדפוס הפעולה שננקטו ובראשם – הימנעות מכניסה למלכודת של מגעים מדיניים שתוצאתם הצפויה אינה רצויה לישראל, לצד נקיטת יוזמות עקיפות ורב-תחומיות כדי להשמיט את הקרקע מתחת למהלכי היריב.⁶⁵⁸

6. ב. 10. הזירה הפוליטית – "הפרד ומשול"

כדי לצמצם כוחו של הוותיקן ולהכשיל את מהלכיו, דגל הרצוג בהחלשת השפעתו בתוך העולם הנוצרי. בדרך עקיפה זו ביקש לפורר את בסיס הכוח שלו, בעיקר באו"ם. מהלך זה התבצע במקביל בשני מעגלים, חיצוני ופנימי.

המעגל החיצוני כלל פעילות הסברתית מגוונת ונרחבת בקרב מדינות נוצריות באירופה ובאמריקה הלטינית. המעגל הפנימי עסק בבניית היחסים עם הכנסיות המזרחיות ונציגיהן בארץ כדי לבדל אותן מהוותיקן ולהביאן לנקיטת עמדה שתתמוך בישראל.

את מטרת הפעילות בחוץ לארץ ניסח הרצוג כך: "הקו הכללי שלנו לקיים מגע עם הפריפריה של המעגל הקתולי הבינלאומי בענייני ירושלים ולנסות על-ידי כך להחליש את זיקתה לעמדת הוותיקן בשאלה זו."⁶⁵⁹ מדי שנה היווה כינוס העצרת השנתית של האו"ם את נקודת השיא של הפעילות המדינית בנושא ירושלים. כלפיו כוונו כל מאמצי השכנוע וההסברה והוכנו הערכות בדבר עמדת המדינות השונות והאם הנושא יעלה על סדר היום. בפועל, הנושא לא עלה בדיונים באופן ישיר אחרי שנת 1950,⁶⁶⁰ דבר שנתפס בישראל כהצלחה משמעותית.⁶⁶¹ מדד נוסף להצלחה היה כמות המדינות שהכירו בפועל בירושלים כבירה, אחרי העתקת משרד החוץ לירושלים 12.7.1953. הדבר התבטא בשיתוף פעולה עם המשרד ובהגעת

⁶⁵³ התייעצות 20.7.1953. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁵⁴ מכתב לשר החוץ "הנידון: פעולת הנפל של אורוטיה, נציג קולומביה באו"ם, בעניין ירושלים". 26.11.1954.

א"מ. א - 7854/5.

⁶⁵⁵ שם.

⁶⁵⁶ מכתב רדי והרצוג לשר האוצר. 2.11.1951. א"מ. א - 7854/4. מכתב בקשה ממנכ"ל משרד האוצר. ו באלול

תשי"ג, 17.8.1953. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁵⁷ הרצוג למנכ"ל משרד החוץ. 25.8.1953. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁵⁸ מכתב לשר החוץ "הנידון: פעולת הנפל של אורוטיה, נציג קולומביה באו"ם, בעניין ירושלים". 26.11.1954.

א"מ. א - 7854/5.

⁶⁵⁹ מכתב הרצוג לדוד שאלתיאל, ציר ישראל בברזיל - ריו דה-ז'נירו. ללא תאריך (מוזכר בגוף המכתב כי מסכם

ישיבה שהתקיימה ב 12.11.1953). א"מ. א - 7854/5.

⁶⁶⁰ בשנה זו נדונה ההצעה הבלגית שנועדה לאשר את החלטת הבינאום שהתקבלה שנה קודם לכן, אולם המהלך

סוכל. מכתב רדי והרצוג לשר האוצר. 2.11.1951. א"מ. א - 7854/4. מכתב הרצוג למנכ"ל. ט"ז באלול תשי"א,

17.9.1951. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁶¹ ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 67.

שגרירים להגשת כתב האמנה בירושלים. הרצוג ייחס לשבירת חרם הדיפלומטים על ירושלים חשיבות רבה, ודרש תקציבים גדולים עבורו גם מארגונים יהודיים בחו"ל.⁶⁶² התנהל רישום מפורט העוקב אחר הפעילות בנושא ירושלים מול כל מדינה, אילו פעולות ננקטו, מה היו התגובות ומה הפעולה הבאה.⁶⁶³ פסגת ההצלחה היתה כאשר מדינה החליטה להעביר שגרירותה לירושלים. לפחות בחלק מהמקרים הרצוג ליווה את התהליך באופן אישי ופרטני – מציאת מבנים, שיפוצם ועוד.⁶⁶⁴ בשלהי 1954 הסכימו ארה"ב ובריטניה למסור כתבי האמנה בירושלים, דבר שבעיני הרצוג היווה הכרה בפועל. באוגוסט 1956 ציין הרצוג בסיפוק כי נציגיהן של 22 מדינות כבר מקיימים קשרי עבודה עם המשרד בירושלים.⁶⁶⁵ כשזיהה תחרות או ניגוד אינטרסים בין שני צדדים, השתמש בזה הרצוג כדי ליצור מנופי לחץ על הצד שכנגד. בישיבה שהתקיימה באפריל 1950 אמר: "אולי לרמוז לצרפתים על האפשרות של הגברת כוחם בארץ על חשבון הוותיקן באם ינקטו בעמדה ברוח הצעותינו."⁶⁶⁶ מאידך, במכתב ששלח בינואר 1954, השתמש באותה טענה כלפי הוותיקן והזהירו מפני התחזקות הצרפתים.⁶⁶⁷ במגעים עם נציגי מדינות שונות השתמשו נציגי ישראל בנימוקים שונים, בהתאם לנושאים שמעניינים כל אחת מהן.⁶⁶⁸ ביצע מעקב יסודי ולימוד לעומק על המתחולל בכל מקום ביחס לסוגיית ירושלים, התייחס בכובד ראש למאמרים עיתונאיים ולמד להבחין ביניהם מבחינת מידת ערכם והשפעתם.⁶⁶⁹

מעגל הפעילות הפנימי דרש מהרצוג לתמך בין סבך סכסוכים מקומיים, הבדלים דתיים, מאבקי כח ורכוש. ע"י ההתחשבות בצרכיהם הדתיים רכש את אמונם, ושטט את הקרקע מתחת לטיעון הפורמאלי של הוותיקן, שיש להטיל משטר בינלאומי על העיר כדי לעצור את הפגיעה בזכויות הנוצרים.

לקראת כינוס העצרת הכללית של האו"ם ב-1950 היה חשש גדול כי הוותיקן יצליח שוב לארגן קואליציה בינלאומית בעניין ירושלים וישחזר את הישגו מהשנה שלפני-כן. הרצוג פעל לגייס את הכנסיות המזרחיות לצד ישראל – "בינתיים נדמה שעלינו לעשות את הכל כדי לייצב חזית מזרחית דתית מאחורינו בעצרת." לשם כך הוא יזם פגישות עם ראשי הכנסיות המזרחיות "הזמנתי מן העיר העתיקה את האפרטריארך הארמני ופמלייתו. דברתי איתם גלויות על הסדר ביננו" לא היה זה הסדר שגרתי - הכנסייה חויבה לשלם ב"מטבע מדינתי" וישראל דיברה על הסדר כספי בתמורה – "(ההסדר) יחייב אותם לסגת מהעמדה העויינת לנו שבה נקטו בגינה, ומאידך אנו ננסה לגמול איתם חסד בקשר לרכושם בישראל."⁶⁷⁰ בתמורה לאותה 'גמילות חסד' הסכים הפטריארך לדון על הכרזה רשמית על בסיס ניסוח שמסר לו

⁶⁶² מכתב הרצוג לראובן שילוח. כ"ה בכסלו תשי"ד, 2.12.1953. א"מ. א – 7854/5.

⁶⁶³ מסמך 'יחסי הנציגויות הזרות כלפי משרד החוץ בירושלים'. אין תאריך. א"מ. א – 7854/5.

⁶⁶⁴ התייעצות בענין ירושלים לקראת עצרת האומות המאוחדות. ח' באב תשי"ג, 20.7.1953. א"מ. א – 7854/4. אגרת הרצוג לרה"מ. הנידון: דיור לגרנדוס ולצירות גואטמלה. 19.7.1955. א"מ. א – 7854/5. מכתב לשגריר בווינגטון. י"ח בטבת תשי"ד. 24.12.1953. א"מ. א – 7854/5.

⁶⁶⁵ מכתב לשגרירות בווינגטון. 22.8.56. א"מ. א – 7854/5.

⁶⁶⁶ ראשי פרקים של דברי משתתפים בהתייעצות על עניין ירושלים. 11-12.4.1950. א"מ. א – 7854/4.

⁶⁶⁷ מכתב לרעיה קגן. ט"ז בשבט תשי"ד, 20.1.1954. א"מ. א – 7854/4.

⁶⁶⁸ ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 65 – 66.

⁶⁶⁹ למשל: מכתב הרצוג לשר החוץ. כ"ג באב תשי"ג, 4.8.1953. א"מ. א – 7854/4. מכתב הרצוג לשר החוץ. ל'

באב תשי"ג, 11.8.1953. א"מ. א – 7854/4.

⁶⁷⁰ מכתב הרצוג לשר החוץ. י באלול תשי"ה, 23.8.1950. א"מ. א – 7854/4.

הרצוג. בדרך זו הושגו הבנות גם עם כנסיות נוספות⁶⁷¹ והרצוג פעל להשגת התקציב הדרוש לכך. הרצוג לא הסתפק בערוץ אחד של סיוע לנוצרים. כך, למשל, באותו מכתב הוא מבקש הרצוג אישור להשבת כמה נזירים בנדיקטנים לכנסייתם שבתחום ישראל. בדיונים במשרד החוץ הציע לפתוח בדיון על קרקעות כפרים נוצרים בגליל ולהקים ועדה משותפת למדינת ישראל ולנציגי הכנסיות לדיון במעבר בין העיר העתיקה לחדשה, בהנחה שיניח את דעת העולם נוצרי בכך,⁶⁷² אולם עצות אלה לא התקבלו בגלל הסיכון התקדימי שכרוך בהן.⁶⁷³ המאמצים להעביר את ראשי הכנסיות לצד ישראל היו כרוכים גם בעסקאות רכש, פיצוי בגין נזקי מלחמה ומתן טובות הנאה ממוניות אישיות.⁶⁷⁴ הרצוג יצר קשרי ידידות עם ראשי הכנסיות, ולמד לנצל את נקודות המחלוקת שביניהן כדי לתקוע טריז בינו לבין הוותיקן. אולם ידידות זו ומאמציו לסייע להם לא הקהו את חשדנותו כלפיהם. לכן המליץ לקצוב את ההתחייבויות בזמן ולהחזיק בידי ישראל בטחונות מרביים כ"שוט" למקרים של הפרת התחייבות.⁶⁷⁵

בה' בחשוון תשי"א, 16.10.1950, שיגר משרד החוץ לנציגותיו בחו"ל העתק של האיגרת ששלח הפטריארך היווני למזכ"ל האו"ם ארבעה ימים לפני-כן. האיגרת מנמקת את התמיכה בעמדת ישראל בכך שזהו פתרון מציאותי ובר-ביצוע לאור המצב בשטח, ולאור היותו מושתת על התייעצות עם שתי הממשלות הקיימות במקום-ישראל וירדן. בכך הוכתרו המאמצים הרבים בהצלחה - הכנסיות הביעו התנגדות פומבית ורשמית לבינאום. בדיווח משרד החוץ מוזכר יעקב הרצוג כמוביל המהלך או לנקיטת עמדה נייטרלית.⁶⁷⁶ תוך ציון: "אגרת זו היא פרי מו"מ ממושך שהתנהל בין מר י. הרצוג ממשרד הדתות ונציגי כנסייה זו... מהראוי לציין כי עם שיגור אגרת זו הצהירו שניים משלושת הפטריארכים של הכנסיות המזרחיות בירושלים, היוונית-האורתודוקסית והארמנית, על תמיכתם בתכנית ישראל לשמירת המקומות הקדושים, וזאת נוסף לאגרת באותה הרוח אשר נשלחה לפני זמן מה ע"י הארכיבישוף הקופטי."⁶⁷⁷

בפעילות ההסברתית והפוליטית, לא תמיד באה לביטוי השקפתו האוטנטית של הרצוג. תחת זאת התבלט יותר כשרונו להלך בסבך האילוצים השונים, תוך הימנעות מאמירת דבר שאינו נשמע, או שהנסיבות המעשיות אינן נותנות לו מקום. כך, למשל, הרבה להשתמש בטיעוני זכויות המשותפים גם לעמים ודתות אחרים, בניגוד לעמדתו הבסיסית שישראל הינו 'עם לבדד ישכון' אשר חוקי הקיום שלו הינם ייחודיים ולא ברי השוואה לאחרים. רק אחרי מלחמת ששת הימים ניתן להבחין כי הוא משתמש יותר בטיעון זה גם בשיח החיצוני והבין-דתי.

יחד עם זאת, משהוגדרה מטרה מדינית וערכית שהיא בת-השגה – קביעת ירושלים החדשה כבירת ישראל – הוא רתם למענה את כל כוחותיו ויכולת השפעתו. התבונה בזיהוי הסכנה שבכניסה למו"מ עם הוותיקן, והאומץ להדוף לחצים חיצוניים ופנימיים לעשות זאת,

⁶⁷¹ ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 64 - 65.

⁶⁷² זכרון דברים מקוצר משיבה בענין ירושלים. י"א בסיון תשי"א, 15.56.1951. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁷³ התייעצות בענין ירושלים לקראת עצרת האומות המאוחדות. ח' באב תשי"ג, 20.7.1953. א"מ. א - 7854/4.

⁶⁷⁴ ביאלר, א', צלב במכפ. עמ' 182 - 189.

⁶⁷⁵ בר-זהר, מ, צפנת, עמ' 100.

⁶⁷⁶ ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 64 - 65.

⁶⁷⁷ ידיעות לנציגות ישראל בחו"ל, מספר 128. ה' בחשוון תשי"א, 16.10.1950. א"מ. א - 7854/4. אך ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 64 - 65. האומר שחלק מהכנסיות הללו נקטו עמדה נייטרלית ולא תמיכה מלאה.

היו למאפייני מדיניות ישראל בנושא, במידה רבה בזכותו. דבקו במטרה זו נבעה בראש ובראשונה מיסודות תפישתו ואמונתו.

6. ב. 11. רכישת קרקעות בירושלים

לצד פעילותו הדיפלומטית וההסברתית, עסק יעקב הרצוג רבות בקידום עסקאות לרכישת קרקעות במערב ירושלים מידי הכנסיות השונות. פעילות זו היתה השלמה מתבקשת לפעילות הדיפלומטית שעסק בה. הנחת היסוד היתה שהוותיקן והערבים לא יסכימו מרצונם להכיר בירושלים החדשה כבירת ישראל, ועל כן יש להימנע מנקיטת יוזמה מדינית ממשית בנושא ובמקביל לקדם קביעת עובדות בשטח, שהן אלה שיחד עם הזמן החולף יקדמו גם הכרה בינלאומית. במסגרת קביעת העובדות פעל הרצוג בשני תחומים עיקריים, האחד – העברת מקסימום פעילות דיפלומטית של נציגויות זרות לירושלים, השני – העברת כמות מירבית של שטחים ברחבי העיר לבעלות יהודית ציבורית.

נראה שדווקא בפעילות מעשית זו, יותר מאשר בפעילותו ההסברתית, ביטא הרצוג את אמונתו הבסיסית בדבר השייכות ההדדית בין העם היהודי לירושלים ומשמעותה הרוחנית, ואמונה זו היא שהמריצה אותו לפעול. כאן המטרה מעשית וברורה ומשמעותה מרחיקת לכת, בעוד שבפעילות הדיפלומטית עסק הרבה בבלימת התנגדויות ובתכסיסי השהיה לשמירת הקיים, מבלי יכולת לבטא בחופשיות את רעיונותיו ואמונתו.

פעילותו הנמרצת בתחום רכש הקרקעות כללה מגעים חשאיים ומורכבים עם ראשי הכנסיות השונות, תוך נקיטת שיטה של תמריצים וסנקציות.⁶⁷⁸ הוא הפעיל את כח השכנוע שלו כדי לגייס לכך מימון משר האוצר. לימים העיד ראש עיריית ירושלים טדי קולק כי כשישית משטחה של ירושלים נרכש על ידו ובזכותו.⁶⁷⁹ היתה זו דרך לקביעת עובדות של שליטת ישראל בעיר, אשר מוססו בסופו של דבר את כל כוונות הבנאום.

בפגישה שקיים הרצוג בירושלים עם הפטריארך היווני טימותיאוס באפריל 1951, השתתף גם נציג הקרן הקיימת לישראל. פגישה זו באה אחרי תקופה ממושכת של מו"מ מסובך שהגיע לנקודת הכרעה ונתקע בה, בשל מחלוקת פנימית קשה במועצת-העל של הכנסייה אשר מנעה את אישור העסקה.⁶⁸⁰ הפגישה נפתחה בהצהרות ידידות הדדיות והתעניינות הפטריארך במצב בני עדתו וצרכיהם הדתיים בעיר. הרצוג ניצל את ההזדמנות לפרוש בפניו את הקפדת ישראל על הסטטוס קוו ואת יחסיה הטובים עם בני עדתו. ומיד הוסיף: "אולם עלתה על הפרק נקודה אחת העלולה להפריע לאווירת שיתוף הפעולה, היא שאלת ההעברה לקרן הקיימת של שטח קרקע במרכז ירושלים היהודית עליו מתכוננים להקים מחדש את הדסה והאוניברסיטה.⁶⁸¹ פיתוחה של עיר הבירה וסיפוק צרכי תושביה מופרעים קשות ע"י העיכוב בהעברת השטח הנ"ל. טימותיאוס השיב: אני עושה כמיטב יכולתי כדי לקדם את המכירה הזאת אולם מעורבים בדבר עוד כמה גורמים. למרות זאת אני בטוח כי בסופו של דבר יסתיים המו"מ בכי טוב."⁶⁸² נציג הקק"ל, ד"ר גרנות לחץ לקבל

⁶⁷⁸ על פעילות זו בכללה ראה ביאלר, א', צלב במגן דוד. עמ' 240 – 251.

⁶⁷⁹ אביחי א. עמ' 23.

⁶⁸⁰ לפירוט השתלשלות הפרשה ראה ביאלר, א'. צלב במגן דוד. עמ' 244 – 249.

⁶⁸¹ לימים הוקמו על שטח זה משכן הכנסת, בית המשפט, האוניברסיטה העברית וקרית הלאום.

⁶⁸² ידיעות לנציגות ישראל בחו"ל מס' 268. כ"ג בניסן תשי"א, 29.4.1951. א"מ. פ – 40661/8.

תשובה מחייבת יותר ואף נקט איום מרומז כי ממשלת ישראל תנקוט צעדים אם העניין ימשיך להתעכב. הפטריארך חזר על דבריו.

אחרי שחלפו על פני משוכה זו, נתקל הרצוג במכשול בלתי צפוי – פקידי משרד הפנים. עיכובים בירוקרטיים העמידו את העסקה בסיכון. הרצוג רתם לעזרה את מנכ"ל משרד החוץ אשר פנה בבהילות לשר הפנים וכתב בין היתר: "התעורר קושי רציני עם מחלקת התכנון אשר במשרד הפנים. לרגל קושי זה עלולה חתימת החוזה עם היוונים להתעכב ואף להתבטל... הריני איפוא לפנות אליך בבקשה כי תמצא דרך לסלק את הסיבוך הזה"⁶⁸³ ככל הנראה לא השיגה פניה זו את מטרתה ושבועות אחדים אחר-כך, בתשעה באב תשי"ב, באה פניה מצד שר החוץ: "הנני להודיעך כי אני רואה את סיומו החיובי והדחוף ביותר של המשא-ומתן בין הכנסייה היוונית אורתודוקסית ובין הקרן הקיימת לישראל בדבר רכישת אדמת הכנסייה בירושלים... במו"מ זה ובהכשרת התנאים בתוך הכנסייה לביצוע הקניה הזאת הושקע עמל עצום שנמשך זה עידן ועידנים. לאחר שניצחו סוף סוף אראלים את המצוקים בתוך הכנסייה והעניין כולו הבשיל כדי גמר מוחלט, אם תבוא נסיגה מצד הקק"ל הרי כל העבודה שהושקעה תהיה לריק והעניין כולו יחזור לתוהו ובוהו." בהמשך דבריו הסביר כי נוסף על גאולת קרקע מידי זרים, יש לדבר חשיבות רבה לעתיד יחסי ישראל והכנסייה והשלכות על מעמדה הבינלאומי בכלל. הוא מסיים בנחרצות: "הנני מבקש ממך במפגיע להסיר כל מכשול מעל דרך הקק"ל לשם הוצאת הקניה לפועל ללא דיחוי. אסור להחמיץ את ההזדמנות היקרה הזאת."⁶⁸⁴ הצלחת העסקה ועסקאות דומות, סללה את הדרך להכרה למעשה של הכנסיות שהיו שותפות להן בירושלים כבירת ישראל הריבונית, והשפיע גם על מדיניות רבות.⁶⁸⁵

פרשה זו חושפת טפח מהמורכבות והרגישות של העסקאות שהוביל הרצוג. נוסף על מאמציו מול הפקידות הישראלית היה עליו להפעיל לחצים גם על שר האוצר כדי שיאות להקצות לפעילות זו את הסכומים הנחוצים, וזאת בתקפה של משטר צנע. נציגי היוונים למו"מ הביעו הערכה רבה ליכולת המיקוח שלו ולאמון שעורר בהם כאיש רוח וחזון.⁶⁸⁶ על פעלו בתחום זה הוחלט להעניק לו פרס ציבורי נכבד, אולם הוא סרב לקבלו בטענה שאין זה ראוי, בשל היותו עובד ממשלה.⁶⁸⁷

בעשייתו זו בא לידי ביטוי מיוחד השילוב שאפיין אותו בין עולם רוחני עמוק ועשיר לבין יכולת ביצוע מרשימה "האיש הזה, שהיה בעיקרו איש רוח, הצליח גם לנהל מו"מים מעשיים ומסובכים ביותר. הוא שהבטיח למעשה שמרכז ירושלים יהיה בבעלות יהודית."⁶⁸⁸ וכדברי הרצוג באמירה אופיינית בעת ראיון: "ירושלים היא ירושלים. העיר היחידה בעולם, המקום היחיד המעורר בבת אחת מושגים ארציים וגם עליונים, שמימיים, מעבר לזמן."⁶⁸⁹

⁶⁸³ מכתב מנכ"ל משרד החוץ אל שר הפנים. כ"ב בתמוז תשי"ב, 15.7.1952. א"מ. פ – 40661/8.

⁶⁸⁴ מכתב שר החוץ לשר הפנים. ט' באב תשי"ב, 31.7.1952. א"מ. פ – 40661/8.

⁶⁸⁵ ביאלר א', צלב במגן דוד. עמ' 251.

⁶⁸⁶ בר-זהר מ', צפנת, עמ' 95 – 96.

⁶⁸⁷ מכתב הרצוג לסגן שר הדתות. י"ח באדר תשי"ג, 5.3.53. א"מ. פ – 40661/8.

⁶⁸⁸ משה ז"ק. מצוטט אצל בר-זהר מ', צפנת, עמ' 97.

⁶⁸⁹ שם.

6. ב. 12. מלחמת ששת הימים ואחריה – חידוש פעילות הרצוג בירושלים

איחוד ירושלים במלחמת ששת-הימים היה בעיני הרצוג אירוע בעל משמעות היסטורית-רוחנית יחידה במינה. בעקבותיה הוא היה שותף מרכזי בעיצוב מעמדה של העיר העתיקה בשני המישורים שבהם עסק בשנותיה הראשונות של המדינה בנוגע למעמד העיר החדשה – הסדרת היחסים עם הנוצרים ופיתוחה והרחבתה הפיזית.

כפי שהזכרתי, תיקי ארכיון הרצוג הקשורים לתקופה זו וכוללים את יומניו האישיים סגורים לעיון הקהל ולכן קשה לעמוד על מחשבותיו והשקפתו בתקופה שקדמה למלחמה. מסיבה זו לא ארחיב בכך במסגרת עבודתי הנוכחית, ואסתפק בציון נקודות עיקריות בלבד.

רבים משרי הממשלה חששו מתגובת העולם לכיבוש המקומות המקודשים לנצרות ולאיסלם, ולא האמינו שיתאפשר לישראל להחזיק במקום. הדרג הצבאי דחף לעשות את הצעד המתבקש, ודעת הקהל סייעה לדרישה זו.⁶⁹⁰ אלוף הרב שלמה גורן, הרב הראשי לצה"ל היה נסער לנוכח כיתור העיר העתיקה והאפשרות לשחררה. בנסיון להשפיע ככל יכולתו על קבלת החלטה ברוח זו, הוא פנה אל יעקב הרצוג לפני ישיבת הממשלה המכריעה בנושא: "פגשתי אותו ואמרתי לו: 'זו טעות פטלית שלא לכבוש את העיר העתיקה, ולעולם לא נוכל לסלוח לעצמנו. תדבר עם אשכול, תאמר לו שיוכל לזכות בתהילה היסטורית עולמית אם ייתן הוראה לכבוש את העיר העתיקה.'⁶⁹¹ לא ידועה לי מידת ההשפעה של השיחה על התנהלותו של הרצוג, אולם בישיבה המכריעה הציע לא להיענות ללחצי ארה"ב לפתוח מיידי בתביעות בחזית המזרחית-עם חוסיין לשם השגת הפסקת אש, אלא להמתין לסיום כל הכיבושים בחזית המזרחית-אזורי השומרון, יהודה, בקעת הירדן וירושלים.⁶⁹² הוא העיר כי כיבוש העיר העתיקה ייצור בעיות בינלאומיות קשות, אך בכל-זאת תומך בכך.⁶⁹³

בחודשים שאחרי המלחמה הוביל הרצוג את המגעים החשאיים עם חוסיין ועם הוותיקן. לפי הוראת ראש הממשלה, הוא הוזמן לכל ישיבות הממשלה ולישיבות וועדת השרים לבטחון אשר עסקו בנושאים מדיניים ובטחוניים.⁶⁹⁴

כאמור, החשש מפני תגובת העולם הנוצרי לכיבוש ירושלים העתיקה היה גדול, הערכה רווחת היתה כי כלל לא יתאפשר להחזיק בה. אולם משנעשה הדבר והעיר אוחדה, שאפו הכל להשאיר מצב זה. על הרצוג הוטלה המלאכה הרגישה לבוא במגע עם הוותיקן ולהגיע להסדרים שימנעו אותו מהפעלת לחצים כפי שהיה בשנים הראשונות למדינה. בשורה של מפגשים חשאיים הושגה הסכמה לגבי שתיקת הוותיקן בתמורה למתן חופש גישה למקומות המקודשים לנוצרים והתחשבות בצרכיהם הדתיים.

כאשר ניסו נציגי הוותיקן לתהות על עמדת ישראל בנוגע לעתיד ירושלים, העלו בעדינות אפשרויות שהיא לא תישאר בריבונות ישראל, מה שנראה כנסיון למחזר את רעיונות הבנאוס. הם לא הבינו מדוע הרצוג מתייחס לאפשרות הריבונות הישראלית כאפשרות היחידה.

⁶⁹⁰ אורן מ', שישה ימים, עמ' 281 – 292.

⁶⁹¹ גורן, הרב ש', בעוז ותעצומות, עמ' 273. אורן מ', ששה ימים, עמ' 294.

⁶⁹² אורן מ', שם.

⁶⁹³ הבר, א', היום תפרוץ מלחמה, עמ' 231. גולדשטיין, י', אשכול, עמ' 570.

⁶⁹⁴ ראש הממשלה למזכירות הממשלה. י"ד באב תשכ"ז, 20.8.1967. א"מ. 0517.

בדיווחו על אחת הפגישות הללו כתב הרצוג: "השיבותי כי לדידנו קיימת אפשרות אחת בלבד באשר לעתידה של העיר. אמונתו של העם היהודי הועמדה במבחן ההתפתחות ההיסטורית. נביאינו ניבאו גלות ישראל מעל אדמתו ובאותה עת ניבאו שיבתו לארצו ולירושלים עירו. והנה שבנו כאשר חזו."⁶⁹⁵ המרכיב האמוני וההיסטורי תפס מקום משמעותי בשיחותיו והכללתו בדוחו"ת שהגיש בעקבותיהן מצביעה על מרכזיותו בבניית הטיעונים ובביסוס הזכות. רק אחר המשפטים הללו הוא התייחס אל מערכת היחסים הרצויה, אל שיתופי הפעולה המדיניים והאחרים, כשגם במסגרתם הדגיש את המטרות הרעיוניות המשותפות "על רקע מאבק הדעות הבינלאומי."⁶⁹⁶ הוא לא דרש הכרה רשמית בריבונות ישראל על העיר העתיקה, בידעו שזו לא תינתן, אלא רק הכרה דה-פקטו שתאפשר "שקט תעשייתי הרצוי לכל הצדדים. הוא העריך כי נכונותם לקבל זאת בסופו של דבר נבעה במידה לא מבוטלת, מהחשש שאם יחוללו מערכה נלאומית כמו בראשית ימי המדינה, תגיב ישראל במניעת חופש הגישה במניעת למקומות המקודשים להם ובפגיעה בנכסיהם בארץ.

בהזדמנויות שונות, סיפר הרצוג בהתפעלות על הבדל האווירה בין היחס שבו נתקל כעת, לעומת יחסם בשנותיה הראשונות של המדינה. הנצחון במלחמה ואיחודו ירושלים הולידו הבנה שהעם היהודי עודנו חי ורלוונטי ולא משועבד לדוגמה הנוצרית בדבר סיום תפקידו ההיסטורי. הוא התבטא כי נצחיות העם היהודי גברה על משעבדיו ומדכאיו.⁶⁹⁷

בהמשך היה הרצוג מהמזרזים לשיקום הרובע היהודי וחידוש המגורים בו. דחף לקבלת החלטות בדבר העתקת האוכלוסייה הערבית במקום והאצת תכניות הפיתוח. דאג לעדכן את אשכול בפרטי המהלכים.⁶⁹⁸ הוא קידם את הקמת ישיבת הכותל, חידוש בית כנסת הרמב"ן ומוסדות יהודיים נוספים.⁶⁹⁹ בפעילות זו המשיך את אשר החל בו בראשית דרכו הציבורית בשנים שאחרי קום המדינה. גם נושא תפילת יהודים על הר-הבית הונח על שולחנו. במענה ליועץ המשפטי לממשלה ששלח לו מכתב בנושא, כתב הרצוג: "מסופקני אם אי-פעם נגעה שאלה, בבת אחת, בצורה כה נוקבת בזכויות הנצח מכאן ובזכויות לפי "דבר המלך" מכאן."⁷⁰⁰

בשיחה חשאית עם נציג הוותיקן, הבהיר לו הרצוג כי לדידנו קיימת אפשרות אחת בלבד באשר לעתידה של העיר ... נביאינו ניבאו גלות ישראל מעל אדמתו ובאותה עת ניבאו שיבתו לארצו ולירושלים עירו. והנה שבנו כאשר חזו.⁷⁰¹ בכך נימק את התמקדות שיחתם בסידורים מעשיים ולא בהסדרים מדיניים.⁷⁰² שר המשפטים י.ש. שפירא העיר כי בשל עמדתו היהודית-שורשית, היה הרצוג המתנגד הקשה ביותר לעמדות הנוצרים ומפגשיו עמם נשאו מטען רוחני כבד, גם אם למראית עין היו נינוחים יותר משיחותיהם עם אחרים, ויכוח שיש בו יותר מן המרומז מאשר מן המדובר.⁷⁰²

בדברים שנשא הרצוג בתקופה זו הדגיש כי בהשוואה בין התקופות ניתן להבחין במהפך הגדול שעבר על העם היהודי. בעקבות השנים שחלפו ותוצאות המלחמה, העמדה

⁶⁹⁵ דו"ח על פגישה בוותיקן 23.7.1968. א"מ. 7854/1.

⁶⁹⁶ שם.

⁶⁹⁷ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 62. עוד מובאות לדברים הבאתי בתחילת פרק זה.

⁶⁹⁸ הבר, א', שם, עמ' 292-293.

⁶⁹⁹ בר-זהר, מ', צפנת, עמ' 293.

⁷⁰⁰ הרצוג ליועץ המשפטי, כ"ג באדר א' תש"ל, 1.3.1970. א"מ, פ – 4066/9.

⁷⁰¹ דו"ח הרצוג על פגישה מיום 23.7.68. ארכיון המדינה תיק א- 7854/1.

⁷⁰² אביחי, א', עמ' 53.

הלאומית הינה יציבה יותר, ברורה יותר מבחינה רוחנית ופותרת פתח לקבלה בינלאומית ולהתבססות ולפתרון הבעיות המדיניות באופן הרצוי לישראל.⁷⁰³

6. ב. 13. סיום

לסיום, אביא קטע מנאומו של יעקב הרצוג בטקס חנוכת בית כנסת הרמב"ן בעיר העתיקה של ירושלים. הדברים מתמצתים את יסודות תפישתו הרוחנית-מדינית ומקבלים משנה משמעות בהקשר הזמן והמקום שבהם נאמרו: "מקדש המעט הזה שחונכים אותו בירושלים שחברה לה יחדיו הוא בית הכנסת של רבנו משה בן נחמן מלפני 700 שנה. אירוע זה בא לציין ראשית חגיגות שנת העשרים למדינת ישראל. לנגד עינינו נחשפים והולכים יסודות בית הכנסת ובנשמותינו פנימה נחשפים יסודות ההיסטוריה היהודית. בפירושו לתורה שבכתב ובעל-פה ניסח הרמב"ן לדורות את אופיו הרוחני של עמנו, את אופיה של ארץ זו, ואת השילוב שאין לו אח ודוגמא בין עם לארץ... מרגישים כיום בראשית קיום הבשורה עם שיבת ישראל לציון ולירושלים שחברה לה יחדיו."⁷⁰⁴

⁷⁰³ כפי שהזכרתי בפרקים קודמים, הוא הדגיש כי אין בכך כדי להקל ראש בבעיות הפנימיות ובסכנות החיצוניות, אלא להצביע על מגמת ההתפתחות החיובית של הדברים ברוח האמונה בנצח ישראל הקם לתחיה ונגאל.

⁷⁰⁴ הרצוג, י', עם לבדד, עמ' 258 – 259.

נספח לפרק חמישי

[20.4.1950]

ראשי פרקים מהתקצות בענין ירושלים

אשר נתקיימה בסדר שר החוץ בתל-אביב ביום 17 באפריל 1950

4/11/50

נוכחים: שר החוץ, המנהל הכללי, המזכיר הכללי, לאו כהן, ראובן שלום, גדעון רפאל, משה טוב, מדי קולק, יעקב הרצוב, שבתאי רוזן, א. דרבקין, ד"ר בורדון, ש. אלישיב, ב. אבנר, ש. דיבון, י. סמנובי, ס.ש. קומסי.

שר החוץ פתח בהסברה של מטרות ההתקצות: תכנון שלבי הסערה

על ירושלים סערה ועד העצרת. השלבים הם:

(א) סערה ועד לכנס סועצת הנאמנות בניו-יורק,

(ב) כנס סועצת הנאמנות עצמו,

(ג) מסיונר של הכנס ועד לעצרת הכללית,

(ד) העצרת עצמה.

ראשית, חייבים אנו להשיב רשמית ובכתב לסועצת הנאמנות

על החלטתה בקשר לתקנון ירושלים. התשובה צריכה להיות סורכת.

שני חלקים: (א) ביקורת התקנון ושליחתו תוך הסברה על חוסר

האפשרות לבצעו וכו'. (ב) להגיש הצעות מעשיות חיוביות.

אשר לחלק הראשון אין הוא מעורר בעיות מדיניות; אלה מתעוררות

לבני החלק השני. שאלת הקו החיצוני נדונה בישיבת הממשלה, אשר

החליטה: אנו נבחרין בין מה שנאמר בכתב במסמך רשמי לבין הוראות

ומסכות אשר יינתנו לנציגינו בניהול סוף בעל-פה בשאלת ירושלים.

אנו דוחים את העקרון שהענין והזכות שיש לאו"ם משתרעים על פני

העיר ירושלים כולה. העקרון שאנו מקבלים הוא כי המקומות

הקדושים מהווים נכס בינלאומי. הצענו בזמנו לפתור את

הבעיה על דרך המקומות. אך אם לא יתקבל פתרון זה נהא מוכנים

לכל פתרון אחר החל על המקומות הקדושים. כל זה ייאמר בכתב,

אולם בעל-פה ובשיחות ניתנת לנציגינו האפשרות לבירור פתרונות

על בסיס האכסטריוטוריאליזציה של המקומות הקדושים. מברק האחרון

של אמא אכן מתאים בדרך כלל לקו זה של הממשלה.

סציע כי מוקם ועדה לבירור הגדרתם וקביעתם של המקומות

הקדושים. הועדה תורכב כלהלן: יו"ר הועדה יהיה לאו כהן, וחבריה -

שבתאי רוזן ויעקב הרצוב.

ארכיון המדינה

2/6/50

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

מחלקת המזרח התיכון

7. סיכום

בעבודה זו בקשתי לבחון מהם היסודות האמוניים-יהודיים שבבסיס תפיסתו המדינית של הרב ד"ר יעקב הרצוג, ולבדוק אם הם השפיעו על פעילותו המדינית, ואם כן, כיצד.

מדברים של הרצוג עצמו, מעדויות אחרים עליו ולאור הרקע שממנו בא ובו התחנך, עולה בבירור דמותו של איש רוח מובהק, תלמיד חכם משכיל ורחב אופקים בעל כשרון דיפלומטי רב, המושרש היטב בעולם המסורת היהודית, מכוון אורחותיו על-פיה, ומושגיה מעצבים את השקפתו על ההיסטוריה הלאומית והעולמית. מכח אמונתו העמוקה במושגים אלה הוא התמסר בכל מאודו לפעילות ציבורית ולאומית, אותה ראה כחלק בלתי נפרד מעולמו הדתי והרוחני.

תפישתו של הרצוג משתלבת בהגות מסורתית מבוססת היטב, המצביעה על המושג המדיני כמרכיב אימננטי באמונה היהודית. תפישה זו מתחילה כבר בתורה שבכתב, החל מאברהם אבינו המצטווה לממש את ייעודו הרוחני בדרך של הקמת גוי גדול בארץ המובטחת, דרך אפיון העם היהודי כ"ממלכת כהנים וגוי קדוש", המשך בחתירה המתמדת ורבת התפוכות לכינון ממלכה מתוקנת ברוח ובחומר, המאפיינת את תולדות העם לכל אורך התנ"ך, ועד לנבואות אחרית הימים המדברות גם הן על ממלכה.

משמעות הדבר היא שהחזון כולל במקשה אחת את כל תחומי החיים הרוחניים והמעשיים, הפרטיים והציבוריים, ובכולם הוא מגלה את אחדות הבורא. כדי לכלול את כל המימדים הללו לא די בעבודתו של אדם פרטי, אלא יש צורך בעם וממלכה.

חזון לאומי זה מתייחד בשלושה מאפיינים בולטים:

1. החזון הרוחני הוא שמחולל את התהוות הלאום, ולא אינטרסים קיומיים. לכן כאשר העם אינו מממש את ייעודו המוסרי-רוחני, הדבר משפיע על מידת הצלחתו הממלכתית, ובמקרים קיצוניים של שפל מגיע הדבר עד כדי ביטול הממלכה ויציאה לגלות.
2. אוניברסליות – מטרתו אינה מצטמצמת בגבולות העם, אלא שואפת לתקן עולם.
3. נצחיות – מקור החזון הוא א-להי ועל-כן אין הוא משועבד לאילוצי החומר ותהפוכות הזמן. הם יכלו אך הוא יוסיף ויתקיים.

בדומה להרצוג, הצביעו חוקרים שונים על קיומם של צדדים מופשטים בלאומיות ובמסורת המדינית של ישראל, ועל הכרת העולם התרבותי בכך. צדדים אלה מהווים נדבכים מרכזיים בפענוח סוד הקיום של העם, על-אף מצבו החרגי ברוב שנותיו.

הרצוג התייחד בהיותו איש רוח תורני מובהק הפועל בצומת העצבים של העשייה המדינית והפוליטית על כל מורכבותה, ומעמיד את העקרונות התיאורטיים במבחן ההגשמה היומיומי. קשה לנסח את הגותו השיטתית, שכן הוא לא הותיר כתבים ערוכים. אולם מתוך הרצאותיו ודבריו ניתן לעמוד על חשיבה שיטתית ומעמיקה, ולזהות שורה של עקרונות אשר מהווים תשתית לתפישה מדינית יהודית ייחודית.

בעבודתי עמדתי על מספר עקרונות כאלה, הראיתי את זיקתם למקורות היהודיים המסורתיים והצבעתי על האופן שבו תפש אותם הרצוג ויישם אותם במציאות המודרנית.

הביוגרפיה האישית של יעקב הרצוג קשורה באופן הדוק להבנת משנתו. הרצוג היה בנו של אחד מגדולי הרבנים בדור, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שניהן כרבה הראשי של ארץ ישראל ורבה הראשון של מדינת ישראל. יעקב הרצוג העיד כי אביו היה הדמות שהשפיעה עליו יותר מכל אחד אחר. השפעה זו התבטאה בכל התחומים התורניים - הלכה, למדנות והשקפת עולם. הרב הרצוג עסק רבות בסוגיות מדינה, חוקה וחברה וחיבר ספרים ומאמרים רבים בנושא. הוא גם יזם והוביל שורה של מפעלים חדשניים בתחומי הלמדנות, הפסיקה והספרות התורנית. עיסוקים אלה השפיעו על דרכו ועיסוקיו של יעקב הרצוג.

כבר בנערותו גילה הרצוג עניין בבעיות לאומיות ובעניין המדיני בכלל, לצד לימודו התורני. עם השנים הוא שילב בין התחומים באופן ייחודי; מחד, שקד על התורה עם טובי הלומדים בירושלים וקיבל סמיכה לרבנות מזקן ראשי הישיבות הרב מלצר. בגיל צעיר פרסם תרגום ייחודי של המשנה לאנגלית, ולאורך כל ימיו שמר על סדרי לימוד עם תלמידי חכמים, והיה בקשר עם גדולי תורה מכל הזרמים. ההכרה בגדלותו התורנית הגיעה לשיא בשנת 1965 עם בחירתו לתפקיד הרב הראשי ליהודי בריטניה. בסופו של דבר מינוי זה לא יצא אל הפועל, מפאת מחלה שתקפה אותו, ומשהחלים ממנה מונה לתפקיד מנכ"ל משרד רה"מ ע"י לוי אשכול. מאידך, בגיל צעיר החל גם בפעילות דיפלומטית, בהצטרפו למסעות ההצלה של אביו במהלך השואה, ובמסעות אל שארית הפליטה אחריה. במסעות אלה התנסה לראשונה במגעים עם נציגי ממשלות, ראשי מדינות ודתות. מאוחר יותר שימש כמתווך בין ארגוני המחתרות לוועד הלאומי ומילא תפקידים חשובים בשירות המודיעין של ההגנה.

עם קום המדינה מונה יעקב הרצוג ע"י שר הדתות למנהל מחלקת העדות הנוצריות. בהמשך עבר בהדרגה למשרד החוץ והיה יועץ לעניינים דתיים ולענייני ירושלים. במסגרת תפקידים אלה היה ממובילי המאבק נגד בינאום ירושלים ולמען מעמדה כבירת ישראל, ועסק רבות ברכישת אדמות ברחבי ירושלים. מאוחר יותר מונה למנהל מחלקת ארצות-הברית, והיה שותף מרכזי במערכה המדינית שאחרי מבצע סיני. בכל תפקידיו זכה להערכה רבה והיה שותף לעיצוב מערכת קשרי החוץ של מדינת ישראל. בפעילותו שילב באורח טבעי, ראיית עומק רוחנית ופרספקטיבה מטא-היסטורית על הקיום היהודי.

בהמשך מונה לציר ישראל בארה"ב ומאוחר יותר לשגריר ישראל בקנדה. כאן זכה לפרסום עולמי בשל הוויכוח הפומבי שזים בינו לבין ההיסטוריון העולמי ארנולד טוינבי, אשר השווה את פעילות חיילי צה"ל לצבא הנאצי וטען כי העם היהודי הוא מאובן נטול חיוניות ועל כן, במשתמע, אינו זכאי למדינה ריבונית. הרצוג הפריך את טיעוניו ברהיטות ובשיטתיות והדבר הסב קורת רוח רבה לישראל ואוהדיה. הוויכוח שודר בתחנות רדיו רבות, ובשלב מסוים נכנס גם לתכנית הלימודים.

כשחזר ארצה מילא תפקידים בכירים במשרד החוץ ובשנת 1966 מונה למנכ"ל משרד רה"מ. בין היתר נשלח לנהל מגעים חשאיים עם המלך חוסיין. אחרי מלחמת ששת הימים טיפל בזירה המדינית מול המימסד הנוצרי בסוגיית ירושלים ופעל רבות לפיתוח ירושלים

העתיקה ולהקמת מוסדות תורה. תמך בהקמת ההתיישבות היהודית ברחבי השטחים ששחררו במלחמה. מונה לראש הוועדה לחגיגות העשרים למדינה ויזם כנסים כלכליים יהודיים-עולמיים שנועדו להגביר שותפות יהדות העולם בפיתוח כלכלת המדינה. היה שותף למאבק המדיני מול תכניות השלום של ארה"ב והאוי"ם וטען בעקביות כי הזמן פועל לטובת ישראל ועל-כן אין היא צריכה לגלות פזיזות ביחס להצעות אלה. נפטר אחרי מחלה בכ"ג באדר תשל"ב, 9.3.1972.

הגותו השיטתית עולה בעיקר מתוך הרצאות שנשא ומהתבטאויות שונות. ניתן להבחין בכמה עקרונות מרכזיים, עליהם הוא חוזר בעקביות ובפירוט. בעבודה התמקדתי בשניים מהם: 'עם לבדד ישכון' וודאות הגאולה.

וודאות הגאולה – הרצוג הרבה לצטט דברים שאמר אביב בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, ולפיהם, אירועי התקופה מוגדרים כגאולה ו"בניין הבית השלישי" ועל-כן מובטח שאין אחריה חורבן, גם אם יהיו במהלכה קשיים רבים. אמירה זו מפתיעה בנחרצותה, אולם היא נשענת על מסורת מבוססת. בעבודתי סקרתי פולמוס שנערך סביב פרשנות הדברים והשאלה אם יש לקבל את דברי הרב הרצוג כפשוטם או כזריקת עידוד בלבד. אחרי בחינת הטענות, הערכתי היא כי הוא אכן התכוון לדברים כפשוטם, וכך תפס זאת גם בנו יעקב, אשר הרבה לצטט אמירה זו.

נקודת מוצא זו נוסכת בטחון ומאפשרת להתמודד עם משברים מתוך עמדה יציבה ולא מתוך חרדה קיומית. המאמין בעתידו נכון להתמודד עם האתגרים שבדרכו. האמונה כי כיוון ההתקדמות של התהליך הינו חיובי תורמת ליכולת לצלוח קשיים ומצבי משבר, מתוך הכרה שהם חלק מתהליך חיובי. תפיסה שגויה של אמונה זו תביא להסרת אחריות ולרפיון ידיים. אולם המסורת היהודית מדגישה תמיד את אחריות האדם ומחויבותו לפעול.

אצל יעקב הרצוג באה אמונה זו לביטוי באופטימיות הגדולה שלו ביחס לעתיד המדינה והצלחתה, ומכח זה אמונתו ביכולתה להתמודד בהצלחה מול הלחצים הבינלאומיים. עמדתו התאפיינה בצמידות חזקה לעקרונות יסוד, ויחד עם זאת בהפעלת שיקול דעת ונקיטת זהירות לפני החלטה על צעדים אופרטיביים. התנהלותו היתה עניינית ויציבה ולא נדחפת ע"י חרדה או רגשות משתנים.

יעקב הרצוג הרבה להבליט את הישגי הציונות והמדינה כדי להמחיש באזני שומעיו מה רבה יכולתו של העם, ולהגביר את האמון ביכולתו להמשיך ולהתקדם. בטחון זה הביאו להעריך בעקביות כי הזמן פועל לטובתה של ישראל, ולכן אין לה למהר ולאמץ פתרונות מדיניים חלקיים, אלא לעמוד על דרישותיה.

עם לבדד ישכון - לדעתו של יעקב הרצוג קיים שוני מהותי בין ישראל לשאר העמים המתמצה בפסוק "הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" (במדבר, כ"ג, ט'). שוני זה בא לידי ביטוי עקבי לאורך כל ההיסטוריה היהודית בדרכים שונות, והוא מבטא את מרכזיות הרוח בחיי ישראל את נצחיות ייעודו. בזה הוא שונה ובודד לעומת עמים אחרים.

הרצוג ביטא בדבריו ובפעולותיו את רוח הפירושים המסורתיים לפסוק זה, המדברים על תרבות ייחודית, קרבה לה' ועוד. אולם הוא הדגיש את המימד הלאומי-מדיני של בדידות זו, כיצד היא משליכה על התנהלות המדינה ולא רק על חיי היהודי הפרטי. בדורנו זה בא לביטוי בבדידות בינלאומית ואי-השתייכות לקבוצת עמים כלשהי. האומות מבחינות במימד רוחני זה והצלחת המדינה מעוררת בהן חשיבה מחודשת ביחס לאמיתות היסוד שלהן.

הרצוג הרבה להזכיר את הרציפות התודעתית והחיונית המיוחדת לעם היהודי, כאחד הביטויים של הבדידות. הוא ראה ברציפות מאפיין מהותי של העם, המבטא תוכן רוחני שאינו משועבד לגבולות הרגילים של זמן ומקום, ועל כן יש ביכולתו לגשר על פערים של דורות רבים ולשמר תחושת אחדות וקרבה ביניהם. לתפישה זו יש משמעות בהקשר לוויכוח על ארץ ישראל. הרצוג טען בעקביות שטענת הזכות של העם היהודי על ארצו אינה מצויה על אותו מישור של טיעונים שבו מצויים טיעוניהם של עמים אחרים. הזיקה של העם אל עברו היא זיקה רצופה וחיונית ולא נוסטלגיה היסטורית נעדרת רלוונטיות קיומית. הוא טען כי מי שמכיר בייחודו של העם היהודי כתופעה היסטורית, אינו יכול להתעלם ממשמעותה הפנימית של תופעה זו גם כיום. לכן הוא תבע יחס שונה לצרכים המדיניים של עם ישראל.

בניגוד למקובל, הרצוג לא ביסס את ההסברה המדינית של ישראל על הדגשת השווה בין הזכות הישראלית לבין הטענות לזכות התקפים אצל עמים אחרים, אלא דווקא על השוני והייחוד, הבדידות. הוא ראה אותם כבעלי תוקף רוחני ומוסרי, וכמרכיב המרכזי של הזהות היהודית, שאי-אפשר לטשטשו. לדבריו ההכרה בשונות זו קיימת בתודעת התרבות האנושית, ולכן אפשרי ורצוי להדגיש אותה ולתבוע מהגורמים הבינלאומיים לפעול לאורם.

פטליזם ואמונה - בהזדמנויות רבות טען הרצוג כי הסכסוך הערבי-ישראלי, אינו מאבק על טריטוריה או על צרכים חומריים, אלא מאבק בין תפישות עולם – הפטליזם הערבי מול האמונה היהודית. הפטליזם מאמין כי המציאות המזרח-תיכונית הינה סטאטית ומקובעת, ואם נכנס לתוכה גורם חדש, סופו שישתלק ממנה. לכן אין הם מוכנים להשלים עם הנוכחות יהודית. דבר זה מונע התקדמות לשלום, מאחר שחסר התנאי הבסיסי של הכרה בזכות האחר לחיות בשלום. האמונה היהודית, לעומת זאת, חותרת לתיקון עולם ושינוי הסטאטוס הקיים לסטאטוס המבטא אמת היסטורית וצדק רוחני. זוהי הרוח שנובעת מעצם קיומה של המדינה והבשורה שהיא נושאת, לאור המסורת הארוכה של העם היהודי וחיתירתו אל הנצח. בעקבות מלחמת ששת הימים טען הרצוג כי יש בקיעים באמונה הפטליסטית וכי הערבים מתחילים להבין כי מדינת ישראל תקעה יתד של קבע במזרח התיכון. הוא הצביע על סימנים רבים לכך והביע תקווה כי זו ראשיתו של תהליך שיביא לשלום. אמנם, הוא סייג דבריו והדגיש כי מדובר בתהליך ארוך ואיטי, והעריך כי במהלכו עוד צפויות מלחמות אך יומרת הערבים להשמיד את ישראל כבר לא תופיע כהגדרת המטרה של המלחמה.

המאבק המדיני על מעמד ירושלים – בראשית ימי המדינה רבו הלחצים להוציא מיד ישראל את ירושלים המערבית, ולממש את החלטת האו"ם בתכנית החלוקה ולבנאם את העיר. בראש המאבק עמדה הכנסייה הקתולית. יעקב הרצוג, מתוקף תפקידיו, עמד בלב העשייה המדינית סביב סוגיה זו ומילא תפקידים מרכזיים במגעים השונים, בגיבוש האסטרטגיה, במערכה הסברתית, במגעים עם הכנסיות שמצויות בארץ ובחיזוקה המעשי של

ירושלים ע"י רכישת נכסים קרקעיים רחבי היקף. מעקב אחרי התנהלות המאבק בכלל, ואחרי חלקו של יעקב הרצוג בפרט, סייע לי לעמוד על הדרכים שבהן עולמו הרוחני ואמונותיו של הרצוג באים לביטוי בעשייה הממשית.

בסיכומו של דבר, ניתן לומר שיעקב הרצוג היה בו-זמנית מדינאי מעשי ואיש רוח מעמיק, ובשני התחומים נמנה על השורה הראשונה. עולמו הרוחני לא היה תיאורטי בלבד או מהשפה ולחוץ. אמונתו באה לביטוי בכל אורחות חייו וגם בעולמו המקצועי כבעל תפקיד מדיני בכיר. הנחות היסוד שלו בדבר תוכן החיים של העם היהודי, דאגתו לקיום היהודי בתפוצות, אמונתו בגאולת העם, עמידה על מימוש זכויותיו, הכרוכות עם התוכן העמוק של זהותו, כל אלה ועוד באו לביטויים מגוונים במהלכים המדיניים והציבוריים שהוביל ושהיה שותף להם. בד"כ הוא עבד בשירותם של הבכירים ולא הוביל מהלכים משל עצמו, אך פעמים רבות התקבלו עצותיו ויוזמותיו.

עולמו הרוחני לא היה מנותק מעולמו המעשי, ולכן חיפש תמיד כלים ודרכים לבטא את הערכים שבהם דגל דרך המדיניות המעשית. ניתן להבחין בזיקה שבין שני המישורים בעמדות שנקט, בגישתו המדינית, ביוזמות חינוכיות וכלכליות בקנה מידה לאומי ובקידום מפעלים תורניים וחינוכיים.

ההערכה שזכה לה יעקב הרצוג הן מפוליטיקאים ומנהיגים והן מאנשי רוח, הן מישראלים והן מדיפלומטים ואנשי רוח זרים ואף יריבים, מעידה על מקומו המיוחד כמביא דברו האותנטי של העם היהודי לדורותיו אל אומות העולם ואל העידן המודרני.

ביבליוגרפיה

- אביחי, א', **יעקב דוד הרצוג - תולדות חייו**. שאלתיאל, א' (עורך). **ספר זיכרון ליעקב הרצוג**, יד יצחק בן צבי: ירושלים, תשמ"א. עמ' 11 – 65.
- אבידור, ש', **יחיד בדורו**
- אבן שושן, א', **המילון החדש**. קרית ספר: ירושלים, תשנ"ז
- אוצר הפוסקים
- אורן, מ', **שישה ימים**
- אטינגר, ש', **עיונים**
- אידר, ד', **אם כל ההתנתקויות**
- אייל, א', **זוכרים**
- אליאש, ש', **הרב והמדינאי**
- אלעזר, ד', **הברית כיסוד**
- באדר י', **הכנסת ואני**
- ביאלר, א', **בדרך לבירה**
- ביאלר, א', **צלב במגן דוד**
- בראון, מ', **שערי עזה**.
- בר-אילן, הרב נ', **משטר**
- בר-זהר, מ', **בן גוריון**
- אביחי, א', **יעקב דוד הרצוג - תולדות חייו**. שאלתיאל, א' (עורך). **ספר זיכרון ליעקב הרצוג**, יד יצחק בן צבי: ירושלים, תשמ"א. עמ' 11 – 65.
- אבידור הכהן, **יחיד בדורו**: מגילת חייו של הגאון רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ראש רבני ישראל. כתר: ירושלים, 1980.
- אבן שושן, א', **המילון החדש**. קרית ספר: ירושלים, תשנ"ז
- הלוי אפשטיין, הרב"י (עורך), **אוצר הפוסקים**. מכון הרי פישל: ירושלים, תש"ז.
- אורן, מ', **שישה ימים של מלחמה**. שלם. דביר: אור יהודה, 2004
- אטינגר, ש', **עיונים בתולדות היהודים בעת החדשה - בין פולין לרוסיה, כרך שני**. מרכז זלמן שז"ר: ירושלים, תשנ"ה, 1994.
- אידר, ד', **אם כל ההתנתקויות**. אקדמות, כ"א (אלול תשס"ח). בית-מורשה: ירושלים. עמ' 52 – 64.
- אייל, א', **זוכרים את טוונבי? אקטואליה מן העבר**. **כיוונים חדשים**, 15 (טבת תשס"ז, ינואר 2007). עמ' 5 – 15.
- אליאש, ש', **הרב והמדינאי, הרב כמדינאי: היחסים בין הרב הרצוג ואמון דה-ואלירה**. דון-יחיא, א' (עורך) **בין מסורת לחידוש**. אוניברסיטת בר-אילן: רמת-גן, תשס"ה. עמ' 297 – 319.
- אלעזר, ד', **הברית כיסוד המסורת המדינית היהודית**. אלעזר, ד' (עורך), **עם ועדה – המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימינו**. ראובן מס: ירושלים. עמ' 26 – 54.
- באדר י', **הכנסת ואני**. עדנים, ידיעות אחרונות: ירושלים, 1979.
- ביאלר, א', **בדרך לבירה**. קתדרה, 35 (ניסן תשס"ה).
- ביאלר, א', **צלב במגן דוד - העולם הנוצרי במדיניות החוץ של ישראל**. ירושלים תשס"ו (2006). יד יצחק בן-צבי ומכון בן גוריון לחקר ישראל: ירושלים, תשס"ו, 2006.
- בראון, מ', **שערי עזה**. עם עובד. תל אביב, 1992.
- בר-אילן, הרב נ', **משטר ומדינה בישראל על פי התורה**. **חלקים א – ד**. אריאל – מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל: ירושלים, תשס"ז.
- בר-זהר, מ', **בן גוריון**. זמורה ביתן: תל אביב, 1987.

בר-זהר, מ', צפנת פענח – חייו ומותו של נסיך יהודי, ד"ר יעקב הרצוג – הביוגרפיה. ידיעות אחרונות: תל-אביב, 2007.	בר-זהר, מ', צפנת
ברלין, י', לזכרו, עם לבדד ישכון. הרצוג, י. מעריב: תל-אביב, 1976. עמ' 14 - 15.	ברלין, י', לזכרו
גולדשטיין, י', אשכול – ביוגרפיה. כתר: ירושלים, 2003. גולני מ', ציון בציונות. משרד הבטחון – ההוצאה לאור: תל-אביב, תשנ"ב, 1992.	גולדשטיין, י', אשכול גולני מ', ציון
גורן, הרב ש', בעוז ותעצומות. ידיעות אחרונות – ספרי חמד: תל אביב, 2013.	גורן, הרב ש', בעוז
גורן, הרב ש', משנת המדינה. ידיעות ספרים: תל-אביב, 2011.	גורן, הרב ש', משנת
גורן, הרב ש' (תשנ"ח). תורת הפילוסופיה. ירושלים האידרא רבה, מסורה לעם: ירושלים, תשנ"ח. גורפינקל, א', גאולה שלישית אין לה הפסק' – במה דברים אמורים? המעיין, 198 (תשע"א). עמ' 53 - 64.	גורן, הרב ש', פילוסופיה גורפינקל, א', גאולה
גלבר, י'. המודיעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות. עיונים בתקומת ישראל, כרך 1 (1991). המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת הנגב: שדה בוקר. עמ' 61 - 102.	גלבר, י', המודיעין
גרוס, ב', תשובה וגאולה. ירושלים: ראובן מס, 1999. דדון י', אמרי שפר. ירושלים, תשס"ח.	גרוס, ב', תשובה וגאולה דדון י', אמרי
דן, י', מדינת ישראל כתופעה תיאולוגית. תכלת – כתב עת למחשבה ישראלית. 15 (תשס"ד) שלם: ירושלים. עמ' 71 - 88.	דן, י', מדינת ישראל
דרוקמן, הרב ח', קמעא קמעא: מדינת ישראל ראשית צמיחת גאולתנו. ידיעות ספרים: תל אביב, 2012.	דרוקמן, הרב ח', קמעא
האנציקלופדיה העברית: כללית, יהודית וארצישראלית. חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ: ירושלים. 1949 - הבר, א', היום תפרוץ מלחמה. עידנים, ידיעות אחרונות: תל-אביב, 1987.	האנציקלופדיה העברית הבר, א', היום
הרצוג, י', עם לבדד ישכון. ספרית מעריב: תל אביב, 1976. הרצוג, הרב י"א, הקדמה, הלכה פסוקה חלק א. גינצבורג, הרב י"מ (עורך), מכון הרי פישל: ירושלים, תשכ"ב.	הרצוג, י', עם לבדד הרצוג, הרב י"א, הלכה
הרצוג, הרב י"א, תחוקה לישראל על פי התורה חלקים א-ג. מוסד הרב קוק, יד הרב הרצוג: ירושלים, תשמ"ט.	הרצוג, הרב י"א, תחוקה
וולדינברג, הרב א"י, הלכות תשי"ב. מהדורת צילום ירושלים תשס"ז.	וולדינברג, הרב א"י, הלכות

וולנסקי, הרב ע', אבן-ישראל	וולנסקי, הרב ע', אבן ישראל חלק ג', חוסן ישועות: ירושלים, תשנ"ז.
זהר, צ', יהדות של חיים	זהר, צ', שגיא, א' (עורכים). יהדות של חיים: עיונים ביצירתו ההגותית-הלכתית של הרב חיים דוד הלוי . מכון שלום הרטמן/הפקולטה למשפטים אוני' בר-אילן: ירושלים, תשס"ז.
ז"ק, מ', חוסיין עושה שלום.	ז"ק, מ', חוסיין עושה שלום . מרכז בגין סאדאת: רמת גן, 1996.
חזוני, י', היהדות והמדינה	חזוני, י', היהדות והמדינה המודרנית . תכלת – כתב עת למחשבה ישראלית. שלם: ירושלים. 23 (תשס"ו). עמ' 39 – 53.
טלמון, י', היחסי והמוחלט	טלמון, י', היחסי והמוחלט - על יעקב הרצוג, חידת ההווה: עיונים בהיסטוריה היהודית בפרספקטיבה אוניברסלית . ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א, 2000. עמ' 293 – 296.
ישר, מ"מ, החפץ חיים	ישר, מ"מ, החפץ חיים: חייו ופעלו . נצח: תל אביב, 1959.
ישראלי, הרב ש', עמוד הימיני.	ישראלי, הרב ש', עמוד הימיני . ארץ חמדה – מכון גבוה ללימודי היהדות: ירושלים, תשנ"ב.
כשר, הרב מ"מ, התקופה	כשר, הרב מ"מ, התקופה הגדולה . מכון תורה שלמה: ירושלים, לא מצוינת שנת הוצאה.
כשר, הרב מ"מ, תורה שלמה	כשר, הרב מ"מ, תורה שלמה . בית תורה שלמה: ירושלים, תשנ"ב.
מדזיני, מ', גולדה	מדזיני, מ', גולדה: ביוגרפיה פוליטית . ידיעות אחרונות: תל-אביב, 2008.
מייזליש, ש', רבנות	מייזליש, ש', רבנות בסערת הימים . מרחב: תל אביב, 1991.
מלצר, י', בדרך עץ החיים	מלצר, י', בדרך עץ החיים , ארזי החן: (לא מופיע מקום ההוצאה), תשמ"ו.
מרחביה, ח', דמותו	מרחביה, ח', דמותו של יעקב הרצוג והגותו . האומה י"ד (46) (1976). עמ' 264-269.
נבון, ח', אתחלתא	נבון, ח', אתחלתא דתקווה . נאמני תורה ועבודה והקיבוץ הדתי, 2010.
סגל, ח'	סגל, ח', רק לא מלחמת אחים . מקור ראשון: ירושלים, תשס"ט (2009).
עוז, ע', באור	עוז, ע', באור התכלת העזה . תל-אביב: עם עובד, 1977.
פדרבוש	פדרבוש, הרב ש'. משפט המלוכה בישראל . מוסד הרב קוק: ירושלים, 2005.
פינקלשטיין, א'	פינקלשטיין, א', לא תהיה גלות נוספת-בחינה מחודשת . צהר כ"ד (תשס"ו). עמ' 51 – 54.
קוק, הראי"ה, אורות	קוק, הרב ארי"ה, אורות . מוסד הרב קוק: ירושלים, תש"ן.

קוק, הרב צ"י, לנתיבות ישראל. חשן לב: ירושלים, תשמ"ט.	קוק, הרצ"ה, לנתיבות
רביצקי א', הקץ המגולה ומדינת היהודים. עם עובד: תל-אביב, תשנ"ג, 1993.	רביצקי א', הקץ המגולה
ריבלין, ה', קול התור: תמצית מתוך ז' פרקי גאולה שקיבל ר' הלל משקלוב מרבו הגר"א. מפצי קול התור: ירושלים, תשנ"ד.	ריבלין, ה', קול התור
רפל, י', זהותו של מחבר התפילה לשלום המדינה. רפל, י', לאו, ב', מחזור ליום העצמאות. קורן: ירושלים, תשע"ג.	רפל, י', זהותו
רקובר נ', זכרתי (תשע"ג). זכרתי ימים מקדם, שמעתין- בטאון ארגון מורים למקצועות קודש, 184 (תשע"ג). עמודים 135 – 147.	רקובר נ', זכרתי
שבט, א', לא תהיה גלות נוספת (על אמרתו של הרב הרצוג). צהר, כ"א (תשס"ה). ע' 111 – 120.	שבט, א', לא תהיה גלות
שבט, א', כדאי שנפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה. צהר כ"ד (תשס"ו). 55 – 64.	שבט, א', כדאי
שבט, א', שיטת הרב קוק והרב הרצוג בעניין הגאולה השלישית. המעיין, 200 (תשע"ב). עמ' 162 – 167.	שבט, א', שיטה
שוחט, ר"ב, תורת הגאולה של הגר"א מווילנה, מקורותיה והשפעתה לדורות. בר-אילן: רמת-גן, 2008.	שוחט, ר"ב, תורת הגאולה
שלום, ז', מסמך בריטי שופך אור על הסיבות לכשלון תכנית אלפא להסדר ישראלי ערבי. עיונים בתקומת ישראל, כרך 3 (1991). המרכז למורשת בן גוריון, אוניברסיטת הנגב: שדה בוקר. עמ' 582 – 586.	שלום, ז', מסמך בריטי
תדהר, ד', אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, כרכים א – י"ט. ספריית ראשונים: תל-אביב, 1947 – 1971.	תדהר, ד', אנציקלופדיה
Jerusalem, New York: The Soncino Press. 1947. , Herzog. Y. D. The Mishna. London	

ארכיונים:

ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר.	אב"ג
ארכיון המדינה, ירושלים.	א"מ
ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים.	אצ"מ

חומר מוקלט המצוי ברשותי:

הקלטה של שיחה בין יעקב הרצוג לרב יחיאל יעקב ויינברג, בית משפחת ויינגורט, מונטריי, שווייץ, 1965. נמסר לי על-ידי הרב אברהם רבא ויינגורט.	מונטריי, הקלטה
--	----------------

ראיונות:

- הרצוג, ש', ויינגורט א'**
ראיון עם שירה הרצוג ז"ל, כ' בניסן תשע"ד, 20.4.2014.
ראיון עם הרב אברהם אבא ויינגורט, ט"ו באייר תשע"ד, 15.5.2014.
- פריד י'**
ראיון עם הרב יוחנן פריד, כ"ז באדר א' תשע"ד, 27.02.2014.
- רקובר נ', ראיון**
ראיון עם הרב פרופ' נחום רקובר, כ' באדר א' תשע"ד, 20.02.2014.

אתרי אינטרנט ואמצעים אלקטרוניים:

אתר הנצחה של משרד החוץ <http://www.mfa.gov.il/memorial/Pages/Home.aspx>

דברי הכנסת

<http://main.knesset.gov.il/Activity/plenum/Pages/DivreyHaknessetMenu.aspx>

המולטי יקום של אלי אשד <https://no666.wordpress.com>

ויכוח הרצוג וטוינבי

<http://www.youtube.com/watch?v=2M5Ntu3C0IA&feature=related>

אתר ישיבה

<http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=4086>

עיתונות יהודית היסטורית

<http://web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/default.aspx>

פרויקט השו"ת **פרויקט השו"ת, גרסה 22+.** אוניברסיטת בר-אילן : רמת-גן. 1967 –

Abstract

This paper examines the Jewish theological fundamentals that form the basis of Rabbi Dr. Yaakov Herzog's conception of statesmanship, and attempts to determine whether they influenced his diplomatic activity.

Yaakov Herzog served the State of Israel in various positions of administration, diplomacy and statesmanship during its first twenty four years, until his death. He exhibited great talent and proficiency and earned much respect. He became known as a Torah intellectual, scholar and accomplished man. In this research, I have perused his speeches and followed his activities in an attempt to identify the fundamental principles of a diplomatic doctrine deeply rooted in the world of Jewish belief and philosophy.

The foundations of the intrinsic affinity between Jewish belief and the concept of statesmanship is first presented briefly. This affinity begins with Abraham's earliest prophecy, becomes established at Mount Sinai – "And you shall be to me a nation of priests and a holy people" (Exodus, 19, 6), continues with continuous striving through obstacles in the Land of Israel, and reaches its peak of actualization in the Kingdom of David and Solomon. This high point serves as a model for all generations and its renaissance stands at the center of the Prophets' vision of the End of Days. The concept of State in Israel is distinctive in three central characteristics:

1. The spiritual vision preceded the national framework and is a major component thereof.
2. There is a direct connection between the moral level of the people and their diplomatic condition.
3. The vision includes universal rectification and not merely the national level.

The Exile and Destruction almost caused the nation to forget the concept of State. The issue was dealt with anew on a national level only upon the founding of the Zionist Movement and the State of Israel. Then, however, it was generally cut off from Jewish tradition and belief. Yaakov Herzog saw this as a cardinal

error in understanding the essence of the Jewish Nation, which inevitably led to mistakes in politics and public diplomacy.

Yaakov Herzog was the son of the Chief Rabbi of Israel, Rabbi Yitzhak Herzog, and attested to the fact that his father's character and beliefs had especial influence upon him. He was born in Ireland and came to the Land of Israel at the age of 17. In Israel, he was studious in Torah learning and attended the leading institutions and thus grew into a Torah scholar. He had connections with the most influential heads of Yeshiva, published an extensive Torah treatise and was ordained as a rabbi. He continued studying with important rabbis, and was very active in strengthening and founding Torah institutions. He became known as a man of charity and modesty.

Before the founding of the State of Israel he assisted his father on journeys to Europe during and after the holocaust. He helped mediate between the National Committee and the underground movements that broke off from it. He carried out intelligence missions among high ranking British army officials for the *Hagana*. On establishment of the State, he was appointed head of a department in the Ministry of Religious Affairs and later transferred to the Ministry of Foreign Affairs. He was among the leaders of the diplomatic struggle on the status of Jerusalem, and was active in acquisition of land. He specialized in relations between Israel and the various branches of Christianity. He played a central role in the diplomatic campaign following the Sinai Campaign and served as a delegate in the Israeli embassy in Washington and as ambassador to Canada. He conducted a public debate with the renowned historian Arnold Toynbee, who spoke against the State of Israel and the Jewish nation. The debate had widespread influence and was publicized in writing, even becoming part of the curriculum in Israeli schools. He was later appointed as number two to the general director of the Ministry of Foreign Affairs. He was then chosen as Chief Rabbi of Britain, but did not take the position due of illness. In 1966 Levi Eshkol appointed him director general of the Prime Minister's office. He held secret talks with Hussein, King of Transjordan. Before the Six Day War he took part in diplomatic consultations and courses of action. Immediately after the war he

took part in reordering relations with the Christian establishment, in developing the Old City of Jerusalem and renewed contact with Hussein. He favored settling Jews throughout the territories conquered. He initiated and led the International Economic Conference in Jerusalem and was among the leaders of Israeli public diplomacy. He continued in his position under Golda Meir and participated in dealing with the peace plan of the USA and the UN. He died in Adar 5732, March 1972, after an illness.

This paper highlights three basic concepts that are repeated throughout Rabbi Herzog's speeches in varying contexts, and that are the foundation of his worldview of statesmanship:

1. The Certainty of the Redemption – he mentioned on various occasions his father's saying that we have a tradition that there will not be a third Destruction. This chapter includes an overview of sources from Our Rabbis, commentators and modern scholars relating to this tradition. The words of Rabbi Herzog are analyzed in this context and their expression in Yaakov Herzog's speeches is shown.
2. "A People that shall Dwell Apart", Continuity – Herzog quoted this verse (Num. 23, 9) constantly. He saw it as the embodiment of the character of the Jewish People and its history. This apartness stems from the uniqueness of the Nation and is expressed in many areas. An overview of Our Rabbis and commentators on the aspects of this verse is followed by examples of their application in Herzog's speaking and in his diplomatic approach. He claimed that it is not possible to differentiate between the spiritual element and realistic analysis. The continuity of generations in the Jewish People is different in essence from any other nation, and shows the dominance of the spiritual that is above and beyond the effects of passing time. He therefore asserted that the right of the Jewish Nation to the Land of Israel must not be considered according to parameters used for other nations.

3. The Struggle of Jewish Belief vs. Arab Fatalism – Herzog identified the source of the political struggle as a deep spiritual issue. He claimed that Arab fatalism does not accept the possibility of change in the area and cannot make peace with the renewal of Jewish presence in the region, as a result of confidence that this presence is a passing phenomenon and reality cannot fundamentally change. Jewish belief, on the other hand, generates this change through its constant striving to reform the world, intertwined in its moral stance and eternal spirituality. In Herzog's opinion, the victory in the Six Day War created the beginning of a change of consciousness among the Arabs, which at the end of a lengthy process will lead to their acceptance of the Israeli presence, thereby opening the way to peace.

I provide an overview of Herzog's involvement and stances during the obstinate political struggle over the status of Jerusalem, against intentions of internationalization during the early years of the State. Perusing Herzog's speeches and archive documents, I followed his principle and values about the essence of Jerusalem and its place in the life of the Jewish People and how they were expressed in his diplomatic moves.

Herzog's character, as seen from his own words, from what others said of him and in light of his background can be clearly defined as an educated scholar, broad-minded man with great diplomatic talent, solidly rooted in the world of Jewish tradition and setting his actions accordingly. Torah concepts form his worldview of national and world history. The strength of this deep belief led him to devote himself completely to public and national activity. It is no surprise that these fundamentals also influenced his political outlook.

The path of Yaakov Herzog serves as a model of connection of the Jewish present to its defining sources. This is a productive connection that gives meaning to Jewish existence and goals. It is extremely valuable in that it bridges and unifies the dimensions of depth from the Jewish past with the hope of renewal stemming thereof in our time.